

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ
ЧОГРАФИЈА ИНСТИТУТУ

Б. Э. БУДАГОВ

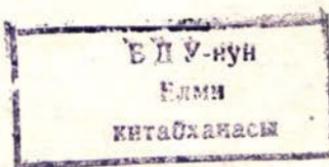
АЗЭРБАЙЧАНЫН
ТЭБИЭТ АБИДЭЛЭРИ

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Елми-Нәшријат Шурасынын
гәрапы илә чап олуңур.

91(414.1)

Б 87

Редактору Н. Э. Элијев

Будагов Б. Э. Азәрбајҹанын тәбиэт абидәләри.—
Бакы, Елм, 1990.—180 с.

Эсәрдә чөл экспедиција материалларына әсасен ландшафт тилләри, keletalожи гурулуш, топонимика вә чоғрафи фикир тарихинин ёјранылмасына даир јени мә'lumat верилир. Јерин космосдан тәдгиги, релјефин дәјиshmәси, дағыдычы күчә ма-лик тәбии һадисәләр нағында (селләр, сүрүшмәләр, учгүн-лар) данышылыр. Мүэллиф чоғрафи тәдгигат методикасындан бәhc едир, чөл тәдгигат шәрәтиндә һәмин јерләрин танын-мыш адамлары вә јашлы сакинләри илә көрүшләрдән сөһбәт ачыр.

Садә, охунаглы дилдә јазылмыш бу әсәр тәбиэтшүнаслар, чоғрафијашунаслар вә кениш охучу күтләси үчүн нәэргә тутулур.

Б 1905000000—139
655(2)—90 110—88

© Елм нәшријаты, 1990

КИРИШ

Азәрбајҹан ССР әразисинин һәр һансы бир күшәси илә ирәлиләјәркән орада нә исә јени бир чәһәт, јени бир көзәллик көрүрсән. Бә’зи адамлар сыйдырым гајалары, шәлаләләри, яхуд мешәли јамачы сејр етмәкдән мә’нәви зөвг алыр. Бә’зи инсанларса, сәһрада гум тирәләриндән, гарлы зирвәдән, чылпаглашмыш јамачдан зөвг алыр. Демәли, тәбиэтин һәр һансы бир мәнзәрәсindән зөвг алмаг үчүн ja ону дәриндән дујмалысан, яхуд да сәнә јад олан, өмрү боју көрмәдијин бир мәнзәрәни гәфләтән көрүрсә, онда о шәхсдә јаранан тәэччүбүнүү, hejрәтинми һәдди-һүдүду олмур. Яхуд да, эксинә дағларда јашамыш бир шәхс үфүглә.govушан дүзәнлик көрдүкдә вә ja o, учсуз-бучагсыз көрүнән мешә илә растлашдыгда онда да стрес вәзијјәти јараныр. Тәбиэтин көзәллиji анчаг гызылкулун рәнкиндә, јамачы бәзәмиш лаләнин јаратдығы гырмызы халында, гушларын чәһ-чәһчәниндә, чинарын эзәмәтиндә, палыдын мөһтәшәмлијиндә, нар чичәјинин е'чазкарлығында дејил, о һәм дә бузлагла вә ja гумла өртүлү сәһраларында, мешә илә өртүлү чөлләриндә, һәмишәјашыл тропик мешәләриндә, чәмәнли вә сејрәк мешәли саванналарындадыр. Тәбиэт рәнкарәнкликтән мәһрум олсајды һәддиндән артыг чансыхычы оларды. Тәбиэтин көзәллиji онун мұхтәлиф мәнзәрәли олмасында-дыр. Тәбиэтин үмуми мәнзәрәси, ону јарадан һәр һансы бир һиссәсинин харичи көрүнүшү онларын дахили ма-нијјәтиндән доған көзәллијин ин'икасаңдыр, эксидир.

Дағларда оланлар үмуми мәнзәрә мұхтәлифијин-дән башга селлә растлашыр, сүрүшмә көрүр, чылпап јамачы сејр едир, чај дашларынын үстүндә адымла-дыр. Бәс дағларда кәзән инсан һансы һиссләр кечирир, кимләрлә растлашыр, һансы јени фактлары топлајыр? Дүздүр, јухарыда дејиләнләр һәр бир шәхсә вә ja мутә-

хэссисэ аид ола билэр. Лакин бурада данышыг чөфрафи-
ячынын чөл тәдгигаты шәрайтиндә көрдүү жиштән, көр-
дүкләрини охучулара чатдырмасындан кедир.

Экәр бизим јаздығымыз бу китабча охучуларын ру-
хуну охшаја биләрсә, охучулар ондан һәр һансы бир је-
ни мә'лumat ала биләрсә, онда өзүмүзү хошбәхт са-
нардыг. Ахы мәктубуму, китабымы, мәгаләми јазан һәр
бир шәхс өмрүнүн ән мәһсүллар ниссәсини она сәрф
едир, ораја чанлы инсан варлығындан гопан фикирләри
ахыдыр, јазы шәклиндә әбәдиләшдирир. Һәмин өмрүн
мәһсүлу охучуја фајда верирсә, бир шәхсин мә'нәви өм-
рүнүн муәјжән анлары башга өмрүн мә'нәви дүнјасына
үғурла.govшурса, демәли, мүәллиф дә охучу илә биркә
јашајыр, онлар бир нөвү диалог кечирир. Һәмин диалог
ширин кечирсә, демәли әлинә гәләм алмыш бу шәхс
хошбәхтдир. Көрәсән бу хошбәхтлик бизә дә гисмәт ола-
чагмы?

ТӘБИӘТ АБИДӘЛӘРИ ДИЈАРЫ

Азәрбајҹан ССР-ин әразиси өзүнәмәхсүс чоғрафи јерләшмәсинә қөрә фәргләнир. О, Гафгазын бүтүн әразиси кими субтропик зонаја дахилдир. Бу исә республиканын иглиминин ајры-ајры тип вә јарымтипләринин формалашмасына өз тә'сирини қөстәрир. Неч дә тәсадуфи дејилдир ки, јер күрәсіндә мөвчуд олан 11 иглим типләриндән 9-у нисбәтән кичик әразидә ($86,6 \text{ мин км}^2$) — Азәрбајҹан әразисинде өзүнү қөстәрир. Эразинин релјефи контрастлығы илә фәргләнәрәк кичик бир мәсафәдә (40—60 км), дүнja океаны сәвијјәсіндән ашағыдан башламыш (-28 м-дән) 4500 м мұтләг јүксәклијә гәдәр учасалыр. Дағларын һүндүрлүјүнүн кәскин артмасы релјефдә јаруслуг јарадыр, бу исә һүндүрлүк гуршагларынын бир-бирини әвәз етмәсіндә өзүнү экс етдирир.

Иглим типләри вә онларын нөвләринин, релјефин ајры-ајры јарусларынын, јамачларын експозијасынын вә онларын һаким күләкләрә гарши истигамәтинин вә с. гаршылыглы әлагәси, гаршылыглы тә'сири вә бир-бириндән асылылығы ландшафтын надир типләринин формалашмасыны шәртләндирir. Республика тәбиәтинин әзәмәтлилиji, ајры-ајры күшәләринин тәкраполунмаз көзәллиji онун шәһрәтини артырыр. Тәбиәт абидаләри илә танышлыг, туристләрин дахили аләмини зәнкинләшdirir, онлары республиканын күшәләрини севиб мұнафизә етмәjә ҹагырыр.

Азәрбајҹан тәбиәтинин ҝеоложи, ҝеоложи-кеоморфологи, ҝеоморфологи, һидрологи, һидрологи-флористик, фаунистик вә ландшафт групларына бөлмәк олар.

Кеоложи тәбиәт абидаләри

Азәрбајҹан әразиси, Гафгазын әразиси кими, ССРИ-нин ҹәнуб һиссәсінин Алп гарышығы гуршағына дахил олуб, мүрәkkәб тектоник гурулуша маликдир. Ахырынчы 13—15 мин ил әрзинде Азәрбајҹанын әразисинде кедән мүрәkkәб ҝеоложи-кеоморфологи просесләр мұтләг иг-

лим шәраити вә регрессив дәниزلәрлә бирликдә релефин надир формаларыны јаратмышдыр. Ашафы плиосендән мұасир дөврә гәдәр дағ сүхурларының јашы инсанларда бөյүк мараг ојадыр. Азәрбајчан әразисинде ән гәдим сүхурлар метаморфләшиш вә кристаллик шистләрдән ибарәт олан ашафы палеозој чөкүнтуләриди. Республика әразиси палеонтологи вә минераложи абидаләрлә зәнкиндир. Онун магматик еффузив вә чөкүнту мәншәли олан дашлары, палеонтологи шәраити өзүндә экс етдирирәк мәкан вә заман дахилиндә дәјишән комплекс амилләри, һәмчинин адичә олараг планетимиzin тәбии сәрвәтләри Јерин јашыны тә'јин етмәјә имкан верир.

Тәркибиндә балыггулағы олан нәһенк дашлары тәбашир вә тәбаширдән сонракы дөврләрә дәлаләт едир. Гарабағ вулканик јайласының гырымызы, гарә, ағ вә боз рәнкли лава ахынындан әмәлә қәлмиш дашлары сеир етдиңдә, елә бил, кечмиш әсәрләрә гајыдырсан вә қезләрин өнүндә јанан дағлар—гуруда вә суда пүскүрән вулканлар чанланыр. Кварс, чөл шпаты вә башга минералларын чәминдән јаранмыш Ордубад plutonunun Јер күрәсінин одлу үрәйндән, чөкүнту сүхурларын чатлары илә өзүнә ѡол тапыбы җер сәттинә чыхмыш вә «донуб» галмыш лавадан хәбәр верир.

Демәли, турист маршрутлары боју туристләрә һәр надир дашлар, keletalожи шәраит вә онун ҳүсусијәтләри барадә мә’лumat вермәк мараглы олар.

Азәрбајчанда дағ сүхурларының јаш диференсијасы 570 милжон ил әvvәлдән (шистләр, гнејсләр) мұасир дәниз (әһенк дашлары, лил, гум, ҹагылдашлары вә с.) чөкүнтуләринә гәдәр тәрәддүд едир.

Республиканын Товуз, Илич рајонлары әразисинде јаялымыш Кембријә гәдәрки дөвр вә Кембри чөкүнтуләри, Хәзәр дәнизи саһилләриндә инкишаф етмиш мұасир дәниз чөкүнтуләри илә танышлыг охучулара вә мүшәнидәчиләрә хош тә’сир бағышлајыр. Надир keletalожи абидаләрдән бири дә 3600 м мүтләг јүксәкликтә сахланымыш вә айры-айры галыглар формасында олан Сармат чөкүнтуләриди. Белә чөкүнтуләре Гафгазын башга јерләриндә дә раст қөлинир. Онларын Шаһдағында јаялдығы әразиләри јасаглыг кими мұһафизә етмәји мәгсәдәүjғүн һесаб едирик.

Тәбийетин **keletalожи-кеоморфологи абидаләри** мұхтәлифдир. Арид-ерозион-денудасион релјефәмәләкәтиричи

процесслэр нәтичәсендә шаһид дағлар, тәпәчикләр вә мүхтәлиф гаялар әмәлә кәлмишdir. Онларын бир ниссәси интрузитив сүхурлардан (Нах.МССР-дә Иланлы даф Нәһәчәр, Элинчә вә б.), бә'зи јерләрдә девон дөврүнүн гәдим кристаллик сүхурларындан (Нах.МССР-дә Дәһнә, Сарыдаф, Вәлидаф вә б. дағларын галыглары), башга јерләрдә исә Жухары Тәбашир (Газах рајонунда Авејдаф) вә плиосен (Гобустанда Әмбизләр, Гушгајасы дағларынын галыглары) дөврүнүн чөкүнтуләриндә тәшкىл олунмушdur. Этрафда интенсив денудасија вә ерозија процессләри кетдијиндән, онлар тезјуулан даф сүхурларындан азад олмушлар. Чәнуб-шәрги Гафгазда тәбашир дөврүнүн лүзитан әһәнк дашларындан тәшкىл олунмуш Дибрар типли гаялышлар дөвчудур. Онлар бир гајда олараг релјефдә шиш гаялышлар формасында учалырлар. Онларын үзәриндә мудафиә мәгсәдилә тикимыш галалар Чыраггала, Сөнүбагасы вә с.) сахланылыб; онларын бир ниссәсини (Дәвәчи рајонунда Бешбармаг вә Чыраггала, Исмаїллы рајонунда Талыстан вә б.) туристләр вә алпинистләр марагла сејр едирләр. Йуранын әһәнкдашларындан тәшкىл олунмуш Қәпәз дафы өз фүсункар көзәллиji илә туристләрә хош вә унудулмаз тәэссүрат бағышлајыр.

Эввәлләр Кичик Гафгазда вә гисмән Бөյүк Гафгазда кәшф едилмиш даф-мә'дән јатагларындан шахта үсулу илә истифадә олунурду. Онлар јамачларда ичәрисинде мүхтәлиф отаглар, көлмәчәләр, булаглар вә с. олан антропокен каһалар (мағаралар) кими сахланылышдыр. Онларла танышлыг бир өрнәк кими даһа мараглыйдыр.

XIX әсрин ахырларына кими Гузей Азәрбајчанын нефт јатаглары эл илә газылан 25—30 м дәринлиji олан гујулар васитәсилә истисмар олунурдулар. Нефт истеһсалы заманы гујунун әтрафында газылыш чалалара нефт јығылышдыры. Белә гујулар Хырдалан, Балаханы, Бинәгәди, Фатмајы, Һөкмәли гәсәбәләри әтрафында јаҳшы сахланылышдыры. Бу абидәләр Азәрбајчан нефтинин зәнкинлијинин, нефт лајларынын јер сәтһинә јаҳын олмасынын, нефтиләрин әзаб вә әзијјәтлә гәпик-гуруш газанмаларынын чанлы шаһидидир. Бу абидәләри кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн гәдим нефт гујуларыны бәрпа едиб, онларын әразиләрини горумаг лазымдыр. Туристләрин Азәрбајчан тарихилә таныш олмасында бу әразиләрин бөйүк әһәмијјәти вардыр.

Бир сыра јарғанларын, гобуларын јамачларында нефт лајлары јер сәттінә жаҳын олдуғундан нефт үзэ чыхыр, она көрә дә бу јерләри «нефт булағы» адландырылар. Бу әразиләри сеір едән туристләр бөјүк зөвг алырлар.

Газын тектоник позулмалар боју јер сәттінә тәбии ѡолла чыхмасы вә илин һәр фәслиндә жашыл отлар, ja да гар фонунда өз-өзүнә аловланмасы сох чәзбедичи мәнзәрә јарадыр. Сураханы кәнді жаҳынлығында тәбии газын чыхмасы һәлә гәдим заманлардан илаһилендирilmиш вә узаг Һиндистандан бураја зијарәтә кәләнләр тәрәфиндән атәшпәрәстләрин мә'бәди тикилмишdir.

Мәммәдли кәндидә (Абшерон јарымадасы) гәрбдә тәбии метан газынын чыхмасы гара гызылла зәнкин олан торпағын дайми мәш'әлинә чеврилмишdir. Метан газынын чыхмасы Азәрбајчанда јајылмыш вә фәалиjјәтдә олан палчыг вулканларынын кратерләринде мушаһидә олунур. Гызылгаја јајласынын чәнуб јамачында, Хыналыг кәндидән гәрбдә, 2200 м мұтләг jүксәклидә јанар шистләрдән чыхан газ дағ чәмәнләри вә сыйлдырым гајалар фонунда сох чәзбедичи мәнзәрә јарадыр. Чыхан газлардан гызылмыш һамар гумдашлары үзәриндә кабаб биширмәк тәбиәтин инсанлара бәхш етдији көзәлликләри даһа да зәнкинләшдирир.

Јанар газларла зәнкин олан тәбиәтин надир қүшәләри мараглы турист објектләриндәндир. Буна көрә дә онларын мұһафизәси бизим вәтәндашлыг борчумуздур.

Мұасир релјефдә тәзәһүр тапмыш тектоник структурлары енинә кәсән чајлар мұхтәлиф кенетик типли вә формалы дәрәләр әмәлә кәтирир. Антиклинал вә синклинал структурларда јерләшән дәрәләр, чыллаг жамачлар даһа айдын мушаһидә олунур. Гарышылыглы дағ сүхурлары, гумдашлары, гумлу әһәнкдашлары, әһәнкдашлары, шистләр вә с., тектоник позулмаларла — чатларла, гырылмаларла, үстәкәлмәләрлә, флексуларла кәсишиб, мұасир релјефдә вә қеоложи кәсишмәләрдә көзәл нахышлар јарадырлар.

Азәрбајчанын дағ чајларынын дәрәләриндә мөвчуд олан белә тектоник формалар туристләри hejran едир.

Дағларын мұасир релјефи күчлү дағемәләкәтиричи процессләрин тә'сириндән заман вә мәкан дахилиндә мұхтәлиф дәјишиклијә мә'руз галмышдыр. Бунун нәтичәсиндә гурулушу вә истигамәти дәјишилмиш чај дәрәлә-

ринин галыглары мұасир релјефин бә'зи јерләриндә чох
јахши сахланылышдыр.

Бу релјеф формаларына аллүвиал, аллүвиал-проллу-
виал чөкүнгүләриндән (Хызы кәнди јахынылығындақы
Түғчајын мәнбәйиндә јерләшән суарычы; Кишчај һөвзә-
синин Мешәбашы һиссәсини, су айрычығында јерләш-
миш Эјлисчај дәрәсинин сағ јамачы; Мұхәкчај һөвзә-
синдәки Сувакил кәндидән шәргә вә с.) вә аллүвиал-
флүвиогласиал (Кишчајы һөвзәсиндәки Кәм морени,
конгломератлар) чөкүнгүләриндән тәшкил олунмуш
гәдим чај дәрәләринин галыг саһәләри аиддир. Бу гә-
билдән олан саһәләри турист маршрутларына дахил
етдикдә, онлар дағларын вә чај дәрәләринин дәјишил-
мәсини (јенидән гурулмасыны) әјани сурәтдә мұшаһидә
едә биләрләр. Һәмин категорија чај террасларының
деформасија уғрамыш саһәләрини, Бөյүк Сувал вә
Қәләки майли дүзәнликләринин гәдим кәтирмә конус-
ларының галыгларыны аид етмәк олар.

Азәрбајҹан ССР-ин әразисинде надир тәбиэт һади-
сәләриндән бири — неокендән башламыш фәалијәтдә
олан палчыг вулканларыдыр. Онларын сајы 250-дән ар-
тыгдыр. Бунлар суалты вә суусту палчыг вулканлары-
дыр. Дүзәнлиқдә вә дағларда онлар конус, јајла, тәпә-
чик вә с. формалардадырлар. Палчыг вулканларының
пұскүрмәси газларын аловланмасы илә мұшаһидә олу-
нур вә һүндүрлүj 1 км-дән артыг олан, әтрафа палчыг
вә даш-кәсәкләри јағдыран одлу сүтун әмәлә қәлир.
Одлу дилләрә гарышмыш гара түстү дәһшәтли тәкрап-
олунмаз мәнзәрә јарадыр. Вулканларын пұскүрмәси за-
маны, һәтта чох ваҳт ондан соңра да јамачлар боју од-
лу лаваны хатырладан палчыг — брекција ахыны мұ-
шаһидә олунур. Палчыг вулканларын әксәрийj турист
маршрутлары боју јерләшир (Боздағ, Отман Боздағ,
Ләкбатан, Ајрантөкән, Күрсәнкә, Галмаз вә с.).

Орта-Жухары Дәрдүнчү дөврдә Кирдманчај дәрәсии-
нин дүзәнлиj чыхдығы јердә Гарамәрjем тирәси әмәлә
кәлмишdir. О беш јердән чајын ахыны васитәсилә кә-
силишdir. Бу дәрәләр Падар пәнчәләри адланыр. Дағ-
әмәләкәтиричи нөгтеj-нәзәрдән Гарамәрjем тирәси чох
зәнкин тәбини лабораторијадыр. Ахырынчы 600 мин ил
әрзиндә Кирдманчај дәрәсинин гәдим кәтирмә конусу-
нун јеринде әмәлә кәлмиш Гарамәрjем тирәсииң узун-
луғу 25 км, ени 6 км вә һүндүрлүj 500 м-дир. Ағсудан

кечэн Бакы—Тифлис јолунда бу, айдын мұшақидә олунур.

Дағларын јамачларында јумшаг ана сұхурлары, да да аллұвиал, аллұвиал-проллұвиал өкінтуләр јаялмышыры. Әльверишли иғлим шәрдүнинде онларда торпаг пирамидалар әмәлә көлир.

Пирамиданын үзәриндә бә'зән даш папаглар олур (Кирдманчај, Сумгаытчај, Килкілчај дәрәләринин јухары ахынындакы торпаг пирамидалар), бә'зиләри исә даш «галхансыздырлар» (Гусарчај орта ахыны). Бу даш мешәләр дағ јамачларынын јараышырылар.

Селләр — бөјүк гүввәје маликдир. Онлар бир ахында дағлардан 6—7 миллион куб. метр бәрк маддәләр кәтирирләр. Бу өкінтуләрин ичәрисинде сел очагларындан 6—8 км аралы апарылыш, өкиси 200 тона чатан нәһәнк сел дашлары олур. Онлар тәбиәтин јаратдыры мө'чүзәләрдәндир.

Арид-денудасион просессләрин иетиңсендә әсасен килли өкінтуләр топландыры дағ јамачларында **бедленд** әмәлә көлир. Онларын үзәриндә сых гобу, јарған, вә дәрә шәбәкәси кими тәбиәтин фүсункар нахышлары әкс олунур. Јамачларда тез-тез батыг гыфы, јералты кечиди, килифли көрпүсү олан килли карсталлара раст қалмәк олур. Бедлендә килли карст бирликдә өзүнәмәхсүс ландшафт јарадыр. Хәзәр дәнизи саһилләриндә јахшы чилаланыш чај дашларындан тәшкил олунмуш валлар, гум тәпәчикләри, дүйүнләр мұшақидә олунур.

Нидро-кеологи тәбиэт абиәләринә **минерал булаглар** дахилдир. Азәрбајҹан ССР әразисинде онлар кениш јајылмышлар. Алимләр тә'јин едибләр ки, республика әразисинде кимјәви тәркибинә көрә ондан артыг минерал булаг типләри вардыр. Нидрокарбонатлы, нидрокарбонат-хлоридлы, нидрокарбонат-хлорид-суlfатлы, нидрокарбонат-суlfататлы, хлорид-нидрокарбонатлы, хлоридли, хлорид-суlfататлы, суlfат-карбонататлы, суlfат-хлоридли вә купорослу. Бунлардан әлавә бир сыра булаглар вардыр ки, онларын сујунун кимјәви тәркиби тә'јин едилемешdir. Булагларын эксәријјәтинын дебути суткада 10 миндән 100 мин литрә чатыр. 30-дан артыг булагын сујунун температуралары 20° С-дән 70° С-ә чатыр. Минерал булагларын эксәријјәтиндән күкүрд, карбон, азот, күкүрд-карбон газлары чыхыр. Белә булагларын сујундан мә'дә-бағырсаг, дәри, үрек-дамар,

јел хәстәликләринин мүалличесиндә истифадә олунур. Онларын бөյүк әһәмијәтини нәзәрә алараг һамысыны, очумләндән Дарыдағ, Сирағ, Бадамлы, Туршыу, Ширлан-Истису, Славянка, Ағкөрпү, Илису, Халтан, Хашы, Чими, Халхал, Бешбармаг, Гырхбулаг минерал булагларыны горуг е'лан етмәк мәгсәдәујғундур.

Һидрологи абидәләр. Су тәбиәтин ән чевик компонентләриндән биридир. О, океанларда, дәнисләрдә, көлләрдә вә су анбарларында көз охшајан көзәллијә, дүзәнлик вә дағ чајларында исә чәзбедичи гүввәјә маликдир. Азәрбајчан әразисиндән әсасән дағ чајлары ахыр. Онлар кичик бир мәсафәдә формалашыб, дүзәнлијә чыхырлар. Чајын јухары вә ашағы ахымлары арасындағы фәрг 2000—3000 м олмагла чајларын мәнбәји вә дүзәнлијә чыхдығы мәсафә 15—20-дән 30 км-ә чатыр. Буна көрә дәрин дәрәләрдән ахан чајын куруттусу әтрафа әкс-сәда јајыр вә инсаны валең едир. Бу көзәллијә Азәрбајчан ССР-ин Гусарчај, Қишкај, Тәртәрчај, Нахчыванчај, Ләнкәранчај вә б. чајлары маликдирләр. Чај јатағы боју әлверишли иглим шәрәитиндә шәлаләләр әмәлә кәлир. Шәлаләләрин сәси каһ зилә галхан, каһ да бәмә енән Гарабағ шикәстәсини хатырладыр. Морфометријадан асылы олараг шәлаләләр мұхтәлиф нисби јүк-сәкликләрә маликдирләр. Азәрбајчан ССР дахилиндә 2 тип шәлалә мөвчуддур: дағ чајларына мәхсус даими фәалијјәтдә олан вә мұвәggәти фәалијјәтдә олан шәлаләләр. Белә шәлаләләрдән республикамызда чохдур: Афурча (Вәлвәличај), Мычыг (Дәмирпаранчај), Һәмзәли (Һәмзәличај) Катен Кириントв вә Сарықүнеј (Кишкај), Илису (Курмухчај, Каштехчај) вә б.

Мұвәggәти фәалијјәтдә олан шәлаләләр гар вә јағыш сулары илә гидаланырлар. Бузлагларын әридији дөврдә вә ја күчлү јағышлар заманы гуру дәрәләрдә мұхтәлиф күчлү шәлаләләр әмәлә кәлир. Онлардан ән фұсункары Шаһдағ массивинин сыйдырымлы јамачларында әмәлә кәлән шәлаләләрдир. Гар суларындан әмәлә кәлмиш шәлаләләр ашағы һиссәләрдә Шаһдағын чәһрајы әһәнк-дашлары үзәринә хырда дәнәчикләрлә сәпәләнәрек вә әлван шүарларла бәзәнәрек сыйдырымлы јамачлары бәзәйирләр.

Дағ көлләри сәманы өзүндә әкс етдиရән күзкүнү андырылар.

Јүксәк дағ көлләри Туфан (Бөйүк Гафгаз), Көјкөл,

Алакөлләр (Кичик Гафгаз), Батабат (Нах.МССР) вә б. хүсуси көзәллијә маликдирләр.

Флора абидаләри. Флора ландшафтын эн яхши мүшәнидә олунан компонентләриндәнди. Дүзәнликләрдә вә дағларда үмуми мәнзәрәнин дәжишилдијини мушаңидә едирик. Бунлар ландшафт әмәләкәтиричи амилләрин биркә мәчмусуну өзүндә әкс етдирир. Буна көрә дә флора нәйники физики-чографи мүһитин эн эсас амилләриндән биридир. Ыттә бир-бири илә гарышылыглы әлагәдә гарышылыглы тә'сир вә асылылыгда олан ландшафт амилләринин дахили структурунун критеријасыдыр. Тәктәк мөвчуд олан флористик абидаләр әтраф мүһити зәнкиләшдирир. Мәсәлән, јол боју тәбии ѡолла битән вә ja инсан әли илә басдырылан 1500—1700 јашы олан чинар ағачлары тәбиэтин инчиләридир. Онлар һәлә кечмиш замандан мүһафизә олунублар. Мәшһур олан шәрг чинары Азәрбајчанын һәр бир күшәсиндә (Дағлыг Гара-бағ, Гасым Исмајылов, Ағдам, Фүзули вә б. рајонлар) сахланылыб. Флористик абидаләрә Султанбүд мешәси (саггыз ағачы), Көјкөл шамы вә б. аиддир. Онларын јајылдыры әразиләр горуг вә јасаглыг кими мүһафизә олунур. Зәнкин флористик абидаләрдән нарбәнд ағачларыны (Нах.МССР), гарағач (Абшерон јарымадасы), шабалыд (Гутгашен р-на), палыздлыглар (Загатала, Хачмаз рајону) вә башгаларыны көстәрмәк олар. Јол боју әкилән ајры-ајры ағач нөвләри әтраф ландшафты көзәлләшдирир. Республикада белә јараышыглы саһәләрдән бири Хачмаз—Губа ѡолунда пирамидавари чинар вә Гутгашен—Шәки—Загатала—Балакән ѡолу боју салынмыш гоз хијабанларыдыр.

Азәрбајчан ССР-дә олан ендемик вә реликт флоралар (дәмирағачы, шабалыждарпаг палыд, азад ағачы вә с.) тәбиэт абидаләри кими горунуб сахланмалыдыр. Анчаг Азәрбајчанда битән ајры-ајры биткиләрин һамысы сахланыб мүһафизә олунмалыдыр.

Алпинистләр вә туристләр бөյүк марагла **фаунустик абидаләри** — Дағыстан туре, безоар кечиси, дағ гочу, чүйүр, габан, гонур ајы вә чөлдә чејраны—сејр етмәји севирләр.

Надир фауна олан охлу кирпи, сүлејсин, кәклик, турас, мешә хорузу, улар, көјәрчин, гарангуш Шәрги Гафгаз тәбиэтинин бәзәјидир. Ити бахышы илә дағларын зирвәсиндән әтрафы сејр едән гартал әзәмәтли көркәми илә тәбиэтин зәнкиләшдирир.

Азәрбајҹан ССР-јә кәтирилмиш фаунанын мүхтәлиф нөвләри, о чүмләдән Уссурија халлы маралы иглимә јашы ујғунлашмыш вә тәбиәтин чанлы абидасинә чеврилмишdir. Ајры-ајры горугларда Асијадан, Авропадан, Африкадан учеб. кәлән надир гушлара—гызыл газа, гу гушуна, вафа, гутана, султан гушуна раст кәлмәк олар. Тәбиәтин абидаләри илә танышлыг hәм билиji артырып, hәм дә естетик зөвг верир.

Туристләр палеозоологи абидаләрә мараг көстәрирләр. Бунлардан илк нөvbәdә 70—80 мин ил габаг үст плејстосендә әмәлә қәлмиш һејванларын Бинәгәди дәки битум гәбирстанлығы аидdir. Геjd етмәк лазымдыр ки, Абшeron јарымадасында јашамыш фаунанын бә'зи нөвләри јухары Дөрдүнчү дөврдә битум көлүндә меңв олмушлар. Бу көл нефтин тәбии ѡолла јер сәттинә чыхмасы нәтичесиндә әмәлә қәлмиш вә гырылмыш һејванларын галыглары учун бирнөв мумја ролу ојнамышдыр. Бинәгәди битум гәбристанлығында алымләр тәрәфиндәn өкузүн, нәһәнк маралын, о чүмләдән кулли мигдарда онурғалыларын, сүрунәнләрин, мәмәлиләрин, hәшәратларын вә гушларын галыглары мүejjәn едилмишdir. Буна бәнзәр палеологи абидаләрә Азәрбајҹан ССР-ин башга саһәләриндә дә (Чејранчөл вә с.) раст кәлинир.

Надир ландшафт абидаләри. Иглим шәрәттинин мүхтәлифлиji тәkrаролунмaz көзәллијә малик надир ландшафт комплексләрини јарадыр. Буна мисал Шимал-шәрги Азәрбајҹанда Килкилчај вә Вәлвәләчайын јухары ахынындакы Халтан чөкәклијидир (1000—1800 м). О шималдан Гајтар—Гоча, чәнубдан Баш Гафгаз силсиләли илә әнатә олунубдур. Килкилчај Гајтар—Гоча силсиләсими кәсәрәк јасты дигләрини өртән мешәләр һүндурулук артдыгча чәмәнләрлә, онлар исә гајалыглы су-ајрычыларла әвәз олунур. Шәргә ачылмыш панорамада чәнубдан даf мешәләри, шималдан Баш силсиләсиминын чыллаг жамачлары көрүнүр, узагларда исә Хәзәр дәниzinин кениш саһәси үүфүглә бирләшир. Туристләр Көјкөлүн саһилиндә дајанараг күмүшу булудлу мави сәманын алтында Қәпэз дағыны сејр едиrlәr. Бу әзәмәтли даf учурумунун этәкләри санки учгуңлу-сүрүшмәли чөкүнтүләрин алтын гәрг олунур, онун сәтни исә мүхтәлиф рәнкли даf чичәкләриндән ибарәт алп вә субалп чәмәнликләринин јашыл халысы илә өртулур. Даf чәмәнликләри санки ири гаја парчалары илә јамач боју ашашы сүрүшмүш вә мешәнин јухары ниссәсилә көрүшмүш-

дүр. Енлијарпаглы мешә јеканә олан Сосновски шамлыг таласы илә биркә санки дағ көзәлләри—Көјкөлүн, Маралкөлүн, Зәликөлүн, Гаракөлүн вә б. мави суларыны ағушуна алараг онларын күзкүсүндә фәсилләр боју дәжишән ках јашыл, ках да ағ либасына тамаша едирләр.

Даһи Азәрбајчан шири Низами Кәнчәвинин гејд етдији кими, Көјкөл группуна дахил олан көлләр XII әсприн орталарында тәбиэтин Кичик Гафгаза бәхш етдији һәдијјәдир. О, зәлзәләдән јаранмыш вә Күнәш шуалары алтында парылдајан бир инчидир. Көјкөл тәбиин комплексин—ландшафттын ајрылмаз ниссәсидир. Буна бәнзәр надир ландшафтлара Азәрбајчанын чох күшәләриндә раст кәлинир.

Тәбиэт абидаләрі ана торпағын бәшәријјәтә бәхш етдији естетик вә тәбиин көзәллији олан һәдијјәләриди. Онлары тәбиэт өзү јаратмыш вә гәдимдән бизә јадикар олараг сахлајыб чатдырмышдыр. Буна көрә дә онлары дәриндән өјрәнмәк, севмәк тәблиг етмәк шеһрәтләндирмәк, горујуб зәнкүн бир ирс кими кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг бизим вә үмумијјәтлә бүтүн бәшәријјәтин иنسанлыг борчудур.

Биз тәбиэт абидаләрини әһәмијјәтләриңе көрә 3 група бөлүрүк.

Биринчи группа дүнија әһәмијјәтли тәбиэт абидаләри (Нах.МССР-дә Илаңдағ, Көјкөл, Гызылағач орнитологи горуғу, Талышын Һиркан мешәси, Бинәгәдидәки палентологи абидаләр) дахиллар.

Икинчи группа республика әһәмијјәтли абидаләр (чинар хијабанлары, надир минерал булаглар, Бешбармаг дағы мәнзәрәли шәлаләләр вә с.) дахиллар.

Үчүнчү групп јерли әһәмијјәти олан абидаләри палыд мешәләри, айры-айры термал вә минерал булаглар, јашаыш мәнтәгәләри әтрафында битән ағачлар) әнатә едир.

МУҢАРИБӘ ТӘБИЭТИН ДУШМӘНИДИР

1980-чи илин ијул айынын бири иди. «Известија» гәзетинде «Мексикалылар һиддәтләниб» адлы бир мәгалә охудум. Совет Иттифагы Телеграф Акентлијинин Мехико шәһәриндән вердији мә’лумата көрә Мексика дәвләти АБШ дәвләтинә өз чидди наразылығыны билдирирди. Бәс нәјә көрә? Олмаја, АБШ-ын Мәркәзи Кәшфијјат Идарәси Мексикада кениш кизли фәалијјәт көстәрир,

диверсија илә мәшғул олурду? Я бир گруп мексикалынын бејнини зәһәрләјиб, онлары өлкәдә сүлһ вә демократија уғрунда мубаризә апараллара гарыш чевирирди? Жаҳуд да АБШ нөвбәти һәрби маневрләриндән бирини Мексика сәрһәддиндә кечирир, ону һәрби јумругла һәдәләјири? Олмаја АБШ Мексика дәвләтиң итгисади јолла билаваситә тәэзиг көстәрирди? Jox, Мексика дәвләти АБШ-ы тамамилә башга ишдә, бәлкә дә ағыласығмаз, чох чидди бир мәсәләдә — өлкә әразисиндә сүн'и сурәтдә гураглыг төрәтмәкдә қунаһландырырды. Гәсдән төрәдилән бу гураглыгдан ијунун 30-на гәдәр 15 нәфәр өлмүш, 95 мин баш һејван гырылмыш, чох кениш саһәләрдә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары мәһв олмушду. Мәсәлә бурасында тыры, АБШ «Стормфјури програмы» ады алтында эксперимент апарырды. Бу эксперименттән әсас мәгсәди континентә тәрәф һәрәкәт едән атмосфер сиклонун һәрәкәт истигамәтини дәјишишмәкди. Бу эксперименттән ики дәвләт сәрһәддиндә, Мексика дәвләти тәнниң хәбәри вә хүсусилә ичазәси олмадан апарылмасы гануни тәшвиш доғурурду. Мексика дәвләти АБШ-дан тәләб едирди тыры, о, өлкәдә кәнд тәсәррүфатына бөյүк зијан вуран бу эксперименттә сон гојсун.

Сиклон атмосфер тәэжигинин ашағы дүшмәсијлә әлагәдар яраныр. Мәркәздә минимум атмосфер тәэжигинә малик олан сиклонун кечдији саһәнин ени мин км-дән 3 мин км-ә гәдәр олур. Булудлулог вә яғынты сиклонун мәркәзи илә бағылышыр. Сиклонун һәрәкәт сүр'ети орта несабла saatda 30 км-ә чатыр. Тропикдән кәнар әразиләрдә сиклонун яратдығы әсасән чискин, гисмән шыдырығы характер дашијыр. Сиклон чәбһәсинин сојуг вә истилијиндән асылы олараг яғынты я онуң өн (исти чәбһә) вә я арха (сојуг чәбһә) һиссәсендә яраныр. Мексика әразисиндә сиклон дөврүндә яған яғышлар онун кәнд тәсәррүфатына хүсуси мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мексиканын Кәнд Тәсәррүфаты Назиријинин вердији мә'lумата көрә, 1979-чу илдә АБШ-ын апардығы эксперимент нәтичәсіндә сиклонлар Мексика әразисинә кәлиб чатмамышдыр. Нәтичәдә һәмин ил яған яғынтынын мигдары чәми 4 милјард кубметр олмуштур. Йалбуки бу эксперименттән әзвәл, јәни 1978-чи илдә бу рәгәм 22 милјард кубметрә бәрабәр иди.

АБШ-ын «Стормфјури програмы» үзрә апардығы эксперимент нәтичәсіндә өлкәдә һаванын дәгиг прогнозуну

вермәк мүмкүн дејилди. Бир шеј айдан иди ки, Мексика чајларының режими позулачагды.

Нәмин илин январ вә мај айларында Мексика дөвләти АБШ-ын инзибати органларына үч дәфә рәсми хашиш етмишdir ки, «Стормфюри програмы» үзрә олан хүсуси тәјјарә учушлары ләғв едилсин. Лакин һәр дәфә АБШ-ын инзибати органлары өзләрини ешиitmәмәэлијә вурмушдур. 1980-чи илин ијун айынын сон һәфтәсindә АБШ Мексикада сәфири васитәсилә бәјанат вермишdir ки, Мексикада яранмыш гураглығын сиклон илә һеч бир әлагәси јохдур. Демәли, АБШ Мексиканың рәсми хашишинә мәһәл гојмадан вә ja тәләбинә чаваб вермәдән онун әлејинә «метроложи мұһарибәни» давам етирир.

Мә'лумдур ки, мұасир елм тәбиин просесләринин сирләрini ачмаг үчүн наилиjэтләр газанмышды. Эксэр налларда бу елми кәшфләр инсанын мәнафеинә јөнәлдилir. Лакин АБШ кими бир соh империалист дөвләтләр елмин бу наилиjэтләрини азадлыг уғрунда мубаризә апаран, империализм үчүн дүшмән олан вә ja кәләчәкдә дүшмән ола биләчәк халглara чевирирләр.

Кеофизики һадисәләр вә әтраф мүһит һансы ѡолларла силаһа чеврилир вә бунлар еколоjи шәраитә нечә зијан вурур? Бура илк нөвбәдә гыса мүддәт әрзиндә баш верә биләчәк күчлү тәбиэт һадисәләри — сунами, дашгын, сел әмәләкәтирмә һадисәләри дахилдир. Сүн'и јағыш јағдырмаг, јанғын төрәтмәк, учгүн, сүрүшмә, зәлзәлә, гар учгунлары вә вулкан пұскүрмәси јаратмаг, битки өртуjуну јох етмәк вә бир соh башга тәдбиrlәр дә һәмчинин. Демәли, империалистләр литосфердә, һидросфердә вә еләчә дә биосфердә јарадылмасы мүмкүн олан тәбиэт һадисәләрини өз әлеjһарларына гаршы чевирирләр.

Литосфердә јарадылан тәбиэт һадисәләри һансыларды?

Мә'лумдур ки, -Jер күрәсindә сеjсмик баҳымдан әсасен ики фәал зона вардыр. Бураja Сакит океан вә Аралыг дәнizi зоналары дахилдир. Бу сеjсмик зоналарда күчлү зәлзәләләрлә јанаши, вулкан пұскүрмәләри дә фәалиjэт көстәрир. Йүксәк даf гуршагларының бөjүк эксәриjэті әлверишли иглим шәраитинде бузлагларла өртулмушдур. Даflара јаған гар галын гат јаратмагла учурumlарын гашына топланыр. Онларын јүк артдыгда гар вә буз учгунлары баш верир. Гар учгунлары Алп, Гафгaz, Кордилjер вә Орта Асија даflарында

хүсусилә тез-тез мұшақидә олунур. Бә'зән бир гар уч-гүннендең һәрәкәт едән гарларын үмуми күтләсі 2 милжон кубметрә, онун зәрбә күчү исә бир квадратметрдә 60 тондан 100 тона ғәдәр чатыр. Белә гар учгүнлары истәр кәнд тәсәррүфатына, истәрсә дә тәбиэтә чидди зијан вурур.

Дағлара хас олан дар вә дәрә јамачларында галын өкемә сүхурлар, сүрүшмәјә вә учгұна мә'рүз гала биләчәк саһәләр кениш јер тутур. Тектоник чәһәтдән фәал олан вә һәр һансы бир чидди тәқандан һәрәкәтә кәлә билән тәбиэт һадисәләри дағларын дағлығ тәбиэтиндән дөгур. Мұасир техники тәрәггинин күчү илә һәр һансы бир партлајышдан сүн'и зәлзәлә, вулкан пускүрмәси, сүрүшмә, учгун вә гаручгуны јаратмаг мүмкүндүр. Империалист гүүвәләр һазырда техники тәрәггинин бу на-илијјәтләриндән күчлү силаһ кими истифадә едирләр. Һәтта бунунла әлагәдар елмәдә қеофизики силаһлар кими жени бир термин дә јаранмышдыр.

Кеофизики силаһлар һәмчинин сүн'и ѡолла јағыш јағдырылмасы, туфанын, гасырганын истигамәтинин, һаваын вә иглимин дәжишдирилмәси дә дахилдир. Һаваја вә иглимә көстәрилән сүн'и тә'сирләр иглим силаһы да адланыр. Кеофизики силаһлар гејри-ади күчә маликдир. Җүнки бу просесдә Күнәшдән айрылан вә Іер күрәси дахилиндән галхан соҳ бөйүк мигдарда истилил енержисиндән истифадә едилүр.

Кеофизики силаһлардан кизли шәкилдә истифадә олуңдуғуидан әтраф мұһиттә гәфләтән баш верән бә'зи просесин сәбәби дә бу сынағларла бағылыштыр. Бу саһәда апарылан експериментләр «әтраф мұһитин тәдгиги» илә әлагәләндирилүр.

Дөври мәтбуатын вердији мә'лумата көрә, АБШ-ын һәрби идарәләрини марагландыран бу чүр елми-тәдгигат ишләри Американын бир сыра мүлки тәшкілатларында (Метеорологи Чәмијјәт, Милли елми фонд, Рокфеллер фонду вә с.) апарылып. АБШ Мәркәзи Кәшфијат Идарәси бу тәдгигатын апарылмасында соҳ фә'ал иширик едир.

Нидросфер—Іер күрәси сфералары ичәрисиндә атмосфердән соңра ән тез дәжишән бир саһәдир. Дәниз вә океан сулары мәһз бу саһәдә халг тәсәррүфаты обьектләринә вә һәм дә чанлы аләмә чидди зијан вурур: кәмиләр батыр вә ја зәдәләнир, портлар вә јашаыш биналары дағылып, инсан тәләфаты баш верир..

Далғаларын ичәрисиндә ән дағыдычысы сунамидир. Сунами океан вә дәниналты релјефдә баш верән зәлзәләләрдән, вулкан пұскүрмәләриндән, нәһәнк суалты учгун вә ja сүрүшмәләрдән јарыны.

Бир һалда ки, сунами доғуран тәбии амил мә'лумдур, демәли, сунами сүн'и ѡолла да јаратмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә истәнилән лиман шәһәринә, кәми дајанағаларына, саһил һәрби истеңкамларына јахын јерләрдә суалты нүвә партлајышынын көмәжи илә (сүн'и ѡолла) сунами јаратмаг олар. Сүн'и ѡолла јараныш сунамилә саһил зонасында олан дүшмән объектләрини кизли шәкилдә дағытмаг чәтиң дејилдир. Одур ки, сүн'и ѡолла јарадылыш сунамијә дә һәрби силаһ кими баҳылыр.

Мә'лумдур ки, һәр чајын өзүнәмәхсүс һөвзәси вардыр. Чајлар узунмуддәтли кеоложи дөврләр әрзиндә өз јатагларыны јаратмышлар. Һәр бир чај һөвзәсинин, хүсусилә чај јатағынын мүәjjән мигдарда сутутуму вардыр. Чајын сују бу тутумдан чох олдугда даширы, дүзәнлик әразиләри вә ѡоллары басыр, нәглијјатын кедишкәлишини чәтинләшdirir, јашајыш мәнтәгәләрини дағыдыр вә демәк олар ки, тәсәррүфата чидди зијан вуур.

Дүшмән мүһарибә амфитеатрында сүн'и јағыш јағырмаг ѡолу илә дашғынлар вә селләр јарадыр. Һәрби мәгсәд үчүн сүн'и ѡолла јағдырылан шыдырығы јағыш суплары, дашғынлар су анбарларыны һәддиндән артыг долдурур. Бу ѡолла бәндләр партлајыр, һидроэлектрик станциаларыны сырадан чыхарыр, әналини гырыр, кәнд тәсәррүфаты мәһисулларыны батырыр, әкин саһәләрини јох едир. Нәтичәдә өлкәдә гытлыг башлајыр, онун һәрби гүүвәсинин зәйфләмәси үчүн әлавә шәраит јарадыр. Һәрби мәгсәдлә јағдырылан јағышларын һансы чөграфи енликләрдә вә ja илин һансы фәслиндә һәјата кечирилмәсинин мүһүм әһәмийјәти вардыр. Онлар Јер күрәсинин исти вә мұлајим иглим гуршаглары үчүн даһа чох мадди вә мә'нәви зијан төрәдир.

АБШ динч мәгсәдлә әvvәлчәдән метеорологи шәраитә тә'сир көстәрә биләчек сүн'и јағышлар јағырмаг тәшкүрбәсини 1967-чи илдә Һиндистанда, 1968—1970-чи илләрдә Флоридада, 1969-чу илдә Флиппиндә, 1971-чи илдә Окинавада вә Техасда, 1972-чи илдә исә Азор адаларында вә Калифорнијада сынагдан кечирмишdir. Бу сынаглар мұхтәлиф дәрәчәдә мұсбәт нәтичәләр вермишdir.

Лакин 1963—1972-чи иллэрдэ исэ чох кизли шәрантдэ Вјетнамда һәрби мәгсәдлә һәјата кечирилмишdir. Харичи мәтбуатын вердији мә'лумата көрә АБШ тәчавүзкарларының једди ил әрзиндэ Вјетнам булудларына «әкдик» ләри јодлу гурғушун Америка әналисина нә аз, нә чох 21,6 млн. доллара баша кәлмишdir. 1966-чы илдэн 1972-чи илә گәдәр АБШ тәјјарәләри Вјетнам булудларына тә'сир көстәрмәк мәгсәдилә 2600 дәфә наваја галхыш вә јод тәркибли 475000 патрондашдан истифадә етмишләр.

1972-чи илдә Вјетнамда тез-тез күчлү дашгынлар башвермиш вә нәтичәдә тәсәрруфата чидди зијан дәјмишdir. Мутәхәссисләр бу яғынты вә дашгынлары АБШ-ын 1971—1972-чи иллэрдә булудлара көстәрдији фәал тә'сирлә әлагәләндирилрләр. Яғышын күчләнмәси торпагда сәтни јујулманы сүр'әтләндирил, ярғанлар ярадыр, битки өртујүнә, һејванлар аләминә чидди зијан вуур. Бундан башга, АБШ һәрбичиләри атмосферин ашағы гатында, Вјетнам тәјјарә лиманларынын учуш золаглары үзәриндә истәнилән вахт думаны јох етмәк вә думан яратмагла да мәшгүл олмушлар. Америкалылар тропик гасыргаларын дағыдычы күчүнү артырмаг вә онларын һәрәкәт истигамәтини дәјишмәк кими, империализм дүнjasы атмосферә чидди мәнфи тә'сир көстәрмәкдәдир. Булуда сәпилмиш јодлу күмүш вә ја јодлу гурғушун маддәләри јерә гајыдараг чанлы аләмә чидди зијан вуур. Бу јолла ексосфера зәнчири кет-кедә парчаланыр. Бәла бурасындадыр ки, АБШ бејнәлхалг ичтимаијјәтин чидди е'тиразларына мәһәл гојмајараг өз бәд әмәлләрини инди, сүлһ дөврүндә дә давам етдирир. Буна Мексиканын тимсалында бир даһа шаһид олдуг.

Сәманин мүәjjән һиссәсиндә Озон гатыны дағытдыгдан сонра ачылмыш бачанын алтында олан организмләр күтләсінә кәсқин ултрабәнөвшәји шуалар васитәсилә дағыдычы тә'сир көстәрмәк мүмкүндүр. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин шуалар һүчәрәләрә вә онларын ирси аппаратына өлдүрүүчү тә'сир көстәрир, дәридә јаныг ярадыр, хәрчәнк хәстәлијинин сүр'әтлә јајылмасына көмәк едир. Озоносферанын парчаланмасы, беләниклә, озонун мигдарынын ашағы дүшмәси орта температур кәмијјәтини азалдыр вә рүтубәти артырыр. Америка алимләри озон «бачасынын» өмрүнү узатмаг вә беләниклә, дүшмән һәдәфинә узунмуддәтли өлдүрүүчү тә'сир көстәрмәк мәгсәди илә даһа еффектли катализаторлар

ахтарышыны давам етдириләр. Чүнки тәчрүбә көстәрир ки, иглимин гыса мүддәтдә вә ja чүз'и дәјишмәси кәнд тәсәруфаты биткиләринин мәһсүлдарлығыны хејли азалдыр. Тахылын эсас һиссәсинин истеһсал олундуғу орта енликдә орта иллик температурун анчаг бир дәрәчә ашағы дүшмәси чох чидди мәнфи тә'сирләрин баш вермәсінә қәтириб чыхарырды. Мұтәхәссисләrin фикринчә, орта иллик температурун ашағы дүшмәси вә ja артмасы Іер күрәси мигjasында әрзаг мәнбәләринин кәскин азалмасы илә нәтичәләнә биләр. Бу да өз нөвбәсіндә артмада олан әналиниң гида мәддәләри илә тә'мин едилмәсінә чидди манечилик төрәдәрди.

Кеофизики силаһлара дахил олан етник силаһ да АБШ тәчавүзкарларының жаратмаг арзусунда олдуглары ән чидди, мәниjjәтчә Һитлерин иргчилик нәзәриjәси илә сәсләшән, һуманизмдән там узаг силаһлардан биридир. Мә'лумдур ки, инсанлар бир-бириндән биологи чәhәтдән фәргләнир. Бу силаһ да мәһз айры-айры иргләрин, милләтләрин, халгларын вә кичик етник группаларын биологи фәргләри арасында гурулмалыдыр. Бу проблеми Пентагонун гуллуғунда дуран алимләр молекулјар кенетиканың көмәji илә һәлл етмәji нәзәрдә тутмушлар. Молекулјар кенетиканың көстәрдији јол инсанларын кенетик аппарат фәргләрини ашкар етмәкдән вә она мұвағиғ жени силаһын ичад едилмәси ѡолларыны көстәрмәкдән ибарәттир.

Нәрби мәгсәдлә јанғын жаратмаг да чох чидди тәшишә сәбәб олур. Мұһарибә вахты жашајыш мәнтәгәләриндә јанғын төрәтмәк, беләликлә, тикинтиләри вә чанлы гүвшәләри мәһв етмәк ади бир һал олмушудур. Әкәр икинчи дүнија мұһарибәсіндә јалныз кәнд вә шәһәрләри јандырмышларса, Вјетнам мұһарибәсіндә мешәләрә дә әл атмаға башламышлар.

АБШ Вјетнам мешәләрини термит, фосфор вә напалм бомбалары илә јандырмышдыр. Мешәнин сүр'әтлә јанмасыны тә'мин етмәк үчүн илк нөвбәдә ораја дефллиант сәпib, ағачларын јарпагларыны төкүрләр. Бу сәбәбдән јарпаглар асан алышан васитәjә чеврилир вә јанғынын сүр'этини бир нечә дәфә артырыр. Буна көрә дә мұһарибә шәраитиндә бу чүр јанғынлары сөндүрмәк хејли чәтиnlәшир. Бир сөзлә, бу чүр јанғын бөյүк екологи бәлаja чеврилир.

Пентагон кафтарларының бәшәриjәти гырғына сүрүкләмәк истәкләри неч нә илә мәһдудлашмыр. Онлар

торпағы вә сују едафик, инсанын гида мәнбәләриній, битки вә һејванат аләмини мәһв етмәк үчүн биологи, инфрасәс, радиоложи психотроп вә һуманизмлә дабандабана зидди олан бу кими дикәр силаһлара да әл атырлар. Журналист С. Заворотныj «Ифша» рубрикасы алтында «Комсомолскаја правда» гәзетинде (31 мај вә 1 июн 1983-чү ил) чап етдирди «Пентагон зәһәрләјичиләри» адлы мәгаләсіндә АБШ-ын икинчи дүнja мұнарибәсіндән соңра кизли шәкилдә бактериологи мұнарибәје нечә һазырлашдығындан сөһбәт ачмышдыр. Һәмин мәгаләдәки бир нечә факта мұрачиәт едәк.

..1948-чи илдә Америка, Инкайләрә вә Канада һәрби дәниз гүввәләри Қариб дәнизи рајонунда кениш мигjasлы бактериологи эксперимент апармышлар. Бу сынағ нә гәдәр кизли сахланса да, артыг онун нәтичәләри үзәчыхмышдыр. Белә ки, 1981-чи илин jaյында Кубада сүр-этлә неморроид конјуктивити jaýымышдыр. Бу епидемијададан 273.404 нәфәр жатаға дүшмүшдүр. Онлардан 113 нәфәрини мұаличә етмәк мүмкүн олмамышдыр. Өләнләр арасында 81 ушаг олмушдур. Бу вируса габаглар Кубада нечә ваҳт раст қәлинмәмишdir. Бактериологи силаһ сынағлары Латын Америкасы өлкәләринә чох баһа баша қәлир. Һәмин епидемија Мексика, Колумбия, Панама әразисинә дә jaýымыш вә 1981-чи илдә Панамада неморроид конјуктивитинде 2000-дән артыг адам хәстәләнмишdir. Бу хәстәлик Мексика әналисинә дә кечмишdir. Форд-Детрик (АБШ) һәрби тәдгигат мәркәзинин әмәкдашы Лерој Д. Фозерчилл белә нәтичәјә қәлмишdir ки, саһил зонасындан 5—25 км аралы үзән кәмиләрдән јерли һава шәрәитини нәзәрә алараг сәпилән аерозол 5—90 мин km^2 саһәни әнатә едә биләр.

АБШ-ын Кубанын игтисадијатына чидди зијан вурмаг мәгсәдилә 1980-чи ил шәкәр гамышыны хәстәләндириләр учын бурахдығы гамыш пасы бактеријалары өлкәдә гәнд истеңсалыны 10% азалтмушдыр. 1979-чу илдә Кубанын түтүн плантасијаларынын 25%-и көј түтүн чүрүтмәси васитәсилә мәһв едилмишdir.

. АБШ һәрби идарәләри гушларын мөвсуми миграсија-сындан истифадә етмәк мәгсәдилә латын Америкасына учан гушларын екологи шәрәитини тәдгиг етмишләр. Пентагонла әлбир ишләјэн алимләр 1964-чү илдән 1969-чү илә гәдәр Алјаскадан чәнуба учан гушлары мұхтәлиф патосен микроорганизмләри илә хәстәләндиришләр.

Сонра бу гушлар Шимали вэ Чэнуби Американын саңил зонасы боју учмушлар.

Метеорологи, кеофизики, озон, иглим силаһларының жарадылмасында Пентагон жарасаларынын әсас мәгсәди дүшмәнә әлавә зәрбә ендирмәкдән, онлара даһа чох иғтисади зәрәр вермәкдән ибарәттир.

Атом, һидрокен вэ нејтрон кими ән дәһшәтли, ән дағыдычы вэ ән мәһвеничи силаһларла гане олмајан империализм дүнијасы даһа дәһшәтли васитәләрә әл атыр, инсанын үстүндә дајандығы торпағы һаваја совурмаға, улдуғу һаваны, ичдији сују зәһәрә дөндөрмәjә чан атыр вэ бу мәнфур әмәлләри фәхр едирләр.

НӘЗӘРЛӘР КОСМОСА ДИКИЛИБ

1961-чи илин август айынын 6-да ахшам Варташен рајонунун Филфили кәндидәјдик. Һамымыз Шәкідән кәлмиш мүғәнниләрин чыхышыны динләмәjә кетмишидик. Сәһнә ачыг һавадајды. Кәндидин мәмә јејәниндән пәпә дејәнина гәдәр һамысы концертә гулаг асмаға кәлмишиди. Ачыг һавада чал-чағырыжды, вур-чатласыныжды. Нагараја вэ гавала вурулан зәrbәdәn чыхан сәс дәрәни башына көтүрмүшдү. Нөvbәti нөмрәләрдән бирини е'лан етмәjә назырлашан конферансje тарда-сола чалмаг учүн өзүнү күрсүнүн үстүндә күчлә раһатламыш шәхсин жаңында дајанараг деди:—Ha, инди дә тарда чаласыды ики дәфә үмүмдүнja лауреаты үзүнә һәсрәт галмыш Мәммәдијә!

Конферансje тез сәһнәдән чыхды. Тарчалан јериндә отура билмирди. Һамынын бир ағыздан күлмәси тарчы Мәммәдијәни столун үстүндә говорға кими говорур, мәкә кими партладырды. Онун әлачы кәсилдијиндән, мизраба дәм верди, тар инилдәди. Тарын пәрдәләриндән сүзүлүб төкүлән муғамат ләzzәтлә чанымыза жајылырды.

Дүзү, конферансje:—Ики дәфә дүнија фестивалы лауреаты — дејәндә мән өз-өзүмә дүшүндүм ки, нечә олуб ки, белә бир талантдан биз хәбәр тутмамышыг. Сонра сөзүн ахыры кәләндә (...үзүнә һәсрәт галмыш) дүзү, мән дә, тарчы кими пәрт олдум. Өз-өзүмә дедим ки, ахы бу торпагда һәмишә јумор олуб, зарафат олуб. Јумор да чох инчә олуб, хоشا кәлән олуб, шәхсијәти тәһгир етмәјиб. Белә зарафатларын һәрдән бир олмасы пис дејил.

Шәки зонасында олан јумор М. Ф. Ахундовун да чанына, ганына һопмушдур. Онун «Молла Ибраһим Хәлил

кимјакәр» әсәриндәки бә'зи әһвәлатлар елә бу кәнддә — Филфилидә, онун жаһының дақы Хачмаз кәндиндә ваге олмушудур.

Филфили кәндиндә концерт вериләркән конферансъенин кәлиши, данышығы, жест вә мимикасы концертә бир ширинлик кәтирирди. Маһны вә ja ојун һавасы гуртаратан кими динләјичиләр көзләјирдиләр ки, бу дәгигә конференсъе кәләчәк, мәзәли бир сөз демәклә чамааты шадландырачагдыр. Онун бә'зи мүғәнниләрә мүсбәт мә'нада саташмасы профессор Һади Әлијевин бир сөһбәтини мәним јадыма салды:

Күнләрин бир күнү бир хан бир достукилә гонаг кәлир. Хан мусигини чох севдијиндән онун бәј досту мәчлисә чалғычы дә'вәт едир. Бәдбәхтчиликдән бәйин мусигидән башы чыхмырыш. Бәйин жаһын адамы бәјә дејир ки, Хан сәндән сорушанда ки, бу һансы муғаматдыр мусигичиләр чалыр, онда мәним әлимә баҳарсан, мән нечә бармағымы көстәрсәм она мұвағиғ сән дә чаваб вәрәсән.

Хан кәлир. Мусигичиләр муғамат чалмаға вә охумага башлајырлар. Хан бәждән сорушанда ки, бу һансы муғаматдыр, о дәгигә бәј достунун үзүнә баҳыр вә о бир бармағыны галдырығы учүн «бу, јекаһдыр, хан сағ олсун» дејир. Иккинчи бәј чваб верир ки, «бу да дүкәндыр», үчүнчүдә—«бу секаһдыр», дөрдүнчүдә—«чаһаркаһдыр», бешинчи—«пәнчкаһдыр». дејир. Нөвбәти мусиги нөмрәсіндә ханын суалына чаваб вермәк учүн бәј достунун үзүнә баҳыр. Досту бармагла чалынан «Неграты»нын адыны она чатдыра билмәдијиндән бојнунун далины гашыјыр. Бәј о дәгигә севинчәк үзүнү Хана чевириб дејир: «Хан сағ олсун, бу да пејсәркаһдыр». Жашшы ки, инди нә елә мусиги савады олмајан бәј вар, нә дә ки, пејсәркаһ һавасы...

Филфили кәндиндә верилән концерт санки ики бајрамы гејд етмәк мәгсәди илә тәшкіл олунмушуду. Онлардан биринчиси икинчи Совет космонавтынын учушу күнү, икинчиси исә кәнддә електрик хәттинин чәкилишинин баша чатмасыбы. Филфилиләр һәјатларында илк дәфәди ки, отуруб ачыг һавада консерти динләјирдиләр. Онларын башынын үстүндә исә өлкәмизин елми-техники ингилабынын ән јүксәк көстәричиси — Ерин сүн'и пејки планетимизин әтрағында фырланырыды. Бурада «Фырланмаг» сөзүнүн мә'насы даһа тутумлу сәсләнир. Керман Титов чәми 25 saat 11 дәгигә әрзиндә Ер күрәси эт-

рафында 700 мин км. јол кетмишdir. Бурада сүр'этэ бах! Бу сүр'ети јарадан техникаја, онун ишлётдији енержије — күчэ бах! Инсанын өзүнүн һәјатда ичад етдији бир чох чиазларын һәрәкәт сүр'ети онун јараданын ағлына да сыға билмир, ону там објективлији илә дәрк едә билмир.

Азәрбајҹан фолклорларынын бириндә дејирләр ки, бир мудрик гоча гышын сојуғунда бухаранын башында отуруб дәрин фикрә далыбыш. Очагдан бухарыја доғру галхан алов дили һавада ојнајырды. Гоча гәлҗаныны назырлајыр, кисәсindәn тәнбәки чыхарыб гәлҗаны долдурур. Гәлҗанын башына од салмаг учун о, јериндән гымылданыб очафын о бири тәрәфинә кечир. Ора дүшмүш од парчасыны овчуна көтүрүб тез-тез әлинин ичиндә ојнада-ојнада бармагларынын учуна јахынлашдырыб тәләсик гәлҗанынын башына од салыр. Бир-ики гуллаб алдыгдан гонра өз-өзүнә дејир—«Еј киди дүнja Инсан гуш кими бир шејдир. Бајаг һардајым, инди һарда!...»

Сөзә бах! Һәрәкәtin сүр'етиндәn, гәт едилән мәсафәдәn асылы олмајараг инсанын јер дәјишмәсини (очафын сағындан солуна кечмәси арасында олан мәсафәни) бу мудрик гоча нә гәдәр дә мә'налы умумиләшдирмишdir. Јер дәјишмә, јер дәјишмәдир. Пијадамы, дәвәjlәми, атлајламы, араба иләми, машиналамы, тәjjарә иләми, сүн'и пејкләми.. Һәрәкәт фәлсәфи анлајышдыр. Тәфәккүрдә бу фәлсәфи анлајыш формалашсајды, о фикрин көкү, ришәләри бејиндә битмәсәди о мудрик гоча јердәјишмәни бу гәдәр мә'наландыра билмәзди. Очафын сағындан солуна олан мәсафә чох олса-чох олса 3—4 гарыш олар. Бу мәсафәни дә гоча бир санијә гәт едиб. Лакин онун һәрәкәт сүр'ети сәрбәст һавада сүр'әтлә учан бир чанлынын — гушун учуш сүр'етинә бәрабәр көтүрүлмүшдүр. «Инсан гуш кими бир шејдир» халг ифадәсинин көкүндә дәрин елми мә'на вар, һәм физики вә һәм дә фәлсәфи мә'на. Бу фикирдә сүр'етин кәләчәк инкишафы һагында елми прогноз вар. Она көрә дә биз халг јарадычылығына анд топланмыш зәнкин тәффеккүр мәһсулуна елми чан, елми ган вермәклә ону дәриндәn тәдгиг етмәлијик.

Дүнja мәтбуатында вахташыры јазылар охујурдуг ки, АБШ сүн'и пејк назырлајыр. Бу јахынларда орбитә чыхарачаглар. Сонра да космоса чанлы учачаг, инсан көјә галхачаг.

Дүзү, о вахтлар мән дүшүнүрдүм: Бәс бизим өлкәдә космосу фәтһ етмәк һаггында дүшүнүрләрми? Соңра да өзүм-өзүм тәсәлли верирдим ки, өлкәмиздә бу саһәдә нә исә бир иш көрүрләр.

1957-чи илдә ССРИ торпағында бәшәрийјәт тарихинде илк дәфә оларын өнеркәннәрдөн көтүрдү.¹ Аталарапын «Ов вуранын дејил, көтүрәнниңдир» сөзү јадыма дүшдү. Жох, даһа дөгрүсу, аталарапын: «Архы ноппанмамыш бәрәкаллаң демә» сөзү дә бејнимдә доланды. Демәли, бу саһәдә Совет Иттифагында «Жұз өлчүб бир бичмә» принципи илә ишләјиrlәрмиш.

Совет Иттифагынын илк пејкинин орбитә галдырылmasы хәритәдән алдығым мә'нәви ләzzәтин дады инди дә дамағымдан кетмир. О вахт мәндә жаранан севинч Жер күрәсіндән ашыб-дашыб Күнәш системинин планетләр-арасы мәканына гәдәр учалмышды. Мән дејәрдим ки, Америка дипломатлары данышанда ағызларына чуллу довшан сыйғырды. Анчаг бизим илк пејкимизин сәдасы онлары донузу тохмаг тутан кими тутмушду. Сусмушдулар. Биздән чох аз данышырдыларса да, анчаг өзләри һаггында ағызларына су алыб отурмушдулар. Биз, совет халғы исә севиндијимиздән папағымызы көјәтәрдиг.

Жени бир пеjk! Лајка — космосдадыр! Советләр өлкәсінин космосдакы гәләбәси бүтүн совет халғыны, мұтәрәггәт бәшәрийјәти севиндирирди. Капиталист дүнjasыны исә вүрғун вүрмушду.

Инди бүтүн бәшәрийјәтин көзү жаһын космоса дикилмишди. Қосмосда инсан — космонавт көрмәк истәјири-дик. Қөрдүк дә. Совет космонавтларынын учушу, онларын апардығы чохчәһәтли ишлә таныш олдугда өз-өзүнә дејирсән ки, әсл вәтәнпәрвәрлик будур, Гагаринин вәтәнпәрвәрлијидир!

Вәтәнпәрвәрлик инсанын бир шәхс кими һансы мәканды, һансы ичтимай-сијаси гуруулушунда өзүнү дәрк етмәси, она мұвағиғ өз һәгиги һәјат жолуну мүәjjән етмәси демәктир. Вәтәнпәрвәрлик һәр һансы бир совет вәтәндашынын қөрдүjү ишин вә онун әмәлинин бу вә ja дикәр шәкилдә бүтүн өлкәjә лазымлылыг дәрәчәсінин максималлығынададыр.

¹ Жерин илк сүн'и пејки жаһын космосун чиркләнмәсінин әсасыны ғојду.

Вәтәнпәрвәрлик анчаг өлкәнин дүзәнликләрини кәзмәкдә, мешәләрин ағушунда долашмагда, тәбиәтин кәсмә шикәстәсинә — шәлаләләрин кур сәсинә гулаг асмагда, сәрин булагларын көзүндән су ичмәкдә, яхуд әнкин сәмада чөвлан едән гарталы сејр етмәкдә дејил, вәтәнпәрвәрлик һәм дә өлкәнин — вәтәниң ичтимаи-сијаси гурулушуну көрмәкдә, елмин вә мәдәнијјетин инкишафыны билмәкдә вә бүтүн бу чәһәтләри бејиндә әридиг онларын гарышылыглы јарадычы саф күлчәсінин синтезинә әсасланараг кәләчәйә верилмиш прогнозун дәрк едилмәсіндә вә орада фәал мөвге тутмасындастырып.

Синәсина дәјәрәк «Мәнәм вәтән», «Мәнәм республика», «Жумсам овчумда, ачсам әлимин ичиндәдир Азәрбајчан» дејәнләрдән вәтәнпәрвәр олмајыбы, олмајачаг, ола да билмәз. Белә адамларын бүтүн һәрәкәти, иши, данышығы сабун көпүйүнде андырып: һавадан јаранмыш көпүк шишир, шишир, бирдән партлајыр ки, бунунла да онун варлығындан һәјатда һеч бир из галмыр. Вәтәнпәрвәрлик одур ки, һансы саһәдә олурса олсун сәнин мәшфүл олдуғун ишин өндәсіндән максимал дәрәчәдә յаҳшы кәлә биләсән, әтрафдакылара бүтүн ишдә үмидли дајаг оласан, һуманист әхлаги тәрбијә әсасында тәрбијә олунмасындан башга, сәнинлә бағлы оланларын һамысынын бу рүһда тәрбијә олунмасына вар күчүнлә чалышасан: инсанын мә'нәви сафлығына, халғын идеа-сијаси өзлүнә садиг оласан, өлкәниң игтисади күчүнүн дурмадан артмасына бүтүн варлығында чалышасан. Әсл вәтәнпәрвәрләр, һәм дә әсл бейнәлмиләлчи олур. Өз вәтәниң севән инсанын һеч ваҳт башга дәвләтләрин торпағында көзү ола билмәз, чүнки онун көзүнү өз ана торпағы дојуздурур, өз вәтәниң севән шәхс бүтүн инсанлары бир инсан кими мәһәббәтлә севәр. Өз сојуна садиг алудә олмуш һәр бир шәхс истәјәр ки, о, бүтүн башга инсанлара, халглара, милләтләрә дә гисмәт олсун.

М. И. Калининин «Вәтәнпәрвәрлик астанадан башланыр» фикри вәтәнпәрвәрлијин нә демәк олдуғуну айдан ифадә едир. Бир евин астанасындан ичәри кечән шәхсләр әкәр бир-бирини севмирләрсә, ондан кәнарда оланлары һеч ваҳт үрәкдән севә билмәзләр. Әсл дијар вәтәнпәрвәрләринин бүтүн дүшүнчә вә фикирләринин гајнағы бир олмалыдыр инандығын мәсләк вә идея олмалыдыр! Бунсуз өзүнү вәтәнпәрвәр адландыран һәр бир шәхсин аяғынын алтында мөһкәм платформа, ба-

шынын үстүндө ваһид көј гүббәси, этрафында исә һәмфи-
кирләри јохдур. Вәтәнпәрвәрлијин көкү өз кәчмишини
јахши билмәкдә, мұасир мөвгејини һәртәрәфли гавра-
магда вә кәләчәji ачыг-ајдын дәрк етмәкдәdir. Совет
космонавтлар ордусу үзвләринин һәр бири әсл вәтәнпәр-
вәр олмагла онларын әмәјинин бәһрәсindәn бүтүн өлкә
дадыр, ондан өлкәмизин бүтүн саһеләри, сәнаједә, кәнд
тәсәррүфатында, елмә, мәдәнијјәтдә фајдаланыр.

Космоса галхан илк инсан, илк коммунист совет за-
бити Јури Гагарин олду. Јуринин космоса галхдыры или
кун 1961-чи илин апрел айынын 12-си ССРИ-ин ал
бајрағынын космосда далғаланмасы демәк иди. Ј. Гага-
ринин гәләбәси космосун инсан тәрәфиндән өјрәнилмә-
сиинин јени тәнтәнәсиин чанлы тәзәнүүрү иди. Јуринин
гәләбәси совет ичтимаи-сијаси гурулушунун капитализ-
мин эи јүксәк мәрһәләси олан империализмдән дә көк-
лу шәкилдә, гат-гат фәргли олмасыны көстәрди. Соңра-
лар вахташыры е'лан едилерди ки, дүнјада илк тәjjарә-
чи космонавт гадын олмаг В. В. Терешковаја (1963-чу
ил ијунунда), илк дәфә ачыг космоса чыхмаг исә ССРИ
вәтәндашы А. А. Леонова (1965-чи илин март айында)
гисмәт олмушудур.

Техники тәрәгги космосун тәдгигини даһа јүксәк
мәрһәләләрә галдырыр. Бир групп дөвләтләр космосу
сүлһе мејданына чевирир, космосдан алынан информаси-
јалар әсасында кениш мигјасда елми-тәдгигат ишләри
апарылыр. Империализминин агрессив нијјәтләри учун-
дан дүнja халгларынын дилиндә олмајан јени термин—
«улдуз мұнарибәси» терминни ишләдилер. Бу термин
кет-кедә хырдаланыр, әсас—үмумиләшдиричи терминә
јени-јени терминләр дахил едилер. АБШ космосда не-
кемонлуг әлдә етмәк үчүн мөвчуд ракетләрини тәкмил-
ләшдирир, јени типли ракетләр ичад едир вә космосда
учачаг башга дөвләтләрин ракетләринә гарыш мүбари-
зәдә өз үстүнлүјүнү жаратмаға чалышыр.

Советләр сүлһе гајғысында, капиталистләр исә дүн-
јадан јени очаг—мұнарибә очагы чатмаг гајғысында-
дырлар. Экәр мән сорушсам ки, дабан-дабана бир-бири-
нә зидд олан бу сијасәтдә кимин нијјәти даһа тез баш
тутачагдыр? Она тәрәддүд етмәдән чаваб верәрдим ки,
әлбәттә, сүлһе галиб кәләчәк. Бәшәријјәт јерли-дибли
мәһв олмаг истәмир. Истәмир ки, еһтимал олунан атом
мұнарибәсindәn бүтүн инсанлар гырылсын, онларын је-
риндә тропик мешәләрин hансы күнчүндәсә саламат

тәлмыш бир чүт ёркөк вә диши мејмунлар јенидән инсани һәјата гајтармаг үчүн нәсил артырынлар, тәкамүл едәрәк нечә милjon илдән сонра инсанлашынлар, адамлашынлар..

1961-чи илин август айынын 6-сы иди. Йавалар гарышмышды. Шыдырғы јағыш јағмышды. Филфили чајы чошуб-дашырды. Мартрутта чыхмаг мүмкүн дејилди. Радиолар, радиогәбуледичиләр дүнjaја јени сәда е'лан едирди:

— Совет халгынын мәрд оғулларындан бири — Керман Титов космоса галхышы!

Ушаг кими көзләrimизи јағышдан сонра ачылмыш ајдын мави сәмаја дикмишдик. Дејирдик ки, бәлкә Титовун сәма кәмиси көзүмүзә дәјди. Лакин бәшәријәт, тарихиндә икинчи космосда орбитал учушу давам етдирирди. Керман «Восток-2» кәмисинде учурду. Јер күрәси өз оху әтрафында 24 saat әрзиндә бир дәфә дөвр едир. К. Титов исә 25 saat 11 дәгигә әрзиндә Јер күрәси әтрафында 7 дәфә дөврә вурмушду. Керман Титов августун 7-дә јерә енди. Икинчи совет вәтәндашынын космосда учушу һамымыз үчүн бајрам иди.

Өлкәмиздә Јерин сүн'и пејкләри, совет космонавтларынын јахын космосдакы кәркин әмәji сајесиндә Јер күрәсинә даир соңкын материал тонланмышты. Аэрофотошәкилләр, сонralар аерокосмик шәкилләр мејдана кәләнә гәдәр чөграfiјачылар тәбиети эн'энәви методла—маршрутлар үзрә, стасионар вә ja јарымстасионар мушаһидәләр эсасында өjrәнирдиләр. Аерокосмик шәкилләр чөграfi тәдгигатларын имканларыны соң кенишләндирди. Космик шәкилләрин мухтәлиф мигјасларда олмасы Јер күрәси тәбиетини космосдан мушаһидә етмәjә, она гәдәр топланмыш зәнкин фактik материаллары бир даһа јохламаға, хәритәләрә көчүрүлмүш айры-айры тәбии әрази комплексләри сәрһәddинин дүзкүн кечирилиб кечирилмәмәсинин дәгигләшdirмәjә, бу вә ja дикәр тәбии әмәләкәлмәләрин јени контурларыны ашқар етмәjә, үмуми чөграfi ганунаујғунлуғу мүәjijәn етмәjә, еләчә дә, даһа дәгиг елми-тәдгигат иши апармаға имкан верир.

Јерин сүн'и пејкләринин бир группу метереоложи, кеодезија, рабитә пејкләриндән ибарәтдир. Бу пејкләрин топладығы зәнкин елми материаллар әсасында Јер күрәсинин, үмумијәтлә, Құнәш системинин вә еләчә дә бир сыра космик чисимләрин үмуми ганунаујғунлуғунун өj-

рәнилмәсинин мисилсиз әһәмијјәти вардыр. Јерин сүн'и пејкләринин Јер күрәси атмосферин, литосферин, гидросферин, биосферин тәдгигиндә, һаванын прогнозунун даһа дәғиг ишләниб һазырланмасында, кәнд тәсәррүфат биткиләринин мәһсүлдарлығынын мүәjjән едилемәсиндә, онларда јаранмаға башламыш хәстәликләрин, сел, сунами, тајфун, мешә јанғынынын вә дашғынларын вахтында мүәjjән едилиб онлара гаршы мүбәризә тәдбиrlәринин көрүлмәсиндә, океанларын бүтүн компонентләринин тәдгигиндә сүн'и пејк материаллары эвәэсизdir. Топланмыш материалларын қеоморфологи, ландшафт, океонология, қеоботаника, торпаг, агробиология саһәсindә әһәмијјәти чох гијмәтлидир. Јерин сүн'и пејкләринин материаллары бу вә ja дикәр тәбиәт һадисәсинә комплекс шәкилдә баҳмаг, онун дахили гурулушуну ашкар етмәк саһәсindә бөյүк рол ојнајыр. Пејк материаллары глобал ганунаујғунлуглары көрмәjә вә она дүзкүн елми анализ вермәjә реал зәмин јарадыр. Экәр әvvәлләр Јер һаггында олан елм саһәсindә чалышан алымләр узаг кечмишдән башлајараг әлдә етдикләри фәрди елми нәтичәләр әсасында үмуми ганунаујғунлуғу ашкар етмәjә чалышыр вә она доғру кедирдиләрсә, Јерин сүн'и пејкләриндән материаллар алымасы әсасында исә әксинә, үмуми ганунаујғунлуглардан хүсуси ганунаујғунлуглара доғру кетмәjә башладылар. Сүн'и пејкләрдән алыман материаллар Јер күрәсindә әтраf мүһитин горунмасы, океанларда баш вермиш вә ja баш верә биләчәк дикәр һадисәләrin гаршысынын алымасында эн ыса вә еффектли јолдур.

Јерин сүн'и пејкләриндән апарылан тәдгигатлар әсасында торпағын рүтубәтлилик дәрәчәси, грунт суларынын јаялмасы, онларын торпаг гатына јахынлыг вә узаглыг дәрәчәси өjrәнилир. Сүн'и пејкләр васитәсилә Јер күрәсindә битки өртүйнүн, хүсусилә мешәләrin јаялмасы вә сыхлығы мүәjjәn едилир. Сүн'и пејкләр әкин саһәләринин мәһсүлдарлыг дәрәчәсини, онларын һансы һиссәсинин һансы хәстәликләрә тутулмасы, суварма әкинчилијини, суварманын еффектлилијини, батаглыглышманы, јаҳуд сәһраларын сәрһәддинин кенишләнмәсini дөври олараг өjrәнир. Сүн'и пејкләр васитәсилә атмосферин мұхтәлиf газларла, вулкан пускүрмәсindән алыман тозларла, шәhәrlәrdә һаваја гатылан түстүләрлә, атмосферә дахил олан мұхтәлиf метал тозларыјла, кәнд тәсәррүфатында истифадә едилен мине-

рал күбрә вә зијаңверичиләрлә мүбаризәдә сәпилән зәһәрли маддәләрин тозчуглары илә этаф мүһитин чиркәләнмәсни арашдырылар. Һаванын прогнозуну вермәк үчүн атмосфер сиркулјасијасыны, булудлулуг дәрәчәсни, булудларын нөв тәркибини, сиклонларын јаранма мәрһәләсни, үмумијәтлә, атмосфердә баш верән бүтүн процессләри глобал мигјасда мүшаһидә едиirlәр. Учушун јердән һүндүрлүк дәрәчәсиндән вә уchan апаратларын типпиндән асылы олараг торпағын, грунтун рутубәт туту-мунун локал, мәһәлли (рекионал) вә ja глобал мигјаслы өлчүләри апарылыр.

Үмумијәтлә, Јерин сүн'и пејкләриндән апарылан тәдгигатларын анчаг чоғрафијанын бүтүн саһәләринә вердији фактик материалларын нөвүнү сајмаг чох-чох ваҳт апарарды.

Космонавтларын пејкләрдән апардығы визуал мүшаһидәләrin dә чох бөյүк елми әһәмијәти вардыр. Ири сәнаје шәһәрләrinдә түстүлү, тозлу, газлы һава һөкм сүрүр. Бөйүк шәһәрләрдә (Москва, Ленинград вә с.) ондан кәнарда олан саһәләрә нисбәтән температур 1—2° јүксәкдир. 1952-чи илдә Лондон шәһәрләндә түстүдән 4 мин адам өлмүшдүр. Нју-Йоркда, Токиода күчәләрин кәсишидији јерләрдә дајанмыш полис ишчиләри машиналарын түстүсүндән нәфәс ала билмәдикләриндән хүсуси маска тахырлар. Автомобил газларындан һава чидди чиркләндүйләндән Лос-Анчелос күчәләриндә синтетик бағчалар вә чичәкликләр жаратмышлар. Белә шәһәрләрдән әнали истираһәт күнләри шәһәрәтрафы јерләре ахышырлар. Бу да космосдақы пејкләрдә олан космонавтлар тәрәфиндән жакшы мүшаһидә едиilir.

Совет сүн'и пејкләриндән алышан елми информасијаны ишләјиб чатдырмаг үчүн бөйүк алимләр ордусу чалышыр, лакин бу аздыр. Тәбиэт елмләри илә мәшгул олан бүтүн мутәхәссисләр аерокосмик материаллардан кениш истифадә етмәлидирләр. Тәбиэт елмләринин бир чох саһәләри јарандығы илк күндән XX әсрин бириңи жарысына гәдәр бәләкәндән чыхыбларса, XX әсрин икинчи жарысында чағалашыбларса, XXI әсрдә исә бу елмәләр јеткинләшәчәкдир.

Сүн'и пејкләрдән апарылан тәдгигат заманы Антрактида этафы океан суларында ајсберг тапылмышдыр. Океан суларында үзән бу ајсбергин узунлуғу 110 км, ени исә 75 км олмушшур. Онун галынлығы тәхминән 200 метрлә 250 метр арасында олмушшур. Бу ајсбергин

һәчми ики трилjon m³-а бәрабәрмиш. Экәр о ајсберги парчалајыб Іер күрәсіндә јашајан һәр бир нәфәр арасында бөлмүш олсаңыг, онда һәр адамын пајына 350 тон ширин сулу буз дүшәрди («Глобус», 1984-чү ил, сәh-193).

Сүн'и пејкләр васитәсилә окан вә дәниэләрдә фәлактә уғрамыш кәмиләрин hej'ети нағында дәгиг мә'лumat верилир. Бунун әсасында да һәмин јерә хилас-едичи кәми, вертолјот вә ја тәjjарә көндәрилир. Бир нечә дәвләтин, о чүмләдән дә ССРИ-нин вә АБШ-ын биркә сә'ji илә дәниз вә океанларда баш вермиш бәд-бәхт надисәләрдән инсанлары хилас етмәк үчүн хүсуси тәшкілат јарадылмышдыр (шәкил 1—12).

ЕКСПЕДИСИЈАЛАР, АХТАРЫШЛАР, ТАПЫНТЫЛАР

Дүнja көр-көтүр дүнjasыдыр. Чох jашајан чох билмәз, чох кәзән чох биләр. Аталар бир дә дејиб ки, кәзән ајага даш дәjәр. Йухарыда дејилән аталар сөзләринин чанындан, чөвһәриндән дә експедисија жараныр. Експедисија гарышы да гојулмуш hәр һансы бир елми проблеми вә ja проблемләри hәлл етмәк учун тәшкүл едилир. Експедисија назырлыг ән мүһүм мәсәләдир. Онун тәшкүлини хејли габагдан назырлыг башланыр. Експедисија рәиси табелийндә олан вә hәмин експедисијанын кечирилмәсіндә иштирак едәчәк шәхсләрә хүсуси тапшырылар верир, өзү дә бир сыра мәсәләләрә таныш олур. Һансы әразидә вә нә мәгәсәлә кечириләчәк чографи експедисија мұвағиғ олараг експедисија рәһбәри мөвчуд әдәбијатта таныш олур. Охујур, конспектләширир, әкәр мөвчуд хәритә варса, онларын сурәттени чыхартдырыр. Чөл ишинә башламаздан әvvәл рәһбәрдә hәмин әрази нағында там елми тәсәvvүр олур. Соңra рәһбәр маршрут хәритәләри тәртиб едиr, чөл ишинин характериндән асылы олараг онлары қүnlәрә бөлүр, график тәшкүл едиr. Экәр експедисија hәр һансы бир әразијә илк дәфә тәшкүл едилибсә, онда рәһбәр икى нөв маршрут мүәjjәn едиr. Онлардан бири hәмин әрази илә үмуми танышлыгдыр. Бир нечә күн әрзиндә тәдгиг олуначаг әразинин әсас јерләрини кәсиб кечән маршрут мүәjjәn едилир. Онлардан бири hәмин әрази илә үмуми танышлыгдыр. Бир нечә күн әрзиндә тәдгиг олуначаг әразинин әсас јерләрини кәсиб кечән маршрут мүәjjәn едилир. Бу, тәдгигатчыја таныш олмајан әразинин үмуми көрүнүшүнү көрмәк, орада ән башлыча тәдгигат објектләрини мүәjjәn етмәк вә соңra даһа дәгиг ишә башламагдан ибәрәттир. Икинчи даһа дәгиг маршрут хәритәси, дедијимиз кими, қүnlәрә бөлүнүр, hәр күн нечә километр кедиләчәк јол мүәjjәn едилир. Дүздүр, бүтүн бу тәдбирләр чөл шәрәитиндә, иш просесиндә дәгигләширилир вә конкрет характер алыр. Дејирләр ки, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр. Сән hәр күн иш-

ләмәји нәзәрдә тутурсан, бә'зән дә истираһәт үчүн, јахуд әлавә ишләр үчүн құнләр айырысан. Лакин чөлдә јағыш, сел, башга тәбиэт һадисәләри сәнин планыны дә-жишир. Буна баҳмајараг, габагчадан тутулмуш маршрут хәритәси чөл ишини хејли асанлашдырыр, елми-тәдгигат ишини мәгсәдҗөнлү едир. Өјрәниләчәк әрази илә үмуми танышлыг экспедисија машиналарындан башга вертолјотла, тәјјарә илә дә апарыла биләр. Әразинин үмуми мәнзәрәси аерофото вә аерокосмик шәкилләрдә дә өз әксини ачыг-ајдын тапмыш олур.

Чөлдә көрүләчәк ишләр экспедисија мүддәтиндә һансы мигјасда хәритәниң тәртиб едиләчәјиндән асы-лыдыр.

Експедиција һазырлыг заманы башлыча олараг үч категорија ләвазиматын һамысынын сечилиб һазырланмасы үчүн һәртәрәфли фикирләшмәли вә топографија хәритәләри (лазым олан мигјасда), шәффаф кағыз, туш, чертож ләвазиматы, ватман кағызы, рәнкли карандаш, иш столу, јазыпозан, котовалник вә башга бу кими лә-вазиматлар көтүрүлмәлиди. Эн әсас әдәбијјат мате-риаллары да әл алтында олмалыдыр ки, лазым оланда онлара (чөлдә) мурасиәт едәсән. Чөл шәрайитиндә һәр һансы бир әшјаын — тушун, кнопканын, јахуд черт-жож перосунун олмамасы ишин нормал кедишинә чид-ди энкәл төрәдир. Одур ки, һәр шеј габагчадан тәртиб олунмуш сијаһы әсасында алышыб сәлигә илә јүк сандыгларына жығылмалы вә нәјин һансы сандыгда јер-ләшмәси экспедиција үзвләриндән бириң мә'лум олма-лыдыр. Јахши олар ки, һәр бир јүк сандығында олан әшјаларын сијаһы да тутула.

Експедиција үзвләринин чөл шәрайитиндә нормал је-мәсини тә'мин етмәк үчүн әрзаг (яғ, консервләр, вер-мишел, дүйү, әриштә, ун, гәнд, чај вә с.) маллары алы-ныб һазырланмалыдыр. Бунун үчүн айрылмыш адам-лар экспедиција иштиракчыларынын сајындан асылы олараг, бүтүн әрзагы, хүсусилә кеч хараб ола биләчәк әрзагы алыш һазырлајылар. Шубһәсиз ки, газанлар, габлар, гашылгар, чәнкәлләр, стәкан вә чајникләр дә өз јериндә олмалыдыр. Әл-үз, палтар сабунлары, палтар јумаг үчүн парашоклар да көтүрүлүр.

Чадырлар габагчадан јохланмалы, онларын кәнди-ринин, дирәкләринин олуб-олмамасы нәзәрдән кечирил-мәлиди. Јатмаг үчүн көтүрүлмүш чадырлардан башга мәтбәх үчүн дә әлавә бир чадыр көтүрүлмәлиди. Јатаг

кисәләри, одејаллар, юрған-дөшәк ағлары, әл-үз дәсмаллары вә с. көтүрүлмәлидир. Экәр експедиција јүксәк дағлыгда ишләјәчәксә, онда јундан олан јатаг кисәләри, јох экәр аранда ишләниләчәксә памбыгдан олан јатаг кисәләри көтүрүлмәлидир. Чөл тәдгигатында кеоложи чәкичин, балтанын, белин, дағ компасынын, етикеткаларын, нұмунә торбаларынын да олмасы вачибдир.

Експедицијада шәхси кејим чох вачибдир. Бә'зән Бакынын гызмар күнәши алтында експедиција һазырлашанларын һеч ағлына да кәлмир ки, о ики күндән соңра бузлағын үстүндә вә ја долунун алтында олачаг, јағышдан исланачагдыр. Она көрә експедиција рәһбәри шәхси кејимләрә чидди һәзарәт етмәлидир. Онлар өзләри илә јај, пајыз вә гыш кејимләри көтүрмәлидирләр. 1963-чу илин јајында Гусар рајонунун Хузун кәндидә бизим кеоморфологи експедиција иглимшүнаслар да гошуулду. Онлар Шаһ дағынын чәнуб јамачында, 2800—3000 метр јүксәкликтә јағышөлчән чиһазы гурашдырмалыјылар. Караван ѡола дүшәндә Гәмбәри башдан-ајаға сүздүм: аягларында ашсүзәнә охшар аяагабы, ағ шалвар, әjnинде јүнкүл пенчәк, башы ачыг. Мән онун јаңында әчаиб бир адам кими көрүнүрдүм: эскәр чәкмәләри, сырғлы, исти парап, јун көjnәк. Шаһ дүзүндә чадыр гуранда Гәмбәр сојугдан көмкөј көjәрмишиди. Јолда јағышдан исланыб чүчәjә дөнмүш, јајлағын сојуғу исә ону гәләмә ағачы кими әсдирирди. Чадырын, примусун истиси, мәним експедиција үчүн көтүрдүjүм јапынчы Гәмбәри өзүнә кәтириди. Инсан иглими өзү илә кәэдирмәлидир: экәр мән аранда олачагамса аран, дағда олачагамса дағ һавасына мұнасиб палтар көтүрмәлиjем. Ади бир лагеjдлик ағыр хәстәликлә әвәз олуна биләр.

Експедиција рәһбәри чөл тәдгигат ишинде иштирак әдәчәк әмәкдашларын һамысындан чөл тәдгигат методуна (өз саһеси үзрә) аид олан әдәбијаты бир дә көздән кечирмәji тәләб етмәлидир. Бунсуз чөл ишләри үғурлу кедә билмәз.

Јаначаг ләвазиматларынын һамысы — газ плитәләри, примус вә с. саз олмалыдыр.

Чөлдә јурд саланда һамы машины бошалтмаға, чадырлары гурмаға, хөрәк биширмәjә көмәк етмәлидир. Бири су кәтирмәли, бири газан асмалы, бири дә әшjялары саһманламалыдыр. Сәhәр дә јенә елә. Јола дүшән-

дә дә hәр иши көмәкли көрмәк лазымдыр. Бурада бир-биринә көмәк етмәмәк аичаг ишин нормал кетмәсінә әнкәл төрәдир. Бә'зи «ана ушаглары»ны экспедицијада сөз әмәжинә, колектив ишә чох асан гошмаг олур. Бириңчи онларын өзләри көмәк етмәjә чан атыр. Қенарада галмағы өзүнә ар саныр, о бири тәрәфдән дә чөл ишина алышмадығындан вичдан әзабы чәкир. Белә налда вичдан әзабынданса, зәһмәtә гатлашмаг ишә даһа чох хеjир верир вә онларын өзләри дә севинчәк олурлар. Чөл тәдгигаты башландымы һамы өзүнә қундәлик тутмалыдыр. Қундәликдә hәр маршрутда нә көрүбсәнсә, ону жазырсан, көрдүкләрини (бә'зән ешитдикләрини) сечиб жазырсан; сечиб жаздығларыны hәр биринә өз дәрин мұнасибәтини билдирирсән. Қундәлик ону жазанын сон мәгсәдинә доғру даһа мәэмүнлу ирәлиләмәси, hәјатда даһа жаҳшы пүхтәләшмәси вә бишмәси үчүн ән жаҳшы васитәдир. Қундәлик тәбиэт вә чәмиijjәтин инкишафынын бир шәхсин билик даирәсіндә үмумиләшдирилмиш ајнасыдыр. Қундәлик ону жазанын бурахдығы сәһвләрини вә гејри-дәғиглијини дүзәлдә-дүзәлдә, фикрини дурулда-дурулда учалдыр, яри аяғы алтында даһа да мөһкәмләндирір. Қундәлик инсан hәјаты инчиләринин сапа дүзүлмүш әсас силсиләсидир. Қундәлик ону тәртиб едәнин hәјатына салынмыш прожектордур. Қундәлик-сиз шәхсиijjәтин hәјат жолуну бәрпа едіб жазмаг чәтін-дир. Одур ки, қундәлик жазмаға сәрф олунан вахты өмрүн итән анларына жазмаын. Чүки hәмин анлар қундәликдә дашлашыб кәләчәjә сахланылып.

Иш просесинде бә'зән машынын кедә билмәдији јерләрә атла, атын чыха билмәдији јерләрә исә пијада кедирсән. Бу заман да маршрутун давамиjjәтиндән асылы олараг әшja вә әрзаг көтүрмәлисән. Атларын ѡук-ләнмәси хүсуси бачарыг тәләб едір. Адәтән атлар фармашы деjилән формада ѡукләнир. Елә етмәк лазымдыр ки, жатаг торбалары да, әрзаг да, јербәjер олсун.

Бир дәфә Шин чаы илә Хнов ашырымына кедирдик. Илдырым атын арха һиссәсінә jaғ олан бидону пис бағламышды. Мән она изаһ етдим ки, ат hәрәкәт етдикчә бидон ашыбы jaғ тәкүләчәк, жатаг палтарларыны да jaғ едәчәк. «Неч нә олмаз, тәкүлмәz!» деjән Илдырым, сәhәр тездән жатаг палтарындан чыханда сары jaғын ичиндәjди. Сөзә вахтында бахмајанын ахыр агебати бах, белә jaғ ичиндә олур.

Загаталаның үстүндэ Һынзогор дағынын шәрг һиссәсіндә — суајрычында чадыр гуруб кечәләмишдик. Сәхәр атлары миниб Баш Гафгаз силсиләсінин суајрычына дөгру јола дүшәндә «чадырын гапысыны дүјмәләжин, чадыра ит-пишик кирәр» дејиб тәрпәндим. Мәндән сонракылар чадырын гапысыны бир-ики јердән дүјмәләјирләр. Ахшамусту кери — чадыра гајыданда узагдан кердүк ки, чадырда кимсә чох фәал вар-кәл едиr. Чадыра гапынын алт — дүјмәләнмәмиш һиссәсіндән дана кирибмиш. О, кери чыхмаға јол тата билмәдијиндән ятаг палтарларыны дырнагдан кечирибмиш, әл-үз дәсмалыны чејнәмишди. Ади бир мәс'улийjатсизлик әһвальмызы корлады, кеfимиzә соған доғрады. Демәли, экспедиција заманы һәр шеjә диггәт јетирмәли, аյыг-сајыг олмалысан. Бир јурдан о бири јурда көчәндә јурд јерини јохламалысан ки, бир шеj јаддан чыхыб галмасын. Чөлә — маршрута кедәндә бир-бириндән көз олмалы, чәтиг кечилән јерләрдә бир-биринә һәjan олмалысан. Експедицијада чидди интизам олмаса бири јухудан илк хоруз банинда јох, saat онда, о бири он бирдә дураг, ахшам бири јатар, о бири исә илан вурмуш гары кими јатмаз. Чөлдә чидди режим олмалыдыр. О режим е'лан олунандан сонра һамы бир нәфәр кими һәмин интизама риајэт етмәлидир. Киш чајы һөвзәсіндә ишләjәркән Мұтәллимлә маршрута кетдик. Сарықүнеjәрәнин сол јамачында — суајрычында дајананда гаршымызда көзәл бир мәнзәрә чанланды: чај дәрәси јатағына ачылан уурумун гашындан төкүлән шәлалә курулдајырды. Ондан шимала сыйдырым јамачлар кери чәкиләрәк голларыны Баш Гафгаз силсиләсінин јамачына гаjnагла-мышылар. Мұтәллим Сарықүнеjәрә шәлаләсінин гаjалы чијнинде шәкил чәкдирмәк ешгинә дүшду. Мән е'тираз етдим. Ора кетмәк чох чәтинди. Гумдашлы әһәнк дашлары јамачда пәракәндә һөрүлән кәрпич кими һөрүлмушду. Дик гаjалы јамачда тилл дашлар өзүнү хәнчәр тијәси кими габаға вермишди. Ора галхан заман јыхылмаг оларды. Она көрә дә мән Мұтәллимә: «кетмә, кетмә» дедикчә о, өз ишиндәјди. Јамачда ашағы — дәрәjә дүшду, чәтинликлә чајы кечди. Имәкләjә-имәкләjә шәлаләjә тәрәф галхды. Узун әзијjэт вә зилләтдән сонра гајанын үстүнә чыхмыш Мұтәллим өзүнү дүзәлтди, шәстлә дајаныб мәнә тәрәф үз тутду. О, узагда олдуғундан сәси ешидилмирди. Эли илә ишарә етди ки, мәним шәклими чәк, мән дә она бир гә-

дэр тамаша едиб кери гајытдым. Суајрычы шәлалә үстүндө дајанмыш Мұтәллимлә мәним арамда гајалы пәрдәје чеврилди. Мұтәллим инди дә о әзијјәтдән сонра шәклиниң чәкилмәмәсін дејир. Сөзә бахмајанлар һәјатда фото-портретсиз галырлар. Онлардан бири дә Мұтәллимдир. Артыг 30 илдир ки, Мұтәллим чаван ишчи-ләрә данышыр ки, өлдә сөзә бахмаг лазымдыр. Башга чүр етмәніз мәсләһәт дејил. Чөл тәдгигаты заманы чаван мұтәхессисләрін вердији суаллара чаваб вермәк адамы чох жорур. Лакин ондан мә'нәви зөвг дә алышсан. Башга чүр олсан топладығын билик, чөл тәдгигаты заманы газандығын методик тәчрубә анчаг өз дахилиндә галмыш олар. Чөл тәдгигаты заманы һәр һансы бир чөграғи объект гаршысында дајаныб онун әмәләкәлмә сәбәбини айдыналашдырығда о, чаван тәдгигатчыда дәрін из бурахыр.

Әдәбијатда охудуғун, өјрәндијин чөлдә—ландшафтта, қеоморфологи объектдә бирләшдикдә хүсуси елми гүввәје чеврилир. Һәр күн ахшамлар кечдијимиз маршрутлара жекүн вуур, көрдүкләримизи бир-бirimизә данышыр, онлардан елми нәтичәләр чыхарырдыг. Бу «чадыр» мұсақибәси дә кәнч алимләрә чох шеј верир. Иш просесиндә өз үзәриндә чалышмаг, зәнкин нәзәри билик топламаг, чөл тәдгигаты заманы исә о биликләрі тәтбиг етмәк, жаҳуд мұшаһидә етдији объекти нәзәри биликлә бирләшдирмәк тәдгигатчыја жени чан, жени илham верир. Тәдгигат мәгсәдилә баҳдығын жени объектдән алдығын ләззәтә бәрабәр ләззәт, мә'нәви јұксәлишә бәрабәр јұксәлиш о анларда тәсәввүрә кәтирмәк мүмкүн дејил. Бир нечә мисал:

Шаһ дағынын 3690 метр мұтләг јұксәклијә малик олан шимал-шәрг жамачында раст кәлдијимиз јухары Сармат, дајаз дәнис фаянасы бизим Гафгаз мигјасында тапдығымыз жени вә ән надир таптынтыја чеврилди. 13 миллион ил бундан әvvәл дәнис алтында галмыш бу јерләр бу фауна васитәсилә бизә дејирдиләр ки, тәхминән Гафгазын ejni јұксәклијә малик олан бүтүн әразиси дә дәнис алтында ола биләрди, жаҳуд ондан бир нечә јұз метр јұксәкдә јерләшәрди. Бурадан белә нәтичә чыхарылды ки, Гафгаз сон дәрәчә чаван дағлығ өлкәдир. Ондан 3600 метр јұксәкликтә вә ондан алчагда олан бүтүн әрази дәнис алтында, жаҳуд дәнис саһилләріндә јерләшән алчаг дағлығ әразидән ибарәт олуб. Бу надир та-

пынты Гафгазы тәдгиг едән тектонист, қеоморфолог, палеочоғраfiјачыларын вә башга әлагәдар мұтәхессисләрин әсәрләриндә истифадә едилшишdir.

Гызылгаја жастанынын шимал-шәрг јамачындакы суаýрычына сәпилмиш чај дашлары нәзәр-диггәтими чәлб етди. Онларын изинә дүшдүм. Шаһнабад чајынын сол саңилиндә ejni jүксәклиj (2600—2800 м) јахын һүндүрлүкдә дә чај дашларына раст кәлдик. Бу тапынты бизи башга әлагәдар жерләрә дә апарды. Палеочоғраfi шәрайт бәрпа едилдикдән соңра айдын олду ки, чәнуб-шәрги Гафгазын шимал јамачынын чајлары, инди олдуғу кими, чәнубдан шимала дејил, шимал-гәрбдән чәнуб-шәргә доғру ахмышдыр. Бурада Палеоشاһнабад—Атачај, Палеосамур, Дәвәчијај вә б. гәдим дәрәләр мөвчуд олмушшур. Соңralар Шаһдағ—Базардүзү енинә галхасынын сүр'әтләнмәси чај дәрәләринин мұасир һидрография шәбәкәсинин дәјишмәсінә сәбәб олмушшур.

Бөйүк Гафгазын чәнуб јамачында, әсасен орта дағлығ әразидә, суаýрычылар боју узанмыш гравитасијатектоник мәншәли чатларын тәдгиги көстәрди ки, онлар ана сухурлары шимал-гәрбдән чәнуб-шәрг истигамәттindә кәсәрәк, релjeфдә мұшаһидә едилән ерозија-денудасија вә гравитасија-денудасија просесләрини күчләndirir. Соңунчулар дағ сухурларынын даһа асан ашынmasына вә онларын чај јатагларына топланарағ селләрин бәрк маддәләрлә даһа чох гидаланmasына сәбәб олур.

Експедисија заманы тәдгигатчы даима һәрәкәтдә олур, мұхтәлиф инсанларла растлашыр, јашајыш мәнтәгәләринә кедир, көрүр, көтүрүр. Белә һалларда гарышда дуран әсас мәгсәддән башга, әлавә мә'lumatлар да топланыр.

1954-чү илин јајында Дәвәчи рајонунун Кильвәр кәндидә олдуг. Бурада ермәниләр јашајыр. Лакин онлар айләдә Иран дилләринин бириндә данышырлар. Гәрибәдир: охумаг, јазмаг ермәничә, данышмаг исә фарсчаја јахын. Сәбәби. Чәнуб-Шәрги Гафгазда јашајан ирандилли халглар өзләrinә дин гәбул едәндә онларын бир группу мұсәлман динини, бир группу христиан-григорјан, дикәр группу исә јәнуди динини гәбул етмишләр. Буна көрә дә христиан-григорјан динини гәбул едән ирандилли әһали өз ана дилини айләдили кими букунә гәдәр јашатмыш, гәбул етдији икинчи—ермәни дилини исә

рәсми даирәдә ишләтмешләр. Бу типли кәндләр чәнуб-шәрги Гафгазда аз дејил. Шамахы раionунун Мәдрәсә кәнди дә ejni талели кәнд олмушдур. Йәтта онлар өзләринин илкин ад вә фамилијаларыны да ермәни ад вә фамилијаларындан үстүн тутарағ бу күнә гәдәр сахла-мышлар (Чаббара Nina, Чаграев Владимир вә с.).

Експедисија заманы Қурсәнки палчыг вулканыны тәд-гиг едирик. Вулканы шимал-шәрг һиссәсіндә вулкан брекчијасында кичик дешик көзүмә дәјди. Онун ичи гаранлыг көрүндүйүндән бычагла дешијин әтрафыны торпагдан тәмизләдим. Инсан скелети — үзү шимала доғрујду. Сағ голуну үзүнә тәрәф узатмышды. Сол голтуғунун алтында үрәкшәкілли сахсы варды. Йәмин скелетин фото шәклини чэкдик. Археологларын фикринчә бу чүр сахсыја илк дәфәдир ки, раст кәлирдиләр.

Шүкүров Худушун гонағыјыг. Онунла сөһбәт заманы мән илк дәфә ашағыдақы аталар сөзү вә халг ифа-дәләрини ешилдим. Аталар сөзү: «Абрыны абырсыздан көзлә», «Шәр гарышан вахты јатан кишинин евинин бәрәкәти олмаз», «Ағзыәри гулағынын дибиндән танынар», «Горга јејән чәнәсиз галмаз».

Бу вә ja дикәр әһвалат данышдыгда Худуш киши дејирди ки, «о (кимсә) јумруғуну јуманда (башга бир шәхс) јумруғунда, ачанда овчунун ичиндә оларды». Габаглар һәр һансы бир мүһүм вәзиғәдә олмуш, сонрапар о вәзиғәдән чыхарылмыш шәхс нағында дејирди ки, «ону киркирәдән салдылар». Худуш киши өз данышығынын һәмишә јерли олдуғуну, олан фактлара вә ja һадисәләрә әсасландығыны, дүзкүн мәнтиг әсасында дејилдијини нәзәрә тутдуғундан билдирирди: «Мәним үрәјим елә ағдыры ки, дедијимин һамысы олур». Мән илк дәфәдир ки, азәрбајчанлыларын данышыг дилиндә «ишиглы», «ачыг», «ајдын», «дүз», «саф» мә'насы верән «ағ» сөзүнү ешилдирдим. Адәтән өзбәкләр «сәнә ағ јол» дејирләр. Биз исә «сәнә јахши јол» дејирик. Демәли, башга түркдилли халгларда олан бә'зи ифадәләрә Азәрбајчанын бу вә ja дикәр күшесинде јашајан әһали арасында да раст кәлмәк олармыш.

Худуш кишинин өзүнүн кечән кечә дәрин јухуя кет-мәсини бизә чатдырмаг үчүн деди ки, «мән чај даши јатан кими јатмышым». Бириңчиси, чај дашинын јат-масынын бәрк јуху илә мугајисәси чох мараглыдыр. Икинчиси, бу ифадәјә неч вахт селли вә даф чајлары

олан јерләрдәки әһали арасында раст кәлмәк олмаз. Чүнки селли, дашгыны даф чајларында олан чај дашлары чох кобуд вә пис чилаланмыш олур. Буна сәбәб селлида даф чајларының гыса мүддәтдә чај дашларыны узаг мәсафәјә апармасы вә онларын јалама кими чилаланмаја вахтының чатышмамасыдыр. Дүзәнлик чај жатағында олан чај дашлары узаг мәсафәдән чилана-чилана кәтирилир. Одур ки, дүзәнликдән ахан чај жатагларындақы чајдашлары јүксәк сәвијјәдә чилаланыр, һамарлашыр, јастылашырлар. Буна көрә дә онлар гума вә ја лилә чох јахши жатырлар.

Худуш киши башга бириси һаггында нағыл едәндә деди ки, «О өз әтәйиндән од тутду», јәни онун өзү өзүнү յандырыб. Она кәнардан һеч бир шеј етмәјиб. Гәрибәдир ки, бә’зи зәрб мәсәләләр вә халг ифадәләри һәләлик инкишаф едиб аталар сөзү сәвијјәсинә галха билмәмишdir. Онларын аталар сөзү һүгугу газанмасы учүн дилдә чилаланмасы вә мәзмұнча ағырлашмасы лазымдыр. Худуш кишинин дедижи «О өз әтәйиндән од тутду» ифадәсini бир гәдәр ишләсән ону «Оғру өз әтәйиндән од тутар» кими гәләмә вермәк олар.

Саатлыда оларкән мән бир даһа инандым ки, республикамызын һәр бир күшесиндә халг фолклоруна — аталар сөзләринә, халг ифадәләринә, гаравәллиләрә аид түкәнмәз сәрвәт вардыр. О әгли сәрвәтдән истифадә етмәк учүн тәдгигат чох вачибидир. Онлары топламағын арды-арасы кәсилемәмәлидир.

Демәли, чөграфи експедисија заманы бир чох саһәләрә аид гијмәтли материаллар топламаг олар. Онлардан гејд көтүрдүйүмә, јадымда галанларына севинирәм. Бәс онлар олмасајды? Експедисија заманы (мән дејә биләрдим ки, ади сөһбәт әснасында да) раст кәлинән гијмәтли фикир вә сөз инчиләрини топламаг һамымыза бүтүн зијалылара борч олмалыдыр.

Експедисија заманы галалар көрүрсән, бүрчләрә галхырсан, мағаралара сүрунә-сүрунә кирирсән, айы илә. күрзә илә растлашырсан. Чејраның гачышына, гарталын дурушуна тамаша едирсән, бузлаглара дөгру дырмашанда гара батырсан, ачыг-ајдын кечәләрдә суд рәнкли сәмаја сәпәләнмиш улдузлара тамаша едирсән... Бүтүн бунлар инсан мә'нәвијјатыны зәнкинләшдирир, ону долгунлашдырыр, нијә вә нә үчүн суалларынын бирини, икисини, үчүнү, бешини јох едиб, он-он бешини исәјенидән догуур. Суалларын чавабы тапылдыгда онла-

рын силинмәси, онун јеринде исә јени-јени суалларын баш галдырмасы арзулар ардынча арзуларын дикәл-мәси демәкдир. Бүтүн бунлар исә инсан һәјатына нур чиләјән, мајасы күнәшдән, улдуздан, айдан јоғрулмуш мә'налы һәјатдыр. Бу мә'на һәм сәнин вә һәм дә сәни әнатә едән инсанлара чатдырылдыгда онларындырда.

Тәбиэтдән зөвг алмајан — гарлы зирвәләрин әзәмәтини көрмәјән, шәлаләләрин кур сәсини ешиitmәјән, әл-ван чичәкләрин этрини дујмајан, гарталларын сәмадакы чөвланыны чанлы аләмин қөjlләри фәтһ етмәси нишанәси кими гијмәтләндирмәјән, сәрин булагларын сәфалы сујундан дадмајан инсан бир гәдәр чылыз көрүн-мәзми?

Експедицијалар илин мұхтәлиф фәсилләриндә кечирилир. Илин фәсилләри өз һөкмүнү тәбиэтә диктә едир: јаз ону ојадыр, јај јүксәк мәрһәләјә чатдырыр, пајыз хәзана салыр. Ағ күрк исә бизим дағларын пајызындан башлајараг, дағларын этәјинә, јазындан башлајараг дағларын зирвәсинә доғру чәкилир.

Дағларын дағлығы онун гәлбинә һәкк олмуш дәрин дәрәләрдә сылдырым јамачларда, шиш зирвәләрдә, гајалардан јапышмыш мешә ағачларында, јамачлара сәрилмиш јашыл халыларда, дағлара чанлы иәфәс кәти-рән һејванат аләминдә дејил, һәм дә дағы дағ гәдәр учалдан мә'налы инсан әмәјинин бәһрәсидир. Сәмәрәли инсан әмәји исә дағларда арајыб тапдығы сәрвәтләри халғын хидмәтинә верир.

ДАҒЛАР ЧАҒЫРЫР

Таныш олун. Бизим ушагдыр. Орта мәктәбдә охујанда чөграфија бөյүк һәвәси олдуғундан чөграфија факультесинә дахил олуб. Кәләчәкдә елми ишчи олмаг арзусундадыр. Сизин институтда ишләмәк истәјир — дејә достум Вагифи мәнимлә таныш етди.

— Тәбрик едирәм. Бу башдан дејим ки, кәләчәкдә елми-тәдгигат иши илә мәшгүл олмаг истәсән елә биринчи курсдан бизимлә әлагә сахла. Институт шә'бәләриндән биринин иши илә таныш оларсан, јај аjlарында експедиција кедәрсән, сечәчәјин елми истигамәтдә курс иши, диплом иши јазарсан. Али тәһисиин баша чатанда өз ихтисасын үзрә дә ишә кирәрсән. Бу, кәләчәкдә сәнин апарачағын елми-тәдгигат ишинин сүр'әтлән-

мәсінә жаһындан көмәк етмиш олар. Беш илдән соңра женә дә бу мәсәләjә гајытдыг, Вагиф институту битирмишиди. Лакин бу мүддәт әрзинде дә о, институтун неч бир ше'бәсинин иши илә таныш олмамыш, чөл-тәдгигат ишләриндән кәнарда галмышды. Она көрә дә биз онларла сојуг худаһафизләшдик.

Али тәһисил алан, хүсусилә чөл-тәдгигат иши илә бағлы олан вә кәләчәкдә елми өзүнә ихтисас сечәчәк тәләбәләр мүтләг экспедицијаларда олмалыдырлар. Чөл-тәдгигат иши илә таныш олмаг, она јијеләнмәк өмүр тәләб едир. Она көрә дә тәләбәлијин јај ајларыны фөвтә вермәк олмаз. Бә'зи валидејнләр, саггаллы-бығлы ушагларыны ээзизләјирләр: «Ушаг он ај охујуб, көзүнүн ағыгарасы кедиб. Бир аз да сыныхыб. Галсын евдә. Она гуллуг едәк»—дејә онлары ики ај нечә дејәрләр күрт тојуг кими евдә сахлајырлар. Лакин ваҳт нә ана мәһәббәтинин, нә дә ки, ата гајғысынын сөзүнә баҳыр. Онлардан елм далынча кедәнләр ән азы ики ил кери галырлар. Елми-тәдгигат ишинә һәвәси орта мәктәбдән ојатмаг лазымдыр. О дөврдән шакирләрин фәрди марағындан асылы олараг онлара кәндә, гәсәбә вә шәһәрләрдә бајаты, нағыл, гаравәлли топламаг, һәмин јашајыш мәнтәгәсінин әтраф һиссәләринин чоғрафи тәсвирини вермәк, етнографијаја аид әшжалар յығмаг, онлары тәсвири етмәк вә с. лазымдыр. Белә налда јазы-позу, дүшүнмә, елми анализ вә нәтижә чыхармаг кими фајдалы истигамәтә мејл јараныр.

Чөл-тәдгигат ишләринин нә дәрәчәдә фајдалы олма-сыны мән өз һәјатымда, нечә дејәрләр, «даддым» учун ондан бир нечә кәлмә кәсмәји фајдалы несаб еди-рәм.

...1948-чи илин ијун айынын ахырларында қеолокија кафедрасынын мүдири досент Манаф Зәнири мәни ја-нына ҹағырыб деди ки, мән Қичик Гафгазын интрузив сұхурларыны тәдгиг едирам. Експедиција назырлашы-рам. Истәјирем ки, сән дә мәнимлә чөл-тәдгигат ишин-дә иштирак едәсән. Мән онда В. И. Ленин адына АПИ-нин чоғрафија факултәсінин бириңи курсуну битирир-дим. Бу тәклифлә дәриндән фикирләшмәдән разы ол-дум. О, мәнә експедицијанын мәгсәдини изаһ етдиңдән соңра деди: «Сән кетмәлисән Қәнчәјә, орадан да Тоханалы кәндінә. Азәрбајҹан Қеолокија идарәсінин Тоханалы базасындан сәнә бир ат верәчәкләр. О атла кәләрсән Қәлбәчәрә. Қәлбәчәрдә Идриси дә көтүрүб

кәләрсиниз Лачына. Ијулун 12-дә Лачында биз көрүшәрик. Сонрасыны дејәрәм...».

Кәнчәдән Тоханалыја кедән бир јүк машынына миндим. Јол кәлә-көтүр иди. Машын атыб-тутурду. Тозлу јоллары сонсуз кими көрүнүрдү. Этрафы сејр едирдим. Ханлара дөгру мејвә бағлары, тәбии мешәләр несабына јашыллыг артырды. Һава кет-кедә сәринләшир, нәфәс алмаг асанлашырды.

Чоғрафија факүлтәсисинин бириңчи курсуна дахил олана гәдәр мәни әнатә едән дағлара, дәрәләрә, чәмәнә, чичәјә, торпаға, дашлара тәбии бир варлыг, тәбии көззәллик кими бахырдым. Даһа онларын һәр бириндә елми мә'на көрә билмирдим. Дашларын һансы сүхурлардан јаранмасындан неч хәбәрим дә јох иди. Бирчә көјдаш, кәвәк даш дејә онларын бирини о бириндән фәргләндирirdim. Дашларда онларын әмәләкәлмә шәраптини, јашыны, әһәмијјетини, бир дә мә'дән сәрвәти олмасыны да көрә билмирдим. Еләчә дә битки, торпаг, чајлар...Лакин инди — бириңчи курсдан сонра һәр шејдә мә'на ахтарырдым. Нијә, нә үчүн суалларына чаваб арајырдым. Инди һәјат мәним үчүн мәзмүнлар дүнjasына чеврилмишди. Елә бил ки, инди јашамага башламышдым. Чох һалларда өзүм вердијим суаллара өзүм чаваб тапа билмирдим. Анчаг яңә дә өз-өзүмә көрдүкләrim әсасында суал верирдим. Дөгрудан да, нә үчүн бир јердә јовшан, башга јердә фысадыг ағачы битир? Нә үчүн бир јердә, елә бил ки, торпаға этәклә дуз сәпиб агардыбсан, башга јердә торпағы сүрмәләјиб гаралдыбсан? Нә үчүн бир дијара тәбиәт чејран сүрүләри, башга дијара чүйүр (әлил) бағышлајыб? Бу нә үчүнләр тәдричән мәним үстүмдән дағы көтүрмүшшү. Мән ағыр јүкдән азад олдугча һәр күн бир буғда боју бөјүүрдүм. Бу вә ја дикәр иссан тәбиәти сејр едәркән она тә-сири едән һәр һансы бир тәбии варлыг башгасына ejni тә'сири бағышлаја билмир. Чүнки бу һәмин шәхсин фәрди инкишафындан, онун дүнјакөрүшүндән вә ја тәбиәтә олан марағындан асылыдыр. Машынла дағларда дөгру һәрәкәт едәндә јолун гәрб тәрәфиндә, һасарын үстүндән нар чичәкләри бојланырды. Мәндә бу нар чичәкләринин ачыг-алгырмызы рәнки елә бир из бурахмышдыр ки, ону сонра көрдүүм нарларын мұхтәлиф чаларлы чичәкләринин рәнки јериндән ојнада билмир. О рәнк мәним тәфәkkүрүм мәним өмрүмүн өмрү гәдәрки бир вахта јазылмышдыр. Кәнчә—Тохналы маршруту-

нун дайми јадикары олан нар чичәйинин қөзәллии вә чичәйинин дахили мәнијјәтинин ин'икасы чичәйин өз рәнкидир.

..Тохналыда мәнә бир ат вердиләр, «Русет» аты! Ыңдүр атын ири аяглары варды. Атын налларыны јохладым, үстүнә јәһәр гојдум. Бир торбаја јарым буханка гара чөрәк атыб атын үстүнә бағладым. Сырыглыны кејиб атландым. Кеологлардан бири мәнә изаһ етди ки, дағын дөшүндәки мешәни кечдикдән сонра о ики зирвәнин арасындақы ашырымдан ашыб кечәрсән Қәлбәчәр торпағына. Ордан о јанакы јолу сәнә көстәрәрләр...

Қәндән араланыб дағ јамачларыны өртмүш мешәјә кирдим. Јол енли чығырдан ибәрәтди. Доламбач ѡоллар палыд, вәләс, фыстыг ағачларынын арасы боју јамача долана-долана ајрылан чығырлара да диггәтлә бахырдым. Хејли кедәндән сонра ѡол һачаланды: бири шәргә, о бири исә гәрбә доғру истигамәтләнди. Бунларын һансы мәни јајлаға апарыб чыхарачаг? Атдан дүшдүм, һәр ики чығыра дүшмүш ат изләрини сајдым, онларын ишләклик дәрәчәсинә диггәт јетирдим, тәзә изләрин сајына үстүнлүк вериб гәрбә кедән ѡолла ирәлиләјирдим. Вахт даралырды. Ишыгкән мешәдән чыхмасајдым, мешәдә азыб галардым. Мән һәмишә мешәсиз тәбиэтә чох алышдығымдан мешә, елә бил ки, мәним үстүмә гара бир көлкә салмышды. Белә шәраит, санки мәни сыйырды. Мешәдә вурнуха-вурнуха һәрәкәт едәндә өзүмә суал верирдим ки, мән һансы әсасла — топографик хәритәм олмадан, бу дағлары арадан да олса көрмәдән бурадан кетмәји өзүмә рәва билдим? Бәс адам да танымадығы јерләрдән кечиб кедәрми? Өзү дә бәләдчисиз, хәритәсиз.

Мән суаллара чаваб ахтармадан ирәлиләјирдим. Мешәдән чыхмаг, мүмкүн гәдәр тез чыхмаг лазып иди. Қүнәш гәрбә — дағларын зирвәсинә доғру саллананда мешәдән субалл чәмәнликләринә чыхдым. Һава булудсузду. Ачыг һавада этрафы сејр етмәк дә адамын гәлбинә јүнкүллүк кәтирир, раһатлыг ахыдыр. Мәним бәхтим ијул аյынын биринчи күнләри экспедисија чыхмагда кәсмишиди. Чүники ијул—август ајларында Азәрбајчанын јүксәк дағлыг әразисинде булудлу күнләрин сајы чох аз, јағышлар өтәри характерли олур. Чох вахт күн јағышы олур. Булудсуз, думансыз дағларда ишләмәк, хүсусилә орада ѡол ахтармаг чох чәтин дејил. Мешәнин көлкәсіндән гуртартмаг, сәманын ачыглығы мәни севин-

дирди. Инди мәндән хејли аралы — дағын јамачында бир оба көрүнүрдү. Орадан галхан түстүнүн һаваја дик милләнмәсі әтрафда мәнин дә олмасына ишарә иди.

Обая чатдым. О вахтлар 60-а жаҳын јашы олан Мәһәммәд киши мәни гарышлады. Бу күләрүзлү шәхс Гасым Исмајылов рајонундан иди. Обадакы алачыглардан аяғы ялын, башы ачыг, шалварынын бир гычы салланан, о бири тычы јухары чирмәнән, синәси дүймә көрмәjән ушаглар чыхдылар. Инчинар кәлиб, она ушаг марағы илә тамаша етмәк лазымды. Јајлагда гәриб адамлар чох надир һалларда олур. Одур ки, обая ким кәлсә, ушаглардан башга, она бөjүклөр дә тамаша едир, диггәтлә ону сүзүрлөр. Бу кечә надир кечәләрдән бири иди. Биз океан сәвијjәсендән 1800—1900 метр јүк-сәкдәjдик. Көj гүббәси там ачыг иди. Түнд сәмада көрүнән улдузлар сајрышырдылар. Мән онлара диггәтлә бахырдым. Дәрин биликли, лакин монотон мұһазирәләр охујан Һәшимзәдәнин астрономија фәnnиндән, бизә кечдији дәрсдән алдығым билиji инди дә ачыг сәма лабораторијасында сыйнагдан кечирирдим. Ушаглыгдан тәрәзиләри, үлкәри, дан улдузуну, карвангыран улдузуну, сүд јолуну мәнә өjрәтмишдиләр. Лакин мән бу тәбиэтин тәбиilik мигјасында көj гүббәсинә сәрдији хәритәдә Бөjүк Ајы бүрчү, Балыг бүрчү, Гу бүрчү, Чөмчә бүрчү вә башга улдузлар системини арашдырыр, ахтарырдым.

Гәрибәдир. Сөһбәт елә сәма чисимләриндән душду. Мәһәммәд дајынын Күнәш, Ај, онларын тутулмасы, Іер күрәси, онун күнәш системиндә јери марагландырырды. Бунларла бағлы о, бир чох суаллар верирди. Бизим әтрафымыза јајлагда олан бөjүклү-кичикли кишиләр, гадынлар топланмышды. Мәһәммәд дајынын вердији суаллара мәним чавабым эксәр һалларда ону кифајәтләндирди. Мән онларын јанында өз тәшәккүруму канинатын үмуми ганунауjғунлугларыны, ажры-ажры улдузлар системини бизим јаддашымыза әридиб төкән, үрәкдән севдијим Мәммәдәли Һәшимзәдәj разылығымы билдиридим.

...Күнәш Камыш дағынын шәргиндән јухары галхырды. Үзүмү Муровдағ силсиләсінин суајрычына чевиришиздим. Мәһәммәд дајы мәнә нөвбәти јолу көстәрирди. Ики зирвәнин арасындакы ашырымы тушлајыб «гыраты» једәкләдим. Ёюш дик, аллә чәмәнлиji чығырысыз иди. Һава гызачаг, јерли һава дөвраны ѡараначаг, бу-

луд, ола билсін ки, чән вә ја думан олачагды. Бунлар мәни юлумдан аздыра биләрди. Она көрә ашырыма тәләсирдим. Ыәрдәнбир кери чөнүб мәндән ашағыда галан дағ чәмәнлијинә, онун этәјиндән ту tub шимала доғру узанан мешә өртүйнә, ондан сох узагда — Кәнчә дүзүндә гызмар күнәш алтында көjlәрин синәсинә учалан хәрәj бахырдым. Архадакы ачыг-чәһрајы зирвәләр, елә бил ки, чијинни көjlәрә дајаг вермишди. Дағлары бүрүмүш саф һава инсан өfkәsinә јаf кими јајылырды...

Муровдағ силсиләсінин суајрычында дајаныб чәнуба — Тәртәрчај hөвзәsinә бахырдым. Нә бејүк, нә чашибәдар мәнзәрә! Габаглар анчаг хәритәдә ахтардығым бу чај hөвзәси иди мәним аяғымын алтына сәрилмишди. Бу, тәбиәти савадлы охуја биләнләри көзләjән бир мәнзәрәди. Зирвәләр вә ашырымлар чәминдә тамамланмыш Муровдағ силсиләси гәрблә — Көjчә (Севан) көлүнүн шимал һиссәsinә доғру узанырды. Тәртәрчајын јухары ахынында чәнубдан шимала дүзүлмүш конусвари зирвәләрдән шәргә доғру үфүгдә сечилирди. Тәртәрчајын сағ саһилиндә јашыл Алакөлләр күчлә үфүгдә сечилирди. Тәртәрчајын сағ саһилиндә јашыл мешәләрә бүрүмүш дағлар шәргә — арана доғру чанатырды. Тәртәрин дәрәси гәрблә канјонвари олдуғу бир һалда, мәркәздә дар вә дәринди...

Иди мәним гаршымда үзүгојлу узанан ики суајрычы дурурду: дашлы, гајалы, тил белли суајрычы. Онларын һансы илә кедәчәјими сечмәкдә бурахачағым сәһв мәнә ағыр баша кәлмәлијиди. Ахы, суајрычындан башланан кичик шырым, јамач боју ашағы аз кечмәдән дәрин, һәм дә кечилмәз бир дәрәjә чевриләчәкди. Онда мән јенә дә кери, дашлы-гајалы јамачларла дырмашмалыјдым. Сох ахтардым. Дашларда дырнаг изи тапа билмәдим. Јолу сечдим. Хејли кедәндән сонра сәһв етдијими һисс едиб дајандым. Кери баҳым. Зирвәләр мәндән хејли аралы галмышды. Кери кетмәк элавә ваҳт тәләб едири. Гар јығыны дәрәни долдурмушшду. Ити ахан чајын сују ону алтыны ох кими дәлиб кечмишди. Аты сахладым. Гарын үстү илә кетдим о бири јамача. Гар мөһкәм иди. Ыәлә әrimәjә башламамышды. Лакин гарла јамач арасында јарымметлик ара варды. Атын гарын үстү илә кечәчәјинә мәндә инам варды. Анчаг сон һиссәдәки ачыглыг.. Аты једәкдә тәһlүкәсиз јерләрлә чәкдим. Ат габаг аягларыны јамача атды. Лакин

кін онуң сағ арха гычы гарла гајанын арасына санчылды. Йұксек дағлыг әрази. Гајалыг. Бир инсан һәниртиси юх. Бир ат, бир дә мән. Сөзсүз диалог. Мән көзләрими атын көзләринә зилләмишдим. Онун көзләринин қаһ бир нәйтәжә тушланмасы, қаһ да саға-сола һәрәкәти көстәриди ки, о өзүнү бир аныға топлајыб бәладан гурттармаг истәјир. Қөрүнүр ки, ат мәним жалварычы, һәјәчан вә тәшвишлә долу бахышымы да сездијиндән бир көз гырпымында габаг дизләрини јерә гојду. Гејрәтли бир тәкан вериб арха гычларыны гардан дартыб чыхартды. Онун дизләрини даш жараласа да өзүнү бәладан, мәни исә һәјәчандан гурттарды.

Лакин мәним севинчим бир анығ олду. Өзүмә кәлән кими диггәтим ашағы — биздән хејли аралыда көрүнән Қәлбәчәр рајонунан Жаншаг кәндидән жөнәлди. Көзләрим чығыр ахтарырды. Тапды. Лакин ону да хејли ашағыда чај тәзәчә јујуб апармышды. Женә кери гајыдыб ѡолу дәжишмәли олдум..

Артыг Жевлах—Қәлбәчәр ѡолуна чатмағыма аз галырды. Лакин Тәртәрчајын сол голларындан бири гәншәрими кәсмишди. Ону кечмәк сох мүшкүл иш иди. Чај гыжов ахырды. Буна сәбәб дағларда гарын интенсив әримәси, дағ чајы сујунун артмасыјды. Аты салмаға гисмән сакит ахан јер ахтарырдым. «Гырат» сох күчлү, һәм дә һүндүр иди. Лакин о, јорулмушду. Анчаг башга әлач јох иди. Чај икимизи дә апарса, женә дә ону кечмәли идик. Гәлбимә жатан бир јер сечдим. Өзүмү атын устүндә мөһкәмләтдим. Аты чаја вурдум. Чајын ортасында су аз гала мәним дизимә чатмышды. Чајын күчлү тәканына тәрәф өзүнү верән бу ағыр адымлы атда гуш чевиклиji жаранды. Өзүнү саға — ахына перпендикулјар олан истигамәтә вермәклә ирәли сырчрамасы бир олду. Ағыр вәзијјәтдә атын белә чәсарәтли гәрары һәр икимизи, шүбәнсиз ки, өлүмдән хилас етди.

Көйүн үзүнү алмыш булудлар кет-кедә сыйлашыр, алачыглыға енир вә гаралырды. Шосе ѡолуна чыхарчыхмаз жағыш башлады. Жағыш нә жағыш, тут учундан көјә чых. Жағсын. Бундан да бәрк, бундан да сох жағсын. Чирмәнмишин судан нә горхусу. Қиزلәнмәjә јер јох, көзләмәjә ваҳт. Јолчу ѡолда кәрәк. Мәним сырғыгъым мөһкәм исландығындан сох ағырлашмышды. О, чијинләрими ашағы дартырды. Бә'зән чибләрим дә су илә долурду. Қәлбәчәр чатмаға аз галмышды ки, жағыш кәсди. Сырыглыны мөһкәм сыйхыб тәзәдән кејдим... Ин-

ди буғлана-буғлана кедирдим. Дүнja вечимә дејилдій. Елә бил ки, сәһәр saat једидән шәр.govушана кими ѡол кедән, бир јердә он дәгигә истираһәт етмәjән, бир тикә чөрәк дадмајан мән дејилдим. Ирадә вә үмид јашы шејмиш. Онлар инсан һәјатының күчлү дајағы имиш. Дүзү, јемәjә дә бир шеј галмамышды. Торбада олан бир парча чөрәji јағыш ислатмышды. Кәлбәчәрдән чәнуба сары баҳанда Тәртәрчай дәрәсиинин сағ јамачында дағларын гојнуна сыйынмыш Шапылар кәndi көрүнүрдү. Кәндін һамысы газмаларда јашајырды. Анчаг бир ев — мешәбәji Эли кишинин дашдан тикилмиш еви кәнардан сечилирди. Бә'зи евләрдә чырагын ишығы сезилирди. Кәндә чатанда шәр.govушмушду. Дејирләр ки, бәләд олмајан адам кордур. Бир дә дејирләр ки, сораглаша-сораглаша дүнjanын о башына кедиб чыхмаг олар. Мән кәлиб чатдым. Эли дајынын аиләси бир нәфәр кими аяға галхды. Аты тутан ким, јағышын алтында чүчәjә дөнмүш гонағы ичәри дә'вәт едән ким, гузу кәсән ким, очаг чатан ким, самавара од салан ким! Мәним кәлишимә һамы севинир, суал-чаваб едир, узаг вә чәтин ѡолу тәк-тәnha кәлиб чатмағыма тәәччүбләнир... Мән исә лампа ишығында көзләри күчлә тәрпәнән, додаглары сөз тутмајан, һалсызлыгдан суаллара «hә», «joх» чавабы верән һәдсиз дәрәчәдә јорғун бир адама чеврилмишдим. Мәни күчлү бир гүввә анчаг вә анчаг јорған-дәшәjә сары чәкирди. Дағ дәшүндә, исти јорған-дәшәkдә јорулуб јатанда јуху нә ширин олурмуш, илаһи! Шимала баҳырдым. һава ачыгды. Дүнән аяғымын алтында галмыш Муровдағ силсиләси бу күн гәншәrimdә нечә дә гәрибә көрүнүрдү. Ачыг-гәhвәjи гајалы дағларын дәшүндә јајылан ағ гар халлары көрүнүрдү. Йүксәк дағлығын гајалыг һиссәси алп, сонунчу һиссәси исә субалл чәмәнликләринә.govушурду. Дағ чәмәнликләри этәjинин һашиjәси мешә гуршағы иди. Гәрибәdir, зирвәләрдән гопан бир даш нә вахтса дағ дәшүндә јаранмыш дәрәләрин јамачы, сонра да диби боју јумалана-јумалана, чилалана-чилалана һараса апарылааг дәрәнин ачылдығы дүзәнликләре сәпилир. Зирвәдә даш парчасы, дүзәнликдә чаj даши адландырылан бу јаранмышлар ән йүксәк силсиләләри ән алчаг һамар саһәләрлә—дүзәнликлә бирләшдирир. Бу диалектика вәhдәт дағларла дүзәnлиjин мұвазинәтини мүөjjәn мәниада тәнзим едилмәсии чидди көмәк көстәрир.

Йүксәк дағлығын гајалы суајрычыларының этәjи

јудучу јох, сахламаг јох. Кәс, кабаб чәк, пәртләт,.govur, бозбаш ја пити бишир, сојутма ет.

Гонагпәрәстлик чанына, ганына ишләмиш бу инсанлар үчүн елә бил ки, иш жохдур, елә «бујурун, бујурун» дејирдиләр. Бир дәфә Идрислә Тәртәрчај дәрәсинә дүшдүк. Дәрәнин сағ жамачында гәрибә бир қеоложи кәсилиш варды. Бу кәсилиш Тәртәрчајын дағларын синәсими сөкәрәк биз инсанлара бәхш етдији ән надир кәсилишләрдән биридир. Кәсилишин јухары һиссәсендә галынылығы 20 метрә чатан сутунвари лава гаты варды. Һәмин лава гатынын алтында Тәртәрчајын жаратдығы чајдашлары гаты јерләшир. Чај чөкүнтуләринин алтында исә тәбашир дөврүнүн чөкмә сүхурларыдыр. Бу кәсилиш бизә дејир ки, Тәртәрчај бу дағларда жараптығы илк анлардан сон 0,5—1 милjon илә гәдәрки дөврләрдә дәрин дәрә жаратмышды. Лакин Гарабағ вулканик жаялсында магматик вулканлар пүскүрмәјә башлајанда онлардан ахан одлу маје күтләси — лава ахыны чөкәләри, дәрәләри долдурмуш, кәлә-көтүр жамачлары өз ахыны, материаллары илә һамарламышды. Нәтичәдә габагкы релјефдән фәргли олан бир релјеф жаратмышды. Гарабағ вулканик жаялаларында ахан бир чох чајларын, о чүмләдән дә Тәртәрчајын «иши» женидән ашыдашмышды. Үзүн қеоложи дөврдә мејдана чыхмыш чај жатағыны долдуран вулкан сүхурларыны сулар женидән јумуш лавалары тәмизләмишди. Қеоложи кәсилиш бөյүк елми информасија верир вә ону әјани шәкилдә — көзләриндә көрүрсән. Будур тәбиэтин өзүнүн өзүнә жаратдығы абидә! Дағларын кечмишини асан охумаг үчүн жарадылмыш күзкүдүр бу!

Ахшамдыр. Гаранлыг дүшүб. Кениш гонаг отағынын дәшәмәсингә халы-халча дәшәниб. Һәрәмизин алтында халча, дирсәкләнмәк үчүн јастыг, мүтәккә.. Синилә армуду стәканларда буғлана-буғлана чај кәтирилиј, Сөһбәт башланыр. Бу јерләрдә ашыг сәнәти илаһи ләшдирилиб. Ашыг һәм чалыр, һәм ојнајыр, һәм дә сәдә халгидили илә дастан данышыр, ше'р жазыр. Қәлбәчәрлиләр чалышырлар ки, бүтүн данышыглар ше'р дилиндә кетсін. Одур ки, балачадан тутмуш бөјүjә гәдәр һамы ше'р жазмаға вә ja ше'р бәстәләмәjә күчлү мејл көстәрир. Елә мәним тәләбә ѡлдашым Идрис дә ше'р жазанды. О, чалышырды ки, мәктубу да ше'рлә мәнә жазсын. Одур ки, онларын дилиндә поетик бир гајә вар. Бу жах-

шы ән'әнәдир. Ше'р һәјатын ширәсидир, ше'рә исә вурғулуг о мә'нәви ширәдән бәһрәләнмәк демәкдир. Эли дајынын оғланларындан — Идрис ше'рә, Аллаһверди исә ашыглыға мејл көстәрирди. Одур ки, сөһбәт поэзијадан кетди, ашыглардан данышылды. Соңра јумора кечиләр. Јумор зарафат, инсан гәлбинә шадлыг дамчылары сәпән бир әдәби жанрдыр. Она көрә јеринде дејилмиш јумористик сөһбәт адама күмраһлыг, никбинлик қәтирир.

Дејирләр ки, инсан күндә бир јени сөз ештмәсә гулаглары тыханар, кар олар. Бу кечә мән нә гәдәр јени ләтифә ешиздим. Онларын бөյүк эксәријјәти һәјатын өзүндән јаранмышды. Демәли, һәмсөһбәтләр ешиздикләрини шириң-шириң нәгл едириләр.

Бу кечәки мәчлисдә гојун оғурлуғу илә бағлы бүр нечә орижинал әһвалатлар данышылдар. Бир күн гојун архачда јатанда чобан јамачла јелләнән бир даш сәси ешидир. Башыны галдырыбы әтрафа бахыр. Һәр шеј сакит олдуғундан архајынлашыб јатыр, көзүнү ачанда архачда гојунлары көрмүр. Гәрибәдир, итләр һүрмәјиб, јатаға басгын олмајыб, бәс гојунлар нә үчүн сәссиз сәмирсиз јох олублар?

Әһвалат беләдир. Оғрулар торун ичинә ири дуз парчасы салыбы даг јалындан ашагы дијирләдиләр. Дијирләнән тора бағланмыш ипин учуну исә әлләриндә сахлајыблар. Дағдан дијирләнән дуз јатаға чатанда ону гојунлар јаламаға башлајыб. Оғрулар еһмалча или чәкдикчә гојунлар дуз парчасынын архасынча бәләни ашыблар. Гојун оғрулары адәтән бир ики нәфәр олмур. Онлар ики үч дәстәдән ибарәт олур, һәрә сүрүнү парчалајыб бир нечә гојуну өзү илә апарыр. Чобанлар дәстәнин далынча гачыр, онлардан гојунлары салдырмаг истәјир. О бириләр исә тәләсмәдән гојунлары сүрүдән узаглашдырыллар.

Бир дәфә чобан архачда јатан гојунларын гәфләтән сыйрајараг әтрафа сәпәләндикләрини көрүр. Чобан гојунлары ахтаранда көрүр ки, јумаг кими алышыбы јанан, фишәнк кими гојунларын алтына тәпинән пишијин мијолтусу асимана галхыб. Гујруғу бишә-бишә гојунларын алтына чуман пишик онлары зил гаранлыг кечәдә әтрафа сәпәләјир. Бир нечә дәстәдән ибарәт олар гојун оғрулары һәрәси бир бөлүк гојуну габағына гатыб апарыллар. Соңрадан чобана айдын олур ки, оғрулар кечә парчасыны нефтә батырыб пишијин гујруғуна ба-

ламыш, сүрүjә јахынлашанда исә кечәjә од вуруб гојуларын алтына атмышлар. Бу да гојун оғурлуғуна кәтирилән бир «јенилик» олмушшур.

Кәлбәчәрдә елә оғрулар олмушшур ки, кечә илә гонағ галдығы евдән мал-гараны оғурлаjыб гоншу **Басаркек**-чәр манаlындакы кәндләрин бириндә сатмыш, јенә дә гајыдыб гонағы олдуғу евин јорған-дөшәjинә кирмиши-дир. Сәhәр ачыланда ев саһиби үзүнү гонаға тутуб **де-**мишшири ки, әкәр сәни јорған-дөшәкдә көрмәсәjим, **де-**јәрдим ки, мәним мал-гарамы сән оғурлаjыбсан..

Бу соhбәтләр кечмишшән бу құnә хатирә кими га-лыб. Мән халг јарадычылығына, хүсусилә фолклора: нағыллара, бајатылара, ағылара, лајлалара, ејдирмәлә-рә вурғунаm. Она көрә дөври мәтбуатда чап олунан hәр hансы бир јени бајаты мәни һәдсиз дәрәчәдә севиндирир. Биз елми тәдгигатчылар фолклору өзүмүзә нә гәдәр дәриндәn өjрәниш несаб едириксә, бир о гәдәр дә да-јаздаjыг, чүники халг јарадычылығы бир манаlда, бир кәнддә, бир обада деjил, hәм дә бир јурддадыр, бир ай-ләдәdir. Она көрә бу ишлә анчаг алимләр деjил, hәм дә бүтүн зијалы ордусу мәшігуl олмалы, имкан дахилиндә онлары республика мәтбуатында ишыгандырмалыдыр-лар. Бу бахымдан рајон гәзетләринин дә ролу әвәзис оларды. Аталар деjиб ки, јазыja позу јохдур. Јеjыja көчән асанлыгla ел малына дөнүр.

ЈОЛЧУ ЈОЛДА КӘРЭК

Атлары једәкләдик. Бизи ѡола саланлардан бири дә Эли әми иди. Онун гара енли гашлары алтында оjнаjан гара көзләриндә hәм севинч, hәм дә никаранчылыг варды. Севинирди она көрә ки, дүнэн газмалардан чыхмыш бир кишинин илк тикәси — бөjүк оғлу Идрис институтда э'ла гијметләрлә бириңчи курсу битирмишиди. Инди Зәнири Идрисин онунла чөл тәдгигаты ишимдә иштирак етмәсии лазым билиб. Бу исә ата учүн фәхрdir. Идрис експедисија ѡола салынырды. Онун көзләриндә охунан никаранчылыг да елә оғлу илә бағлы иди. Валидеjн hәмишә дүшүнә биләрди: ким билир бу сәфәрдә Идрисин башына нәләр кәләчәk?..

Эли даjы наhаг нараhат иди. Чүники, Идрис мешәбәjи оғлујdu. Атасы hәм дә овчы олдуғундан Идриси дә hәмишә өзү илә ова апармышды. Бундан әлавә Идрис учурумларын гашында дөгулмуш, чынгыллыгларда аяг ачмыш, чәмәнликдә мил дурмуш, чичәкләрдәn чөвhәр алмышды.

Дағ адамынын көзүнә дағлар дүзәнлик кими көрүнүр, овалыгда јашајан адамлар үчүн көрүнән дағ кими јох...

Ата Идрислә фәхр едирди. Онун һаггы да вар иди. Идрис дөрд ил ә'лачы олду. Дөвләт имтаһанларында өзүнүн мәс'улијәтсизлиji вә имтаһанлара сојуг јанашмасы учундан гырмызы диплом ала билмәди. Мән һәмишә бизим курсда охујан Эһмәдов Мәммәдин (инди о, Загатала рајонунда орта мәктәб мүэллимидир) вә Вердиев Идрисин тәфәккүруна, јаздыглары курс ишинә, рус дилиндә олан чоғрафи әдәбијатдан истифадә етмәк бачарығына, дәрсләри дәрк едәрәкдән данышмаларына гибтә едирдим. Онларын елмән узаглашмасына ачыјырдым. Сонрадан «Мәктәбләримизә дә савадлы мүэллим лазымдыр» демәклә өзүмә тәсәлли верирдим. Онлар тәләбә елми чәмијјәтиндә фәаллыг көстәри, мараглы мөвзуларла чыхыш едирдиләр. Досент Мәммәд Ахундовун мәнә вердији «Минкәчевир суанбары тикилдикдән сонра онун Азәрбајҹан ССР ҳалг тәсәрруфатынын инкишафына тә'сири» мәни бу мәсәләләрлә јахындан таныш олмаға имкан јаратды. Ону да дејим ки, мүэллимләр Идрисин назырлашмасына хүсуси гајғы илә јанашырдылар. Ахы Идрис республикамызын ән учгар рајонларын бириндән — Кәлбәчәрдән кәлмиши! Мәндән инди сорушсалар ки, республиканын ән учгар рајону һансыдыр, она мұсбәт чаваб тапа билмәрәм. Чүнки, рајонларымызын социал-игтисади инкишафында гисмән таразлыг јарадылмаға чалышылыр.

Шапылар кәндидән чыхана кими ел адәти үзрә атлары миндик. Идрисин аты шаһә галхырды. Хыналы рәнкә бојанмыш бу гашга мадjan көjlә элләширди. Йорғајды. Үмумијјәтлә Әли дајы о маңалда ән јахшы ат сахлајанлардан бири олдуғундан онун аты да атларын јахшысыйды. Анасынын архасы илә ѡортан күрүк дә чалышырды ки, анасынын јеришини јерисин. Дејирләр ки, «анасы чыхан ағачы баласы будаг-будаг кәзәр». Мәним атым да ат иди ha! Экәр Идрисин аты јерләкөjlә элләширдисә, мәним «гыратым» чох ағыр тәрпәнән, әждәһа кими дөшүнү јохуша вериб јолун нәфәсини кәсән, сакит, лакин ики атын јүкүнү дашыыбы «офф» да демәjән бир ат иди. Онун гарлы дәрәдән һүнәрлә чыхмасы, Тәртәр сулары ағушундан гуртартмасы ону мәним көзүмдә даһа да учалдыры. Гочдаша галхыг. Дајаныб әтрафы сејр етдик. Биздән шәргә тәрәф Гарабағ сыра дағлары узаныр, Җәнуб-гәрбә сары исә Дәлидағ (3615 м)

узанырды. Этрафда вулкан мәншәли дағ дүзәнлиji, вулкан конуслары, гәдим бузлағын изләри, кениш саһә тустан даш «көлләри»—чынгыллыглар көз охшајырды. Тез-тез раст кәлдијимиз лоғман мәзмунлу тәбии сәрвәтләр—минерал булаглар баш көтүрүб һәдәр јерә чајлара дөргө ахырды.

Чоғрафи адлар башымыздан долу кими јағырды: Кәнчә, Ханлар, Тоханалы, Қамышдағ, Іайшаг, Гылынчлы, Қөждәрә, Қәлбәчәр, Тәртәрчај, Шапылар, Гочдаши, Дәлидағ.. Бунларын һәр биринин јаранма тарихи, өз мәзмуну вә чоғрафи јерләшмәси вар.

Ханлар шанлы ингилабчылардан бири Ханлар Сәфәрәлијевин адыјла адландырылышды. Шапылар дејиләнләрә көрә Шапы адлы бир гарынын шәрәфинә верилмишdir. Дәлидағ чох еңтимал ки, тәбиэтин шылтаглығы илә бағлыдыр. Қәлбәчәрлә Лачын арасында салынмыш ел жөлу бу дағын этәјиндән кечир. Бу јерләрдә илин исти јарысында белә ѡлчулары ѡлдан едән пис навалар олур. Она көрә дә бу дағы дәли—каһ сакит навалы, каһ да туфанлы адландырмышлар. Тәртәр тајфа адыдыр. Буна елмә етнотопоним дејирләр. Гәдим түрк тајфаларындан олан тәртәрләр өлкәмизин бир чох әразисинде јашамышлар. Қәлбәчәр гәдим түрк тајфаларындан олан тәртәрләр өлкәмизин бир чох әразисинде јашамышлар. Қәлбәчәр гәдим түрк дилләриндә Гәәбиечәр—јә'ни уча ашырым—мә'насындадыр. Гочдаши орадакы гәбиристанлыгда гојулмуш гоч һејкәли илә әлагәдардыр. Тоханалы—туғаналы вә ја тугајлы, јә'ни мешәли јер мә'насындадыр.

Ағмангал силсиләси инди Гагам силсиләси ады илә эвээз едилмишdir. Бурада олан Гызыл зијарәт дағынын адындакы «Гызыл» компоненти вулканокен сүхурларын гырмызы рәнкә чалмасы, «зијарәт» исә онун пир олмасы илә әлагәдар верилмишdir. Налтәпә дөрдүнчү дөврдә баш вермишмагматик вулкан нәтичәсинде јарымышдыр. Экәр Гызыл зијарәт вулкан мәншәли конусдурса, Налтәпәнин кратер ниссәси боштур. Вулкан лавасы онун гәрб ниссәсindән ахмышдыр. Зирвә пландана оала охшадығындан ону Налтәпә адландырмышлар. Чайлардан биринин јухары ахынында габағыны дашла кәсмиш, онун дәрәсинин сағ јамачы боју арх чәкмишдиләр. Арх јамачдан ендирилдәкдән соңра да дәрин олмајан чичәкликтән кечәрәк галхыб гашы ашыр. Она көрә дә бу арх Архашан (архын чекәкдән галхыб чы-

хынтыны ашмасы илэ элагэдэр) адландырылмышдыр. Сүјунун курлуғуна көрә Шаһ булағына белә ад вермишләр. Сүдлү булагда су ачыг боз рәнкә чалырды. Ел дағдан көчәнә јахын гурујурду. О әсасән гар сула-рындан гидаланырды. Булаға рәнкинә көрә белә ад вермишиләр.

Ону да дејим ки, Ермәнистан ССР әразисинде олан Азәрбајҹан топонимләри әсасән Аран, Орта Араз чө-кәклијиндә вә јүксәк дағлыг әразидә — јајлагларда чох сых јаялмышдыр. Орта дағлыгда исә Азәрбајҹан чо-графи адлары ермәни чо-графи адларына нисбәтән табе-ли характер дашыјыр. Бу да Ермәнистанда сакин олан азәрбајҹанлыларын әсасән дүзәнлик вә даф әтәкләрин-дә јашамасы вә јүксәк дағлыгдан јајлаг кими истифадә етмәләри илэ элагэдардыр.

Артыг Ѝәкәри чајынын сол голу Шәлвә чајынын дә-рәсијлә енирдик. Ѝава гаралырды, кечәләмәк учүн дә-рәниң дибиндә тәкчә бир ев көрүнүрдү. Ора кетдик. Чобанлар бизи гарышладылар. Атлары јербәјер етдик. Евә кечдик. Евин сағ диварындаки бухарынын очафы ја-нырды. Очафын башында алтмыш јашлы бир гадын отур-мушду. О, бир гәдәр јериндән галхыб бизә хошкәлдин ётди. Аягларымызын сојундуг. Идрисин анасы бизи һәр икимизә нахышлы јун чораб тохумушду. Онун досту исә ики чүт Ширваны чарыг тикишди. Бу чарыгларда аягларымыз чох раhat иди. Јеријәндә гуш кими сәкир-дик. Бизим јерин чарыглары илэ Гарабағ вә Ширван чарыгларынын тикилиш формасында бөյүк фәрг варды. Бизим чарыгларын бурну һәр ики тәрәфдән бирләшди-риләрәк көшә илэ тикилирди. Соңра да дабандан вә чарыгын бурун тәрәфиндән кәтирилмиш ипләр топугун јахынлығында, чорабын үстүндә бағланырды. Гарабағ чарыгларынын јанлары бир гәдәр галхаг, үст һиссәси исә ачыг иди. Ачыг һиссә назик лентвари ипләрлә тоху-нурду. Ширваны чарыгларда бармаглар раhat олурду. Бизим чарыгларда исә әксинә, јахшы ашыланмыш көн гурујанда бармаглары сыхыр вә дөјәнәк едирди. Она көрә јухарыда дедијимиз чарыглардан әлә дүшәндә чох севинирдик.

Раhatланыб кечәләрин үстүндә әjlәшдик. Адәт үзрә мүтәккәләрә сөјкәндик. Чобанлар гојунлары раhatла-жыбы кәләнә гәдәр гадынла сөһбәт етдик. О, бизим ким-лијимизлә марагланды. Идрисин атасы Эли дајыны та-ныды. Чүнки, Эли дајы һәрдәнбир Шәлвә дәрәсиндәки

мешәбәйләрә гонаг кәлирмиш. Гадын мәнимлә марагланды.

— Мән Ермәнистанданам. Бу илин, јәни 1948-чи илин Новruz байрамында бизим кәндик әналисинин бир нәфәр кими Ағчабәдијә — Хәлфәрәддин советлијинә көчүргүлләр.

— Һара, а бала, һара көчүргүлләр? — дејә гадын һәјәчанла суал верди. О өзү дә чаваб верди ки, Ағчабәдијә?

Гадын очағын башында дизләри үстә отурмушду. Мән көзләрими онун үзүндән чәкә билмирдим. О, чидди һәјәчан вә тәлаш ичиндә иди. Гадын бирдән әлләринни дизинә вуруб, палтарыны бир гәдәр јухары дартыб, бајаты үстүндә деди.

—Иланлара јем олан балалар, hej!..

Бә'ли, Ағчабәди аран јеридир. Лачынылыларын гышлағыдыр. Она көрә дағда јашајан чамаат аран јеринә, еләчә дә ора, гыздырма очағы вә иланлар јувасы кими баҳырдылар.

Гадынын белә үрәкдән аглајырмыш кими шивән гопармасы мәни дә сох нараһат етди. Ахы мән Ағчабәди ни көрмәмишдим. Она көрә бизимкиләрин налына ачымаға башладым. Дағ адамлары, аранда...

1947-чи илдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылары мә'лум олду ки, өлкәмиздән харичдә јашајан ермәниләр Ермәнистан ССР әразисинә гајытмаг истәјирләр. Ермәнистан әразиси кичик олдуғундан харичдән кәлән ермәниләрин раһат јерләшмәси учүн тарих боју орада јашамыш азырбајчанлылар исә Азәрбајчан ССР әразисинә көчмәлидиirlәр. 1948-чи илин Новruz байрамында Студабекерләр Чобандәрә кәндиге дә дахил олду. Һәр евин гапысында бири дајанды. Чәкидән јүнкүл, гијметдән ағыр нә варса јығышдырылыбы машынлара јүкләнди. Улуханлы (индики Масис) дәмир јолу стансијасында давар вагонларына јүкләниб Гарадонлу стансијасына бошалды. Машынлар орадан һамыны Ағчабәди район мәркәзинде олан Хәлфәрәддин советлијинә дашыдлылар. Мұначиirlәrinmi дејим, јереванлыларыны вә ја кәлмәләринми дејим гәбул олунмасы учүн Азәрбајчанда һеч бир назырлыг көрүлмәдијиндән, јәни Ермәнистанда харичдән кәләнләр учүн тикилмиш хүсуси биналар, айрыча даш евләр кими олмадығындан онлары шәхсләрин биш, артыг евинә, саманлығына, пәјәсинә јерләшdirдilәr. 1948-чи илдән башлајараг уч-дөрд ил

әрзиндә Ермәнистандан Азәрбајчана 140 миндән артыг әһали көчүрүлдү. Көчүрмә үзрө дөвләт комитеси жаралышында. Онлар соң баш ишләтмәдән Ермәнистан дағларында жашајанлары исә, әксинә дағлара вә дағатәкләриң көчүртдүләр. Елә о көчәнләр ичәрисиндә дә бизим кәнд чамааты варды. Бә'зән тәк-тәнә отурууб фикрә далырсан, өз-өзүнә вердијин суалларын бә'зиләринә чаваб алышсан, бә'зиләрисә чавабсыз галыр. Доғма јерләрин һәсрәтисә синәни көјүм-көјүм көjnәdir. Ширин хатирәjә дөнүб ушаглыг, кәнчлик илләринин ба-кирә дүнjasындан бојланыр.

Жахши дост олмаг үчүн бир-бирини жахши танымалы, өјрәнмәли, көрүб, көтүрмәли, чан жандырмалы, отурууб дурмалысан, бир габа эл узатмалысан. Ел арасында дејирләр ки, жахын гоншу узаг гоһумдан жахшыдыр. Жад кедиб-кәлдикчә доғмалашыр, доғма исә кедиб-кәлмәдикчә жадлашыр. Бәс аталарын бу мүдрик сөзләринә биз нә үчүн әмәл едә билмәдик? Буна әсас сәбәб нә иди? Бәс сәбәбин көкү нарада иди? Көксүз сәбәб данабурнуун торпағын алтында кәсдији тәзэ чүчәрмиш биткини хатырладыр. Белә биткиләр, сәбәби көзә чарпмадан бир анда саралыр, солур, гурујуб мәһв олур. Вахтилә өз-өзүмүзә, бир-биrimizә вердијимиз суалларын чавабы инди тапылды. Мұасир гурулушумуда инсанын үстүндә дајандығы торпағы һаваја совурмаға, улдугу һаваны, ичдији сују зәһәрә дөндәрмәjә чан аттылар. Достлуға вә гоншулуға дабан-дабана зидд олан бу биртәрәфли миграсијанын гаршысы алышмады, кеч дә олса алышмады, тез дә.

Артыг Ермәнистандан азәрбајчанлыларын көчүрүлмәjә башладығы вахтдан 40 ил кечир. Бу мүддәт әрзиндә орадан көчүрүлмүш әһали вә онлардан доғуб-төрәмиш әлавә икى нәсил билмир ки, онлары Ермәнистандан һансы сәбәбә вә һансы жазылы гануна көрә көчүрүбләр. Һәтта инди — ашкарлыг дөврүндә белә бу бизә мә'лум дејилдир. Нә үчүн? Билмирәм. О вахт бир груп адамлар бизә дејирдиләр ки, Ермәнистана харичдән күтләви шәкилдә көчүрүлән ермәниләр кәлир. Она көрә дә азәрбајчанлылары Ермәнистандан көчүрүрләр. Ону да дејим ки, харичдән Ермәнистана көчүрүлән ермәниләрин неч бири кәнд јерләринә, бошалдылыш жашајыш мәнтәгәләринә көчүрүлмәдиләр. Онларын эксәријјети сәнәткар олдугларындан шәһәрләрдә мәскән салдылар. Башга бир груп адамлар исә дејирдиләр ки, «Дашнак-

сүтјун» партиясынын програмына көрә Ермәнистан әразисинде анчаг ермәни халғы јашамалыдыр. Башга сөзлә, чылха Ермәнистан јарадылмалыдыр. «Дашнаксүтјун» партиясынын о ваҳт чыхардығы гәрары инди (јәни 1948-чи илдә), шәхсијәтә пәрәстишин кулминасија дөврүндә Советләр өлкәсендә һәјата кечирилдиләр. Шубһәсиз ки, «дәјирдиләр» сөзү илә әсл һәгигәти ашкара чыхармаг олмаз. Көзләјәк көрәк бизим сағлығымызыда ким һәм тарихи әдаләтсизлијә (Ермәнистан-азәрбајчанлыларынын күтләви көчүрүлмәсинә) вә һәм дә бу тарихи һәгигәтә һәгиги чаваб верәчәкдир.

Азәрбајчанлылар Ермәнистандан көчүрүлдүкдән сонра онларын јашајыш мәнтәгәләринин бир группу булдо-зерлә дағылды, тарихи абидәләри чох јердә мәһв еди-ди. Һәјатда јашајан инсанлар үчүн әзиз олан бабаларынын кору — гәбристанлыглара (мәсәлән, Ермәнистан ССР-ин кечмиш Зәнкибасар, индики Масис рајонунун Чобанкәрә кәнди, Ағһәмзәли кәнди вә с.) әл кәздирилди.

Сосиалист гурулушуна зидд олан «Дашнаксүтјун» партиясынын идеясы чохшахәли шәкилдә, өзү дә јени шәраитдә, јени әсасларла әсасландырылараг һәјата кечирилди. Ермәнистанда олан чографи адларын күтләви шәкилдә дәјиширилмәсінә белә бир әсас тапылды ки, куја түркләр ваҳты илә индики Ермәнистан әразисини зәйт едәркән онларын торпағында олан чографи адлары күтләви шәкилдә дәјишишләр. Она көрә дә инди, јәни Совет дөврүндә һәмин чографи адлар дәјиширилир, көһнә чографи адлар исә бәрпа едилүр. Мән чох дәринә кетмәдән дејим ки, бу, һәмишә вә һәр јердә белә олмамышдыр. Биринчиси, Совет Ермәнистаны әразисин-дә һеч ваҳт түркләр јашамамышдыр. Орада анчаг азәрбајчанлылар јашамыш вә онларын галан (о ваҳт көчүрүлмәжән) һиссәси инди дә һәмин әразидә јашајылар. Иккинчиси, бу күн дә азәрбајчанлылар јашајан бир группа кәндләрин адыны дәјишишмәјә нә кими елми әсас вә ја бә-ханә вардыр.

Ахы, Басаркечәрин һеч ваҳт, һеч бир тарихи сәнәддә башга ады олмамышдыр. Нә үчүн онун ады дәјишилиб Варденис олмушшур? Нә үчүн Зәнки чајынын ады дәјишиләрәк Раздан, Зәнкибасар рајонунун ады дәјишиләрәк Масис гојулмушшур? Бура Молла Қөйчә (Маралик), Муғанчыг (Ајгезор), Мисхана (Анкаван), Гәмәрли (Арташат), Гарадаш (Севкар), Бөйүк Гаракилсә (Ки-

ровакан), Қарвансара (Ичеван), Гарғабазар (Ајкашен), Йухары Гархын (Чрапт), Гыпчаг (Арич), Кәримарх (Советакашен), Тәпәдолан (Аревич), Торпаггала (Хнаберд), Мәһмандар шөллү (Баграван), Вәли Ағалы (Дзораг-јүг), Ағчаарх (Аравик), Ағзыбир (Лчапл), Ајсаплы (Айгестан), Йухары Әjlәnли (Тсанкунк), Ајналы (Довдашen, Әlәjәz (Арагатс), Әrzәkәнд (Арзакан), Арпа (Арена), Артыз (Гехард), Ашағы Ахта (Раздан), Бирәли (Ланджар), Боздаған (Саракат), Доггуз (Каначут), Јеникој (Харков), Құлаблы (Дзорачук), Дашли (Даштакар) адлары да дахилдир. Үмумијjәtlә, «Ермәнистан ССР инзибати әрази бөлкүсү» китабыны¹ (1971-чи ил Јереван) варагладыгда айдын олур ки, 1930—1971-чи илләр әрзиндә 346 јашајыш мәнтәгәсинин ады дәјишдирилмишdir. Лакин бә'зи елә јашајыш мәнтәгәси адлары вардыр ки, азәрбајчанлылар орадан көчүрүлдүкдән соңра о чоғрафи адлар hәmin әнали илә биркә көчмүшдүр. О кәндләрин ады дәјишдирилмиш чоғрафи ад кими рәсми сәнәдләрә дахил едилмәшишdir. Мәсәлән, бизим Чобанкәрә кәндinin әналиси там көчүрүлдүjүндән о чоғрафи ад да өз-өзүнә силиниб кетмишdir. Демәли, бу гәбилдән олан чоғрафи адлары анчаг 1948-чи илә гәдәр чап олунмуш рәсми сәнәдләрдә, о чүмләдән дә, топографик хәритәләрдә ахтармаг лазымдыр.

Демәли, Ермәнистанда јашамыш азәрбајчанлыларын мәдәни изләри — чоғрафи адлар, әсас тарихи аби-дәләр дә көчәнләрин архасынча силиниб кетмишdir.

1915—1920-чи илләр Загафзија халглары учун, хүсусилә ермәни вә азәрбајчанлылар учун соҳ ағыр илләр олмушшудур. Нәтичәдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын бөjүк бир группу Күнеј Гафгазын башга әразиләринә, Түркијә вә Ирана көчмүшләр. О дөврдә сакинләри көчмүш јашајыш мәнтәгәләринин дә адлары силиниб кетмишdir. Мәсәлән, кечмиш Гурдугулу, индикى Октоңберјан инзибати рајону әразисиндә олан Гулбәjli, Сәфијабад вә башга кәнд адлары буна мисалдыр. Вахт өтүр, заман дәјишир, бә'зи тәләбләр дә јени дон кејир, башга формада јенидән мүасир hәjата гајыдыр. Бә'зән Сосиалист чәмијjәtimizә хас олмајан, сијасәтимизлә дабан-дабана зидд олан, ССРИ вә мүттәфиг республикаларын конституцијаларыны нәзэрә

¹ Бах: Армянская ССР. Административно-территориальное деление. На 1 мая 1971 года. Изд. четвертое. — Ереван: Аистан, 1971 г.

алмајан, һәјатда һәм иғтисади диверсија јарадан вә һәм дә сијаси чашгының доғуран там јерсиз проблемләр мејдана чыхыр. Мән 1988-чи илин биринчи кварталында Гарабағ вә онун этрафында баш верән проблеми нәзәрдә тутурам. 1955-чи илдә Ечмиәдзиндә өзүнә динч мәкан тапмыш Вазкенин Азәрбајҹаның партија вә Дөвләт башчылары илә Бакыда көрүшү, онун Нахчыван МССР вә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти әразисинин Ермәнистана верилмәси тәләби вә она кәскин мәнфи чаваб алмасы, 1984-чу илдә З. Балајаның милләтчилик руһунда язылмыш «Очаг» әсәринин мејдана кәлмәси вә онун һәмин әсәрдә Ордубад рајонунун Жухары Әјлис кәндидә (бу кәндә ингилаба гәдәр ермәниләр јашамышдыр) бир дә гајыдачағыны (ораны азәрбајҹанлылардан азад едиб јенидән ермәниләри ора көчүрәчәјини) сөjlәмәси, 1987-чи илин нојабр айынын 11-дә Парисдә «Һуманите» гәzetindә совет академики А. Аганбекјанын Дағлаг Гарабағ Мухтар Вилајетинин Ермәнистан ССР әразисиндә бирләшдирилмәси һаггында ганунсуз тәләби, Силва Ка-путикјанын (1 феврал) вә Вазкенин (25 феврал) Ермәнистан телевизијасы илә чыхышлары бир нечә ил бундан габаг Ермәнистанда зијанкар «Гарабағ» комитәсеннин (Парујер Ајрикјан вә Й. Мурадјан кими лидерләринин) јаранмасына әсас өзүл олмушдур. «Гарабағ» комитәси үзвләринин күчә вә митинг «демократијасы» васитәси илә дөвләтә көстәрдији тәзјиг Совет дөвләтина, совет халгына, өлкәмиздә олан халглар достлугуна чох ағыр зәrbә ендириди. Бу зәrbә илк нөvbәdә Азәрбајҹан вә ермәни халглары арасында достлугуны онурға сүтунуна тушландырылды. Буржуа булағындан су ичән, империализм һавасындан нәфәс алан, милјонерләр кисәсindәn гидаланаң, бич дөгулмуш «Гарабағ» комитәсеннин илкин фәалијәти көздән гачырылдығындан, юғулладығы ваҳт онун сијаси фәалијәтинә марксизм-ленинизм позицијасындан чыхыш едәрәк дүзкүн гијмәт верилмәдијиндәn вә ja мұвағиғ өлчү көтүрүлмәдијиндәn, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти әразисиндә фәалијәт көстәрән, әслиндә «Гарабағ» комитәсеннин бөлмәси олан, «Зијалы вә фәhlәләrin сијаси фәаллығыны артырмаг мәгсәдини күдәn» «Крунк» («Дурна») чәмијәтинин ганунсуз фәалијәтинин ваҳтында дајандырылмасы вә бир груп коммунистләrin онун тә'сири алтына дүшмәси нәтичәсindә онлар ачыг чыхыш етмәjә реал имкан тапдылар. Онларын ачыг чыхышы Сов.ИКП МК-

нин вә онун Сијаси бүросунун мүдрик сијасэти нэтичэ, синдә арадан галдырылды. Ләкин һәмин тәшкилатын ләғв едилемәсинә баҳмајараг, онун көкү һәлә дә там кә силмәмишdir.

Бир групп ермәниләрин мусасир тәләби биз азәрбајчанлылар үчүн чох гәрибә сәсләнир. Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар Ермәнистандан чыхарылмалыдыр, **Бу бир.** Азәрбајчанда олан вә мүхтәлиф шәһәр вә кәнд, ләрдә јашајан ермәниләр Ермәнистана көчмәлидирләр. **Бу ики.** Ермәниләрин топту һалында јашадығы вә Азәрбајчан әразисиндә олан әһалиси долма кими торпаға бүкүлүб Ермәнистан әразисинә ғатылмалыдыр. **Буда үч!** **Бәс,** Ермәнистандан 40 ил бундан әvvәл Азәрбајчана көчүрүлмүш азәрбајчанлы аиләләри өз ата-баба ѡурдларына нә үчүн гајытмамалыдырлар? Онлар Ермәнистандан көчүрүләндә 100 мин нәфәр идиләрсә, инди онлар эн азы үч дәфә артараг 300 миндән артыг бир әһалијә чеврилмишләр. Мәнә 300 миндән артыг демәјә һагг газандыран чәкәчәјим бир мисалдыр. Бизим кәнддән көчәнләрин бир һиссәси инди Јевлах шәһәриндә јашајыр. Онлар «дәли» ләгәби илә танынан Эскәрин ушагларыдыр. Онлар алты гардашдырлар. Инди онларын 56 ушағы вар. Алты гардашлардан бириնн — Гәләндерин дедијинә көрә онларын ики гардаши «сонсуздур». Экәр бу 56 ушағын инди бир о гәдәр аиләси варса вә һәр бир аилә «сонсуздурса», демәли, онларын аиләси 360-а чатыб. Беләликлә, һәмин аиләләрин һамысынын Ермәнистана, өз дөгма кәndlәrinә гајытмаға вә ону тәләб етмәјә там һүгуги чәһәтдән һаглары вардыр. «Гарабаг» тәшкилатына дахил олан үзвләрин бир группу Ермәнистанда јерләшән Азәрбајчан кәndlәrinә нөмрәси чыхарылмыш машынларла кечәләр кедир, күчәләрдә доггазлары учурур, мүхтәлиф силаһдан һаваја атәш ачыр, бә'зән евләрин шүшәләрини сыйдырыр, диварлара «бурадан тезликлә көчүн» мәзмунлу вәрәгәләр асыр, бир сөзлә үмуми нараһатчылыг јарадырлар. Экәр «Гарабаг» тәшкилатынын үзвләриндән аптекләрдә ишләјирләрсә, онлар азәрбајчанлыларга ресептлә дәрман бурахмыр, јаҳуд әрзаг маллары дүкәнләренда ишләјирләрсә, әрзаг сатмырлар вә с. Бу барәдә «Коммунист» гәzetинде јазы да верилмишdir (Бах: Э. Эфган, Р. Һәсәнов. Доғма очағы атмазлар, «Коммунист» гәзети 1 апрел 1988-чи ил). Дејиләnlәр Ермәнистанда олан бир чох Азәрбајчанлы кәndlәrinдә, о чүмләдән Масис рајо-

нунун Мөһмандар, Зәһмәт, Гарагышлаг, Рәһимабад, Йұхары Нечили, Ашағы Нечили вә башга кәндләриндә баш вермишdir...

Ахы бу милли әдавәт кимин хејринә вә кимин зијанына олмалыдыр. Әлбеттә, бу, һәр ики халгын зијанына, бир әли Азәрбајчан торпағына узанан дашинаң дүнжасынын хејринәдир.

Іәмишә олдуғу кими, инди дә чалышыб халглар достлуғунун сағлығыны там сахламалы, халгларымызын әсл достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмәлийк.

Бизим аталар сөзләримиздән биринде дејилир ки, «өзүнү бир инәкли истәјәндә гоншуну ики инәкли истә».. Азәрбајчанлылар дайма гоншу ермәни халгына бу баһымдан жана шмыш, бу нијјәтлә гоншулуг, достлуг етмишdir. 1990-чы ил. Жарым милjon азәрбајчанлы вә ермәни гачтынлары. Будур ермәни екстримистләри һәрәкәтинин бәһрәси, верхушканын корлуғу...

Дағ жолу илә чәнуба — Лачын шәһәринә доғру кедирик. Биздән чәнуб-гәрбдә Һәкәри чајынын чошғун сұлары көпүкләнә-көпүкләнә Араза доғру тәләсирди. Араз исә чәнуб-шәргә, Мил, Муган дүзүнә чан атыр, әкин саһәләринә һәјат вермәjә, онлары санки, чәнубун гызымар күнәш истисиндән хилас етмәjә тәләсирди. Дејирәм тәбиэтә баһ! Дәрд дә вериб, жанаңда дәрманыны да! Бол күнәш енержиси, кениш саһә тутан торпаг, онун чадар-чадар олмуш синәсинә чиләмәк үчүн су да вериб, Күрсују, Араз сују!

Биздән шәргдә јашыл донлу дағлар гатарланыб чәнуб-шәргә доғру узанырды. Јашыл мешә ағушуна чөкмүш кәнд евләри буранын тәбиети илә һәмәһенлик тәшкил едирди. Іол боју көрдүйүмүз Һачысамлы, Құрдачы, Эрикли, Пичәнис, Хачынжалы, Говушуг кәндләри Зоркешиш, Дамбулаг, Иланлар вә башга дағ кәндләри, о вахтдан 40 илә жаҳын бир дөвр кечсә дә мәним һафи-зәмдә дәрин из бурахмышдыр. Елә бил ки, тәбиэт көзәlliјини елә дүнәнчә көрмүшәм. Буна сәбәб нәдир, көрмә, дәркетмә, синтез едиб јадда сахлама, жаҳуд мұша-нида заманы һәрәкәт сүр'етинин азлығымы?!

Академик В. А. Обручев (1863—1956) јазырды ки, қеоложи кәшфијјат заманы мән қеологдан бүтүн миник вәситәләрини алар вә анчаг пијада чөл тәдгигатына көндерәрдим. О, өмрүнүн ән азы 50 илини пијада қеоложи-кәшфијјат ишинә сәрф етдијиндән нечә дејәрләр, онун дадыны там дујмушду. Ону да дејим ки, мән дә пијада

вә жа атла чөл тәдгигат ишләри апардығым үчүн кечдијим јерләрдән топохәритәсиз вә бәләдчисиз бир дә кечиб кедәрәм. Белә оланда тәдгигатчынын ахтарыш, бејин сүзкәчиндән кечирмә, көрмә вә јадда сахлама имканлары (вахт е'тибарилә) чох олур... Она көрә дә гырх ил бундан әвшәл кечдијим маршрут хатирәләрими јада салыб язмаг мәним үчүн бөјүк бир мә'нәви зөвг мәнбәжидир.

Лакин кет-кедә экспедија иштиракчыларыны — пијадалары атландырылар, дәвә вердиләр, аз кечмәдән онлары миник һејванларындан дүшүб автомобилләрә, вертолјотлара, тәјјарәләрә минидриләр. Инди бир груп тәдгигатчылар исә јерин сүн'и пејкләри васитәшилә космосдан чәкилмиш шәкилләр әсасында тәдгигат апарылар. Бунларын һамысы заманын, елми-техники ингилабын тәләбидир. Лакин бу тәләбләрин бири о бирини гәтийjән инкар етмир. Пијада апарылан чөл тәдгигатларынын нәтичәләри пејкләрдән алынан космик шәкилләр әсасында дәгигләшdirilir. Онлардан бири зэнкин фактиki материал топлајыrsa, о бири исә глобал ганунаујуңулуглары үзә чыхармаға реал имкан јарадыр.

Биз Лачын шәһәrinә чатыг. Рајон Ичраијә Коми-тәсинин сәдри Шаһмар Һүсејновла көрүшдүк. Сәдәр бизи гонаг евинде јерләшdirdi. Күндэ икимизэ 1,5 кг чөрәк вермәк һаггында мұвағиг тәшкилата көстәриш верди. Шаһмар мүәллимин отағындан чох бөјүк разылыг һисси илә чыхдыг. О, бизимлә демәк олар ки, һәр күн марагланаýды, чөрәjin бизә верилиб-верилмәдијинә шәхсән нәзарәт едиреди.

Ики нәфәрә 1,5 кг чөрәк 1948-чи илин ијул аյында бу чох бөјүк бәхшиш иди. О чөрәji алыб бағрымыза басыр, һәкәри чај дәрәсинин дибиндә, чај терраслары үзәриндә битмиш, ширәли ширин тутлардан јеирдик. Бизи тут вә чөрәк сахлајырды.

Чөрәк! Нә гәдәр дә мүгәddәс сөз! Мән өмрүмдә ики дәфә чөрәк һәсрәтиндә олмушам. Бири 1933—34-чу илләрдә вә бир дә Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә. Чөрәjә мүгәddәс бир не'mәт кими баҳмаг ирсән бизим ганымыза кечмишdir. Һәјатда «чөрәjә гәнаэт един» сөјләмәк мәнчә там артыгдыр. Бу һөрмәт һисси һамынын ганына, чанына һопмалы бүтүн варлығында јашамалы, илијинә ишләмәлидир. Чөрәк атылмаг дәрәчәсинә чатмамалыдыр. Јерә дүшән чөрәк парчасыны бир мүгәddәс шеј кими өпмәли, көзүмүзүн үстүнә гојуб әзиزلәмәли-

жик. Чөрәji туллантылар ичиндә атан адамларын өзләриндә, өз дахилләриндә өзүнүн туллантыја чеврилмәк көстәричиләри вардыр. Чөрәк лазым олан гәдәр алышында неч вахт артыг олмаз.

1963-чү илдә Чинли аспирант Тјан-Ли илә Гутгашен рајонунун Вәндам кәндидә чәмәнликдә отуруб чөрәк јејән заман она дедим ки, газанда артыг чөрәк вар. көтүрүн јејин. О, «дојмушам»—деди.—Биздә јемәкдән дојмајналар габын дибини јалајылар.—Тјан-Ли бирдән јетишмиш чибан кими партлады:—Мән Москва Дөвләт Университетиндә аспирантам. Күндә јемәкханаја кедәндә фикир верирәм. һәрә чөрәji сох наллarda јејәчәйиндән ики дәфә артыг көтүрүр. Онун јарысы галыб туллантыја чеврилir. Нә үчүн! Чүнки онлар билмир ки, нарапарда тахыл битә биләр, торпағы нечә шумлајар, экәр, суварар, бичәр, дејәр, үүждәр, биширәлләр. Еләләrinә торпағы көстәрмәк лазымдыр, онлары торпагда ишләтмәк лазымдыр. О ки, галды мәним јемәјимә, мән габа јејәчәйим гәдәр хөрәк гојмалыјам. Газанда нә галса ону истәдијим вахт гыздырыб јејирәм. Габда галаны исә јох, Мәним једијим бу хөрәjin ичиндә әриштә, јағ, соған, помидор, бибәр вар. Онларын һәр бири өзүнә мәхсус витаминаләрлә зәнкиндир. Онларын һәр бири илин мухтәлиф вахтларында әлверишли торпагда әкилир, јығылыры, бизләрә чатдырылыры. Габда галмыш артыг хөрәji атмаг, витаминләр букетини атмаг, инсан әмәјинин бәһрәсини көјә совурмаг демәкдир. Мән беләләринин әлејинәнәйәм». Бизимлә јени тектоник һәрәкәтләри тәдгиг етмәк үчүн чөл тәдгигат методуну өјрәнән Тјан-Линин дедикләри һәгигәтлә долу дејилдими?

Бир һәфтә иди ки, Лачындајдыг, лакин Манаф Занири кәлиб чыхмамышды. О, он күнә гәдәрди ки, кечик-мишди. Биз дарыхырдыг. Һәр қүн атлары апарырдыг отармаға. Бир күн ахшамусту Авдаллар кәндидә учалан дағын дешүндән гајыдырдыг. Күн һәлә батмамышды. Бир чанавар бизим архамызча кәлирди. Көрүнүр ки, Идрисин атынын күрүйүнә көзү дүшмүшшү. Сәс-күj салырдыг, фит чалырдыг, боз чанаварын түкү дә үрпәшмириди. О бизи кәндә гәдәр ѡюла салды. Соңра кери гајыдыб өзүнү мешәјә верди. Ач гурд амансыз олар, өзүнү һәр чүр тәһлүкәләрә дә верәр.

Идрис дағ адамы несаб олунурду. Онун үчүн дәнис сәвијјәсиндән 1152 метр јүксәкликтә јерләшән Лачын шәһәри аран кими бир јер иди. Бу јерләрин тәбиэтинә

гоншу Иран јајласынын иглими чидди тә'сир көстэрдијиндән бурада һава исти вә гураг кечирди. Идрис дә истијә дәзмәјиб хәстәханаја дүшдү. Онунла бир палата да ики гоча киши јатырды. Онлардан бири сөһбәтчи, о бири исә гулаг асанмыш. Сөһбәтчи киши дејирди ки, јајда арана кетмишдим. Мәни гыздырма хәстәлији тутду. Титрәмә башлады, дөрд јорған, ики дөшәк үстүмә атдылар, јенә дә хејри олмады, титрәјирдим. Тәндир кими јанан аранда үстүнә төкүлмүш јорған-дөшәјин алтында титрәмәк билирсән нәдир? Ағым-бурнум учуглады! Онда о бири киши сөјләјир ки, «демә гардаш, демә, мәним дә башыма кәлиб».

Биринчи, сөһбәтчи киши јенә дејирмиш ки, шәһәрә кетмишдим, шәһәрдә мәни алдадыб сојдулар, пис хәстәлијә тутулдум вә с. Бүтүн һалларда икинчи киши дә дејирмиш ки, «демә гардаш, демә мәним дә башыма кәлиб». Икинчинин белә чавабыны ешидән биринчи «башына кәлмиш» әһвалатларын сајыны артырыр, мурәккәбләшдирир. Икинчиси јенә дә өзүнү сыйырмайыб — «демә гардаш, демә, мәним дә башыма кәлиб» сөзүндән башга һеч нә сөјләмириди.

Бир күн Зәнири вә бизим тәләбә јолдашларымыздан бири—Азәр машинала кәлиб чыхдылар Лачына, Идрислә мән атларла, онлар машинала Ермәнистан ССР Сисјан рајонуна үз гојдуг.

Атларла кетдикчә әтраф дағлар апајдын көрүнүрдү. Һәр јан јашыл дона бүрүнмүшдү. Элваи чичәкләр јашыл дағ чәмәнијинин нахышларына чеврилмишди. Биздән шималда дағ дөшүндә Лачын рајонунун эн ири кәнди — Минкәнд көрүнүрдү. Ондан гәрбә вулкан мәншәли Ишыглы дағынын конусу учалырды. Ишыглы дағында Гаракөл вардыр. Биз кениш дибли дағ дәрәсиндә бир золаг шәклиндә узанан Корус шәһәринә дәрәниң гашындан баханда о чох көзәл көрүнүрдү: икимәртәбәли даш евләр, сәлигәли һәјәтләр көз охшајырды. Биз ора чатанда дағлары Азәрбајҹан маһнылары ағзына көтүрмүшдү. Һамы радиогәбуледичиләр кур сәс вердијиндән мәнә елә кәлирди ки, бүтүн Ермәнистан дағлары Азәрбајҹан маһнысы охујур. Ермәниләр Азәрбајҹан радиосунун мусиги программыны әзбәрдән билирдиләр. Онлар һәмин дәгигә радиогәбуледичиләри ишә салыр, таксидә дә, евләрдә дә Азәрбајҹан мусигиси ешидилирди.

Үмумијјэтлә, бир чох Азәрбајчан ојун һавалары вә бә'зи маһнныларыны ермәниләр һәр јердә чалыр, чағырыр, онлары һәтта өз мусигиләри кими рәсми јазыларында да гәләмә вериrlәр. Бура «Шалахо», «Узундәр», «Мирзәji», «Сары қәлин» вә башгалары дахилдир. 1930—1940-чы илләрә гәдәр ермәни ашыглары кәндләри кәзир, нағылы ермәничә данышыр (ермәниләрин мәчлисиндә), лакин ше'рләри азәрбајчанча охујурдулар. Бир ермәни ашығы Корофлу дастаны голларындан бирини данышдыгдан сонра маһнныны азәрбајчанча охуду. О бәндләрдән бириниң сон ики мисрасы инди дә жадымда галыб:

...Һарда көзәл варса чәкдим кәтирдим,
Көзәлләрдә арзуманым галмады.

Жадымдадыр, 1945-чи илин пајызы иди. «Аршын мал алан» фильм илк дәфәди ки, Јерөвان кино-театрларында көстәрилирди. Бүтүн кино-театрларда бу фильм бир ај кетди. Илк күндән сон күнә гәдәр «Аршын мал алан»а билет тапмаг мүмкүн дејилди. Мән бир ај әрзиндә бу фильмә 13 дәфә баҳдым. Һәр дәфә дә ejni мәһәббәтлә, ejni севки, ejni еһтирасла мән бу фильмдән ач көрпәнин ана дәшүндән еһтирасла, bogула-bogула суд әмәркән алдығы ләzzәт гәдәр ләzzәт алмышам. Анчаг женә дә ондан дојмамышам, дојмајачағам да! Даһи бәстәкар Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчан тарихиндә «Лејли вә Мәчинүн»ла милли опера театрынын баниси кими дахил олубса, «Аршын мал алан»ла планетимизин беш гит'әсиндә дүнja шәһрәти газаныб. «Аршын мал алан» фильм дүнjanын бу жанрда чәкилмиш бүтүн фильмләри илә мусабигәјә күрмәк вә галиб кәлмәк иgtидарына маликдир. 1987-чи илин декабр аյында Чин Түркүстанын Урумчу шәһәриндән гонаг кәлмиш миллијјэтчә уjfur олан чоғраfiјачы Гәдим Эминов дејирди ки, Үзејир бәјин «Аршын мал алан» опереттасы сон 30 илдир ки, Урумчу шәһәринин театр сәhнәсindән дүшмүр. Һәр ташада она билет тапмаг чәтин олур. Ушаг да, бөյүк дә бу опереттаның аријаларындан эзбәр билирләр. Гәдирин дедијинә көрә Чин уjfurлары Азәрбајчан мусигисинин вургунудурлар. Бу хош бир хәбәрdir.

Јолустү булаг башында атлардан дүшдүк. Атлар жашыл чәмәндә ачкөзлүкә отлајырдылар. Сүфрә ачдыг. Пендиr-чөрәк, дағларын үрәјиндән кәлән булаг сују бал дады верири.

Корусдан гәрбә кедәркән кристаллик магматик сүхурлара — гранит дашларына раст кәлирдик. Гәрибәдир, онлар физики ашынма нәтичәсіндә ири орта данәли гума чеврилмишдиләр. Ајагла вуранда, онларын үст hиссәси әтрафа сәпәләнирди. Дејирәм даша баһ! Океан далгаларына синә кәрән гранит гајалар Кичик Гафгазын орта дағлыг hиссәсіндә, физики ашынманын гарышында нечә дә зәйфләмишдир. Буна сәбәб гранитин мұхтәлиф рәнкли вә мұхтәлиф тәркибли минераллардан — чөл шпатындан (ортоклаз, микроклин), турш плакиоклаздан, кварсадан, аз мигдарда рәнкли минераллардан (биотит, мусковит вә с.) тәшкіл олунмасыдыр. Температурун күн әрзиндә кәсқин дәжишмәсі — күндүз гызымасы, кечә сојумасы гранитин кәсқин ашынмасына тәбии зәмин жарады.

Гранит сүхурлары илә галај, волfram, молибден, турғушун, синк вә башга гијмәтли жатаглар әлагәдардыр. Бизим експедисијанын әсас мәгсәдләриндән бири дә елә бу иди.

Ону да дејәк ки, дағ сүхурларынын, о чүмләдән дә бир сүхурун ашынма дәрәчәсінин һансы иглим зонасында јерләшмәсіндән асылылығы чохдур. Мәсәлән, тропик гуршагда атмосфер јағынтыларынын боллуғу әһәнк дашларынын интенсив (кимjәви ѡолла) ашынмасына, сох һалларда јујулуб кетмәсінә сәбәб олур. Рұтубәтли субтропик иглим шәраитиндә әһәнк дашлары массивләриндә интенсив қарстәмәләкәлмә просеси (Балкан јарымадасы, Бөյүк Гафгазын шимал-гәрб hиссәси вә с.) кедир. Лакин гуру субтропик шәраитдә исә, әксинә, қарстәмәләкәлмә просеси һәксиз дәрәчәдә зәиф кедир вә сох һалларда исә о просес, демәк олар ки, дајаныр (Бөйүк Гафгазын чәнуб-шәрг hиссәси).

Сисjan рајонунун Гызыл Шәфәг кәнди Орта дағлыг гуршагда чај дәрәсіндә јерләшмиши. Биз мәктәбин бинасында галырдыг. Қәнд Советинин сәдри Эвәзкилин еви илә мәктәб бинасы демәк олар ки, битишик иди. М. Заһири айрыча отагда, мән, Идрис башга, Азәр исә башга бир отагда галырдыг. Парталары бир тәрәфә чәкиб торпаг дәшемәjә галын, гуру от сәрмиш, онун үстүнә жатаг кисәләрини дүзмүшдүк. Биз сәhәрләр маршрута кедир, ахшамлар кери гајыдырдыг. Жемәji өзүмүз һазырлајырдыг. Адатән евдә Азәр галырды. О, института гәбул олунана гәдәр дәнизчи олмушшду. Бир нечә ил кәмидә матрос ишләмиши. Алчаг бојлу, арыг

сифэт бир оғланды. Зарафатла һеч арасы олмазды. Тәбиэтән дайма чидди данышанды. Һәмишә данышыныа фикир верәр, сөзләрини јериндә ишләтмәјә чалышар, һеч кимин хәтринә дәјмәз вә онун хәтринә дәјмәк истәјәнләри дә јериндәчә баша саларды ки, олмаз. Азәр чох заман күлмәји «һырылдамаг» һесаб едәрди. Өзу дә надир һалларда күләрди. Бир сөзлә Азәр өзүнә стабил мәһкәм тәбиэт газанмыш огул иди. Она көрә чөл шәрантиндә дә Азәрлә «бујурун», «бәли», «ичазә верин», «е'тираз етмирсизсә» кими ифадәләри илә данышырдыг.

Идрис исә ондан фәргли олараг саһилсиз тәбиети олан бир оғланды. Шух, данышан, күлән, ләтифәләр сөјләјәнди. О, чалышырды ки, десин, күлсүн, зарафат етсин. Ушаглыгдан онда бөյүк фолклора мараг ојандығындан о, аталар сөзләрини, бајатылары, ше'рләрини, халгын һәјатыны јаҳшы билирди. Эзбәрдән чохлу ше'р сөјләјәр, өзу дә ше'р јазарды. Данышдығыны ширин данышшарды. Һәр сөзүн өз јерини биләр, һамы илә өз дилиндә данышшамаға чалышшарды.

Ахшамлар бизлә охујан тәләбәләрдән, мүэллимләрдән сөһбәт салар, онлардан хејли данышшардыг. Сөһбәт кечәдән хејли кечәнә гәдәр давам едәрди.

Манаф Заһири һүндүрбојлу, чанлы, енлисифәт, хоشا кәлән харичи көркәми олан бир шәхс иди. Онун јумшаг гәлби, зәриф инсаны һиссләри, гајғыкешлиji, һәјаты јаҳшы баша дүшмәк вә биз тәләбәләрә фәрди јанашмаг габилийјәти варды. Заһириниң үрәкдән бәсләдији хош мұнасибәтә мұнасибәт чатмазды. Онун икинчи характеристика сөртлик иди. О, әсәби иди. Эсәбиләшәндә үзүнү көрмә. Тәләбкарды. Нәдәнсә ону аз таныјанларын јадында Заһири характеристикин икинчи тәрәфи галырды. О, әсәбиләшәндә фәрг гојмазды, бу анасыдымы, һәјат ѡлдашы Зинјәт ханымдымы, баласы Рә'надымы, ja оғлу Натигдими, тәләбәсидими. Үрәјини истәдији кими (анчаг сөјүш билмәзди) бошалдар, сакитләшәр, сонра јумшалар, ипекләшәрди. Гара булуд кими бошалдымы јавашшаваш әријәр, күнәшә—гәлбә нур чиләмәјә јол ачарды.

Инсан характеристикин биләндә онунла доланмаг, рәфтар етмәк чох асандыр. Чүнки, сән истәдијин вахт ондан әсәбиләшмәји дә, јумшалмағы да көзләјирсән.

Бир күн Азәрбајҹан ССР ЕА Җографија бөлмәсінә башчылыг едән, мәшһур иглимшүнас Фигуровски кабинетиндә отурууб столун үстүндәки әризәни охуја-охуја

фикрэ кедибмиш. Бу дэмдэ В. Г. Завријев ичәри дахил олур вэ өөзүнүн учу илэ өризәнин кимдэн олдугуну өјрәнир. Соңра неч нәдән хәбәри јохмуш кими һәмин шәхсдән долајы ѡолла сөһбәт ачмаг истәҗәндә Фигуровски Виктор Григорјевичдән сорушур ки, о, нечә адам-дыр?

Завријев дејир ки, онунла ишләмәк мүмкүн дејил, о, кобуддур, чох сәртдир, истәдији адамы истәдији вахт тәһгир едә биләр, коллективдә конфликт јаратмағын устасыдыр, анач демагогдур вэ с. Бу дэмдә Фигуровски башыны галдырыр, хына рәнкинә чалан саггалыны сығаллајыб дејир ки, голубчик, дедикләринә даһа нә элавә едә биләрсән, неч нә?

Фигуровски башыны ашағы салыб өризәнин үстүнә «Ишә көтүрүлмәси һаггында әмр верилсин» сөзләрини јазыр. Завријев отагдан чыханда Фигуровски она чаваб олараг дејир:

— Сән кәләнә гәдәр мән билмирдим нә едим. Ону ишә көтүрүм ja јох. Ахы мән ону неч танымырдым. Чох сағ ол ки, сән онун хасијјәтини инчәлијини мәнә дедин. Инди мәним онунла ишләмәм асан олар!

Биз дә Заһиринын биринчи курсда, бизә дәрс дедији мүддәтдә јаҳшы өјрәндијимиз үчүн мұвағиғ һәрәкәт едирик. Анчаг онун чөлчүлүйүндән олмазды. Өзүнү чох јапышыглы апаарды. Дејәрди, күләрди, гајғы көстәрәрди.

Експедисијанын тәшкилиндә Заһиринын эсас мәгсәди Азәрбајчанын интрузив сүхурларынын минералокијасыны өјрәнмәк иди. Гоншу әразиләрдән дә материал топламаг елми ишин даһа мәзмүнлу олмасына зәмин јарадарды. Ермәнистан ССР әразисинин тәдгиги дә һәмин мәгсәд үчүн тәшкіл олунмушду. Биз маршрутлары Гызыл Шәфәг (Шыхлар) кәндидән, габагдан чызылмыш план үзрә едирик. Бир һәфтәлијә Дәстәкерт дағларына чыхыг. Орада булагын башында чадыр гурдуг. Гоншу обада ермәниләрин фермасы варды. Ферма мүдири кәлди. Атлары бошалтмаға көмәк етди.

Бирдән Заһири мүәллим ферма мүдиринә үз тутуб мәни көстәрәрәк деди:

— Бу да Сизин ермәниләрдәндир, фамилијасы да Будагјандыр. Ферма мүдири мәнә адыны (Најказ) деди. Соңра элавә етди:

— Нараһат олма! Мән неч вахт гојмарам ки, сән азәрбајчанлыларын јанында бизә көрә хәчаләтли ола-

сан. О, дедиини етди. Һәр күн суд, эт, тәзә неһрә яғы, гојун пендири, сач чөрәжи вә одун көндәрди. Һајказ бир дәфә мәним јаныма кәлди, хејли сөһбәт етди. Соңра деди ки, ахы сән ермәни дилини о гәдәр дә јахшы билмирсән. Онун чавабында дедим ки, Бакыда чох ваҳт бир-бири илә русча данышырлар. Она көрә ермәни дилиндә данышмаг чох да лазым олмур. Дүзу мән Манаф мүәллим жаланчы олмасын дејә, жајлагда бир һәфтә ермәни милләтинин оғлу кими јашады. Бир күн Зәнири мүәллим чадырда галды. Маршрута Идрислә мәни көндәрди. Чохлу нұмунә топладыг, торбалара јығдыг, етикетика јазыб торбаја гојдуг. Һәр торбаның үстүнә сыра нөмрәсінни јаздыг. Қөрдүйүмüz јерләри топохәритәје гејд едиб, күндәлијә јаздыг. Чохлу балдырған, јемлик, гузугулағы топладыг, кечи әмчәжи чыхарыб онларын көкләрини једик. Дағлардан шагганаг чәкиб үзә чыхан наразан типли, тәбии газлы сулардан ичдик.

Сон күнү яғыш яғды, кечә чүчәжә дөнмүшдүк. Чадырда јер дә дар иди. Сәһәр ојандыг. Зәнири мүәллим деди ки, «Һаны мәним еjnәjim», «ejnәjim hanы? О көзләринә тахдығы еjnәjin көзләринә дүшдүйүнү hiss едәндә учадан гәһгәhә чәкиб күлдү. Әсәbdәn гәфләтән шадлыға кечид адамы бир аллыға башга фикирләрә салыр. Сән демә, Зәнири мүәллим еjnәjinин бирини көзүнә тахыб, о бирини дә сағ әлиндә сахлајыб, бизә дә олмајан үчүнчү еjnәjinini ахтартдырыр...

Кәндә гајытдыг. Сәһәриси күн Зәнири мәни дә көтүрүб шимала—Сисјана доғру машрут етдик. Тәдгигат обьектинә гәдәр хејли јол варды. О, сөһбәт едири. Бу күн нәдәнсә Зәнири мүәллим өз шәхси һәјатындан данышмаға башлады. Орта мәктәби битирмәсіндән, али мәктәбдә охумасындан, Москвада аспирантураја гәбул олунмасындан.. О, данышырды вә данышдыгча да Зәнири мүәллимин чанлы һәјат сәhiфәләри көзүм гаршысында чанланырды. Елә бил ки, мән дә онунла биркә бүтүн һадисәләрин ичинде үзүрдүм. Әтрафымдақы көзәlliji көрә билмирдим. Һајана баҳырдымса ону там дәрк едә билмирдим. Баҳышларым гәбул етмәдијиндән бејним ону синтездән кечирә билмирди. Демәли, тәбиәтиң көндәрди импулслар бејин экраны сүзкәчиндән кечмәдикдә о дәрк едилмәз олур, јадда галан олмур!

Нәдәнсә Зәнири мүәллимин чанлы, һәм дә ширин данышылары мәни аспирантураја кирмәк арзусуна салды. Институтун биринчи курсуну битирмиш тәләбә

үчүн хәжалән аспирантураја дахил олмаг әлчатмаз бир зирвәјди. Лакин өзүмдән асылы олмајараг мән өзүмү о јүксәкликтә һисс едирдим.

Дејирәм, чанлы, өзү дә јеринә дүшән данышыг нө гәдәр күчлү тә'сир васитәси имиш. Она көрә дә сөһбәтими дејим, тәблиғатымы дејим јеринә дүшәндә күчлү бир гүввәјә чеврилир, каһ о алынмаз гала јарадыр, каһ дөнмәз һүчума сөвг едир, ja да кәләчәјә нур долу чырып ачыр.

Бир ахшам синиф отағында јатаг кисәләринә кириб лампанын аяғыны чәкмишдик. Зәниф ишиг фонунда тавана бахыр, сөһбәт едирдик. Бирдән Азәр јатаг палтарындан сычрајыб «адә әгрәб» дејә гышгырды. Дивар боју дырмашан әгрәбин көлкәси өзүндән чох тәһлүкәли көрүнүрдү. Биз чох сојугганилыгla дурдуг, әгрәби өлдүрүб атдыг ешијә. Азәр сакитләшмәк билмириди: «Әгрәбин јекәлијинә бир бах» дејирди. Азәр дик ајаг үстүндә дајаныб бир дә о јорғана-дөшәјә кирмәчәјини дејирди. О, елә дә етди. Дуруб ики партаны бир-бириңе сөјкәдик. Онларын арасындақы чухур һиссәјә дөшәк салыб Азәрин орада јатмасыны мәсләһәт көрдүк. Азәрин көзүнә јуху кетмириди. Көзләри көждә дә, јердә дә әгрәб ахтарырды. Бир хејли вахтдан сонра Азәр јериндән бир дә сычрајыб гышгырды; «Адә, әгрәб санчды». Тез галхдыг. Ахтардыг, һәр јаны әләк-вәләк етдик, һеч бир микро чанлы да тата билмәдик. Биз сөjlәjéндә ки, гулағына чөп батыб, о, сакитләшди. Лакин сәhәрә гәдәр јатмады.

Јазыг чанымыз, гаршымыза күрзә дә чыхыб, чанавар да. Әгрәб дә санчыб, ары да. Бәс бизим чанымыз чан дејилди? Бир әгрәбә көрә сәhәрә гәдәр үч адамын тәлаш ичиндә олмасы, јатмамалары, көр нә гәдәр дә бизә эзиј-јэт верди. Мәним ачыг тәбиэтдә олан, һәјаты таныјан, илан гурбағадан горхмајан адамлардан хошум кәл哩. Онларла һәр јердә олмаг олар, гурхусу јохтур. Она көрә һәјаты имкан дахилиндә ушаглара танытмаг кәрәк-дир. Онда гатарын пәнчәрәсіндән көрдүйү ешшәјә инәк, чамыша кәркәдан демәз, һәр шеј һәјатда өз јериндә олар.

Зәнири мүәллим кәнд советинин сәдри Әвәзи чағырды. Она үзүнү туршудуб деди:—Гонаға белә һөрмәт едәрләр? Дүнән бизә гојун эти әвәзинә кечи эти сатыблармыш. Инди...

Әвәз һүндүрбојлу олдуғундан она Узун Әвәз дејирдиләр. О, мүәллимин сөзүнү кәсиб деди: — Мән кедиб

колхоз сәдри Мухтарла данышарын, һамысы онларын ишидир. Әвәз јел кими јериндән гопду. Хејли кечәндән соңра кери гајытды. Зәнири мүәллимә јанашыб әсәби шәкилдә деди: — Мән Мухтарла данышым. Мән она сөјдүм, о, мәнә сөјдү, ахырда мән она «Сволочь» дејиб чыхым. Зәнири мүәллим Әвәзин белә тәлаш ичиндә данышмасыны көрүб күлүмсәди. Ону сакит етди. Әвәз кедәндән соңра деди: — Көр бунлар нечә далашыбләрса Әвәзин соң тәһиграмиз сөзү «Сволочь» олуб.

О вахт бөјүк Вәтән мұнарибәси иштиракчыларындан кәндә гајыданлар соң иди. Онлар тез-тез рус сөзләрини ишләдириләр. Елә Әвәзин аләминдә ән әғыр сөзләрдән бири дә «Сволочь» иди ки, онун јадында чәбіләдән бир нечә мәртәбәли ағыр сохлу сөјүшләр галмышды.

Биз атла јенидән кәлдијимиз маршрут үзрә кери гајыдырыг. Биздән чөнуба Базарчај-гыжылты илә ахырды. Азәрбајчанлыларын јашадығы кәндләр Шәки, Ағудү, Вағуду, Уруд, Гызылчај, Чомарты, Әрәфсә вә башга кәндләр Базарчај дәрәси боју дүзүлмүш, јамач вә дағ дәшләринә сәпәләнмишdir.

Мән Манаф Зәнири илә 1949-чу илин ијул-август айларында експедисијада олдум. Онда биз анчаг ДГМВ әразисинде, хүсусилә Мардакерт рајонунда ишләдик. Зәнири мүәллим айләсини дә апармышды. Галачағымыз кәнд Мәһмана кәндиди. О кәнддин көзәллијини бир дә тәкrap көрсәм, нечә дејәрләр арзума чатарам. Кәнддин әналиси гонагпәрәст јунанлар иди. Кәнд мешәни ичиндә јерләшириди. Биз меһманханада оларкән маршрутдан соңра Намиглә мешәјә кәзмәјә кедәрдик. Онун 3—4 јашы оларды. Мән Намигдәки гәлбә һејран галырдым. Онун мәдәни данышмағы, сәмимијјети соң габарыг шәкилдә өзүнү бүрүзә веририди. Чијәләјин јетишән вахтыжды. Мән чијәләйи јығыр, овчума долдурууб Намигә ве-риридим. Намиг биринчиси өзүнүн јығдығыны мәнә тәклиф едириди, икинчиси мәним јығдығымы јары бөлмәсә көтүрүб јемәзди. Мәнчә онда олан тохкөзлүк, јолдаша гајғы, јүксәк дахили мәдәнијјетин илк әламәтләриндән олуб, кәләчәкдә дә өзүнү сахламалы, мөһкәмләтмәли вә дәринләшдирмәлијди. Бир дәфә мән һүсү һачыјев күчәси илә трамвајда кедәркән көрдүм ки, бир гадын ја-нында отуртдуғу үч-дәрд јашлы ушага «сән јарамазсан»—деди. Ушаг да һөнкүр-һөнкүр ағлады вә исbat етмәjә чалышды ки, о јарамаз дејил. Онда да мәндә белә бир фикир јаранмышды ки, бу ушаг кәләчәкдә мәдәни,

һеч кими тәһгир етмәjән, тәһгир едилмәjә ичазә вермәjән, жаҳуд буна шәраит жаратмајачаг бир шәхс олмалыдыр.

Халг арасында бә'зи пис вә ja жашы адамлара жери кәләндә деирләр ки, «О, анаданкәлмә пис адамдыр». «Онун хәмири (jә'ни писликдән) јогрулубдур» вә с. Мән бурада бу вә ja башга адамын жашы, жаҳуд пислини, даһа узаға, jә'ни ушағын дүнjaја қәлмәсиндән сонракы дөврдә јох, ана бәтнинде олдуғу дөврә ишарә едилмәсидир. Халғын мұдриклиji дә елә бурасындастыр. Экәр биз: «Онун хәмири белә јогрулуб» деириксә, демәли данышыг онун ана бәтнинә дүшүб формалашмасындан— кениндән кедир. Бу, елмә (физиология, невропатология, биология, психология) чох бөйүк вә һәдисиз дәрәчәдә әhәмиjjәтли олан бир проблемдир. Даһа дөгрүсу, алымләр ушагларын ана бәтниндәki дөврүнүн инкишафы процесси, о чүмладән онларын ана бәтниндәki алты-ајлыгдан сонракы мүddәт әрзинде ешитмә, жаҳуд жадда сахлама габилиjjәтләринә җијәләнмәләри һаггында фактикал топламалардыр.

Томас Верин вә Чон Келлин «Һәлә анадан олмамыш...» адлы мәгаләләринде (бах: «За рубежом» гәзети, 46-чы нөмрә, 1984-чу ил) јазырды ки, «Инсаны, о чүмләдән ембрионал инкишафы өјрәнән мүтәхессисләр сон вахтлар чох мараглы нәтичәләрә қәлирләр. Онлар белә күман едиrlәр ки, она бәтнинде олан ушаг өз инкишафыны мүэjjән мәрһәләсindә харичи аләмдән қәлән сигналлары гәбул етмәjә вә чаваб вермәjә габилдир. Беләликлә, jә'ни дүнjaја қәлмиш көрпә хејли мигдарда информасијаја малик олур. Белә гәнаэтә қәлинир ки, қәләчәк валидеjnlәр өз ушагларынын шәхсиijетини бу мәрһәләдә формалашдырымағы бачарачаглар...».

Дејилән фикирләри мәһkәмләтмәк үчүн Томас вә Чон бир нечә һәjаты мисаллар кәтирирләр. Онтариода филармонија оркестринин дирижору Борис Бrott сөjlәjir ки, чаванлыгымда мәнә јад олан мусиги әsәрини ifa едәn оркестрдә дирижорлуг едиrdim. Бирдәn виоленчен партијасы мәнә таныш қәлди. Мелодијаны билдијимдәn артыг нота бахмырдым. Бу һадисәни әnама данышандада о деди ки, мән һамилә оланда һәmin әsәrin виолончел партијасыны сәnә ifa етмишдим.

Исвечли һәkim Петер Феодор Фреjберг көстәрирди ки, физики чәhәтдәn мәhкәm вә сағлам доғулмуш гыз анасынын дөшүнү әmmәk истәмиr. Сонра һәmin ана өj-рәnмишdir ки, вахты илә ана аборт етмәk истәмиш, ата

иң разылыг вермәшишdir. Она көрә дә ананын гыза олан пис нијјетини о, һәлә ана бәтниндә дујубмуш.

Томас вә Чон жазырдылар: «Гадына, кәләчәк анаja онун әринин мұнасибәтинин дә бөյүк әһәмијәти вардыр. Ананын әһвали-руниjjәси, демәли, һәм дә көрпәнин әһвали-руниjjәси атанын гајғысындан сох асылыдыр... Әри илә мұнасибәти пис олан гадын, мәһәббәт вә разылыг шәрайтиндә жашајан гадындан фәргли олараг, сох вахт дүнjaja физики вә емоционал чәһәтдән там сағлам ушаг бәхш едә билмәз. Башга экспериментләр көстәрир ки, ана битниндәки көрпә атасынын сәсини ешидир, дүнjaja кәлдикдән сонра исә ону таныјыр вә мұвағиғ гајдада чаваб верир, таныш вә һәлим сәси ешилдикдә сакитләшир». Һәјатда бојлу олан ананы әсәбиләшмәjә гојмурлар, чүнки әсәбилик ана бәтниндән ушаға да тә'сир едир. Ана мәһкәм әсәбиләшәндә 7—8 айлыг ушаг ана бәтниндә нараһат олур, бә'зән «әл-гол» да атыр. Одур ки, бојлу анаja күндәлик гајғы, онун нараһатлығы, ана бәтниндә ушағы алты ажлығындан сонраки ин-кишаф мәрһәләсіндә хош данышыг, һәзин мусиги, ана лајласы кәләчәкдә сакит, јаҳшы гәлбли, сағлам ушагларын дүнjaja кәлмәсінә көклү зәмин жарадыр.

Чох еһтимал ки, Намигин дүнjaja кәләчәжи мүддәтдә она гајғы вә мұнасибәт һәлим кими јумшаг вә ширин олмушудур.

ДГМВ-дә олан экспедицијанын гурттармасына үч күн галмыш нұмунә көтүрәркән, гранитә вурулан чәкичин зәрбәсіндән сыррајан балача бир даш парчасы сол көзүмә батды. Көзләрими јума билмәдим, көзүмдән су сел кими ахырды. Ағры мәни нараһат едириди. Бакыя ѡюла дүшдүм. Қез һәкимләри чәрраһиijә әмәлијаты апардыгдан сонра дашы чыхартдылар. Онлар мәнә јенидән ишыглы көз бәхш етдиләр.

ИНСАН-ИНСАНА ГОВУШАНДА

1979-чу илин ијүн ајында ССРИ ЕА Рәјасәт һеj'ети жанында Биосфер елми советинин нөвбәти ичласы Киншев әндеринде кечириләчәкди. Мән дә Советин үзвү кими орада иштирак етмәк үчүн илк дәфәди ки, Молдавијанын пајтахтына кетдишдим. Шуранын үзвләрини меһманханаларын бириндә јерләшдириләр. Мәним отағым академик И. П. Керасимовун отағы илә жанбајан иди. Көрүшдүк. Ичласдан бир күн әvvәл кәлдијимиздән

И. П. Керасимовун сечдији маршрут үзрэ кәэмәјэ чыхында. Тәбиэтлә таныш олдуг, кәнд тәсәррүфаты саһәләриндә, јашајыш мәнтәгәләриндә олдуг, мешәјә кедиб торпаг кәсими гојдуг. Бир сөзлә тәбиэтлә мәгсәдли танышлыг мә'налы нәтичә или баша чатды.

Ичласда И. И. Боджул биосферин горунмасының фәлсәфи проблемләrinә аид кениш мә'рузә етди. Мә'рузә вә музакирәләrin иккичи күнү бизи габагчадан һазырланмыш маршрут үзрэ екслурија апардылар. Екслурија заманы биз мүәjjән объектин өнүндә дајаныр, тәдгигатчылардан бири елми мә'рузә едир вә онларын ишинин чанлы нәтичәси илә чөлдә таныш олурдуг.

О мә'рузәләrin анчаг икиси һаггында бир нечә кәлмә. Бөյүк лөвһә үзәриндә олан хәритә гаршымыздакы јамачын релјеф хәритәсидир. Онун үзәриндә јамачда баш вермиш сүрүшмәниң ҝеоморфологи гурулушу өз экспириенталдыры. Иккичи лөвһә үзәриндә сүрүшмәли јамачын фото шәкили вурулмушдур. Лакин бизим гаршымызда сүрүшмәли јамач јох иди. Сонра биз мушаһидә гууларыны ҝөстәрдиләр. Мә'рузәчи деди: «Бу јамачда интенсив сүрүшмә баш верирди. Биз елми-тәдгигат иши апардыгдан сонра сүрүшмә ҝүтләсүнин алтындакы грунт суларының ҝөзүнүн јерини мүәjjән етдик. Техника васитәсилә јамач грунт суларына гәдәр газылыб јерине бетон борулар атылды. Јералты сулар һәмин боруларла дәрәнин дубине чыхарылды. Јер алтында сүјүн ахыб ахмамасыны мүәjjән етмәк учун ики мушаһидә гүјусу гојдуг. Сиз өзүнүз ҝөрдүнүз ки, орадан су нечә ахыр. Сүрүшмәли јамачы булдозерлә там дүзәлтдик. Үстүнә үч илдир ки, јем үчүн от тохуму сәпирик. Ики ил бундан габаг баш верен зәлзәләдән бу јералты турғузијан чәкмәди, јамач да јенидән сүрүшмәди. Қәлән ил бу јамачларда мејвә бағлары салынмасыны совхоза мәсләһәт ҝөрмүшәк...».

Мән мә'рузәчијә диггәтлә гулаг асырдым, ҝөзүмүн гаршысында Азәрбајҹанда инкишаф етмиш сүрүшмәләр дајанырды. Атуч, Јерфи, Химран, Нуран, Қүнчал, Баҳышлы, Хәләнч ишгынлары... Јамач боју һәрәкәт едән сүрүшмә ахынларының узунлуғу 3 км-дән 11 км-ә гәдәр чатыр. Йүз мин һектарларла отлаг, мешә, әкин, бағ саһәси дағылыб кедир. Јоллар сүрүшүр.. Лакин һәлә дә Азәрбајҹанда сүрүшмәләрә гаршы мүбаризә тәдбири аздыр. Онларын үзәриндә дайми мушаһидә апармаг учун стационар мушаһидә стансијалары јарадылмамыш-

дыр. Һәләлик фикирләширик. Нә вахт молдавијалы достларымызын кәлдији гәрәп кәләчәјимизи, һејиф ки, гәт'и дејә билмәрәм. Бир нечә республикаларда сүрүшмәләрлә әлагәдар рәсми дөвләт идарәләри јарадылышдыр...

Бир совхоз идарәсинин гаршысында јашы алтышы һагламыш бир шәхс бизэ «хошкәлдин» дејиб ичәри дәвәт етди. Биз онунла қөрушәнәдәк совхоз әразисини кәзмишдик. Үмумијјәтлә Молдавијада кәнд тәсәррүфатынын инкишафына, әкинчилек мәдәнијјәтинә, јенилији тәтбиғ етмәк учүн онлардан олан оперативлијә вә новаторлуға биз һејран галдыг. Һансы саңәдә олурдугса, ора һаггында пафосла, ағыз долусу данышырдыг. Бурода да совхоз директору диваrdакы хәритәјә вә фотшәкилләрә јанашиб деди:

— Мән мұһарибәдән гајытдым кәндимизә. Кәнддә ачлыг һөкм сүрүрдү. Инсанлар ишләмәк истәјиреди. Лакин она нә имкан, нә дә ки, шәраит вар иди. Кәнди әнатә едән јамачларда (фото шәкили көстәрди) интенсив парчаланма кетмишди. Јарғанлар јамачлары хәрчәнк хәстәлији инсан организмини тутан кими тутмушду. Дәрәнин ичиндәки әкин саңәләри чох дејилди. Рәhbәр тәшкилатлар кәндидин голундан тутмағы, колхозу дирчәлтмәји мәнә тапшырдылар. Мән дә јамачдакы бүтүн јарғанлары торпагла дoldуртдum. Сүн'и терраслар јаратдыг. Јамачлардакы дик саңәләрә дашыјыб чим дүздүк. Јамач боју мејвә ағачлары басдырдыг. Қөрүрсүнүзмү, јамачдан јарғанлар жох олуб, онун јеринде бәрәкәтли бағлыг салыныб. Бағлар һәм чөрәк мәнбәјидир, һәм јамачлары ерозијадан хилас едир, һәм дә ки, јашыллыгдыр, саф һавадыр, нәм торпагдыр. Јенә дә мән көзләримә инанмаг истәмирдим. Инсан әли нәјә гадирмиш, тәшкилатчылыг, бачарыг, баш ишләтмә, дүзкүн көстәриш, јаҳшы јеринә јетирмә. Бу да онун нәтичәси. Әмәжин бәһри.

Бунунла әлагәдар бир әһвалат јадыма дүшдү. 1952-чү илин ијул аյында ССРИ ЕА Җографија Институтунун экспедиција эмәкдашлары илә Исмајыллы районун Дијаллы кәндидә кечәләјиредик. Ев саһиби һүндүрбој, арыг бир киши иди. Вахтилә одун јаранда, одундан галхан чилик онун бир көзүнү зәдәләмишди (һејиф ки, һәмин кишинин ады јадымда галмајыб). Онунла кечәдән хејли кечәнә кими сөһбәт етдик. Мұнарибәнин вурдуғу зәрбә о гәдәр күчлү иди ки, ондан 7 ил сонра белә чамаат өзүнә кәлмәмиш, боллуг жа-

рада билмәмишди. Йнди вәзијјәтиң нечә олдуғуну со-
рушдугда киши деди ки, мұнарибә башлајан 1941-чи
илин сонунда совхозун вәзијјәти жаңшы дејилди. Кол-
хозун нә амбарында, нә дә ки, бүдчесинде һеч нә жох
иди. Илин сонунда, хұсусилә 1942-чи илин илк айла-
рында ачлығдан корлуг чәкмәјә башлады. Вәзијјәт
кетдикчә писләширди. Ев әшжаларындан сатмаға баш-
лајанлар да варды. Жаз ағзы колхоз сәдрини дәжиш-
диләр. Тәзә колхоз сәдри имканлы колхозлардан бир-
ники тон буғда борч алды. Адамбашына бөлүб евбәев
пајлады. Эли иш тустанлары топлајыб деди: «Әкәр сиз
мән дејәнә бахсаныз, ишиниз жаңшы олачаг. Бу өнереји
јејә-јејә ишә башлајарыг». Нә башынызы ағрыдым, сәһә-
риси күн сәдрин көстәриши илә бир груп адам мешә-
дән гурға ағачлары гырыб өкүз арабасыјла кәтирди. Бир
груп исә кәндін үстүндәкі әһәнк дашлары олан саһә-
дә гују газды, кәнд чамааты башлады әһәнк жандыр-
маға. Сәдәр бүтүн колхозлара е'лан етди ки, кимә ти-
кинти учүн әһәнк лазымдырса, кәлсін апарсын, өзү дә
ниссе. Эвәзиндә жајда тахыл верәрсиз. Бәли әһәнк
араба-араба дашиңды гоншу колхозларын тикинтиси-
нә. Сәдәр женә дә колхозларын бириндән борч тахыл
алыб, адәти гајда үзрә пајлады колхозчулара. Өзү дә
адамбашына. Кәнд чамааты аяға галхмышды. Сәдрин
тапшырығыны көзләјириләр. Эли бел тута билән ушаг
да, гоча да ишә кириширди.

Сәдәр бир күн бизи Әжричаја апарды. Кениш бир са-
һә көстәриб деди: «Бураны шумлајараг ләкләр дүзәл-
дирик, чәлтик экәчәјик». Елә дә етдик. Пајызды мадди
вәзијјәтимиз жаңшылашды, гоншу кәндләрдән кәлиб би-
зим кәндердән буғда, чәлтик алдылар. Нәр айләдә вар-
ланма кедири: халы-халча алырдылар, даш-гаша мејл
көстәрәнләр дә варды.

1945-чи илдән сонра сәдри ишдән чыхарыб башга-
сыны гојдулар. Гардаш, о ваҳтдан бу күнә гәдәр ачыг
ки, ачыг!

Совет Иттифагында кадрларын сечилмәси куја Ленин
принципинә әсасланыр. Лакин надир һалларда олса да
бә'зи тәшкилатлara тәшкилати габилијәти олмајан,
тә'жин олундуғу саһәдән башы чыхмајан, объектив гә-
рардан узаг олан шәхсләр рәһбәр тә'жин олунур. Бәс
беләләләрни гыса мүддәтдә ифша едән гүввә тапыл-
мыр? Нечә олур ки, иш башына кәлмиш о шәхс бириң-
чи ики илдә билдиини едир (ахы о жени рәһбәр ишчи-

дир), икинчи ики илдэ онун ишкүзарлыг габилийжетини јејренирлэр вэ нёһајёт, үчүнчү ики илдэ исә ону чыхармаг үчүн өсас ахтарылар?.. Беләликлә тәшкилат башында там тәсадүфә көрә отуран шәхс бир нечә ил коллективә мә'нәви зәrbә вурур, рәһбәр олдуғу саһени чох һалларда бир нечә ил кери атыр. Белә шәхсләр хасијјэтләринә уйғун адамлары башына топлајыр, онларын бә'зиләринә чидди ишләр тапшырыр вэ беләликлә онун шәхсән вурдуғу истәр мадди вэ истәрсә дә мә'нәви зијан бирә беш артыр. Бизим һәјатда беләләри гара шалварда ағ јамаг кими көрүнсә дә, јенә дә онлары јериндән тәрпәтмәк үчүн әлавә дағ лазымдыр. Комиссијалар, јохламалар, әлавә қомәк, әлавә әмәк иткиси, әмр иткиси, јахши әмәлләр иткиси.. Кимсә, һәddиндән артыг «ағыллы» бир рәһбәр ишчи тәклиф едиб ки, Дијаллы қәндinin колхоз сәдри ишдән көтүрүлсүн (бу тәклифә нијә вэ нә үчүн дејән олсајды бәлкә дә, колхоз белә вәзијјэтә дүшмәзди), јеринә филанкес (һансы ишинә көрә?) тә'јин едилсин. Үмумијјэтлә, Исмајллы рајону сакинләри арасында зарапатла дәјирләр ки, «Аләм абад оланда Дијаллы харабајды». Тәзә сәдәр көһнә ифадәни јенидән һәјатта гајтарыб...

Кишинјова гајытдыг. Советин ичласында чөл симпозиумунда ешидилән мә'рузәләр вэ көрдүкләrimiz музакирә едилди. Мән дә чыхыш етдим: алымләrin дедији һәјатда көрүнүрдү, һәјатда көрдүкләrimiz алымләrin фикрини тәсдиг едири. Молдавија торпағында дәрәләр алымләrin өсәри, јамачлар онларын сәһифәләри, терраслар үзәринде гатарланан бағлар сәһифәләрдәки сәтирләри, онларын мејвәси исә инсан әмәјинин һәјат тәзаныру иди. Белә торпаг һәмишә чөрәкли олар.

Ахшам таныш-билишләр бир јерә јығышды. Сөһбәт башлады. Мән бир әһвалат данышдым:

— Өтән күн биз Молдавијанын халг тәсәрүфаты сәркисинде олдуг. Сәркис биздә бөյүк тәсессүрат ојатды. Орадан гајыданда Ирина Стежинскаја (О, Биосфер советинин мәс'ул катиби) деди ки, мән Москва Дөвләт Университетинде Чоғрафија факултәсендә тәләбә олар-кән—1953-чү илин јај ајларында Артjom адасындакы базада практика кечмишәм. Ирина ханым мәни танымады. Лакин биз таныш идик, елә һәмин илдән.

1953-чу илин сентябр аյында Москвада аспирантурада охујаркән үч нәфәр Соколники паркына кәзмәјә кетдик.. Базар күнү ахшам чағыжды. Бизим ѡлдашлар-

дан бири: «Тез олун, архамча кәлин!»—деди. Биз һеч нэ баша дүшмэсэк дэ ити аддымларла ирэлилэдик. Бизэ дөгру дөрд нэфэр гыз, онларын архасынча да дөрд нэфэр оғлан кэлирди. Оғланлар гызлара саташыр, онлара раһатлыг вермидилэр. Гызлар онлардан гачыр, онлар исэ гыр-саггыз олуб эл чэкмирдилэр. Гызлар бизлэ үзбэүз кэлэндэ биз онлары сахлајыб, һэрэмиз ағлымыза кэлэн бир ад дејиб эл вериб көрушдүк. Гызлар јериндэчэ донуб галмышдылар. Сојуг-сојуг бизэ баҳыр вэ нэ исэ фикирлэширилдилэр. Бизим нэзэрлэримиз гызлардан чох оғланлардауды. Онлар бизим гызларла көрушмэжимизи көрэндэ кери дөнүб кетдилэр. Ондан соира биз гызлара дедик ки, сизи о сыртыг, әдәбсиз оғланлардан хилас етмэк үчүн бу сәһнәни гурдуг. Биз сизи танымырыг. Инди кедэ биләрсиниз. Онлар бизим ким вэ нарадан олдугумузу сорушдулар. Биз дејэндэ ки, Бакыданыг, онларда гәрибэ чанланма, үзлэриндэ күлүш вэ бөйүк бир севинч јаранды. Онларын һамысы бир ағыздан Бакыдан, Артjom адасындан бу күнлэрдэ кэлдикләрини дедилэр. Гызлар бизэ тәшкүр едиб аярылдылар. Гәрибәдир, дүз 25 илдэн соира, о гызлардан бирилэ — Ирина Стежинскаја илэ бурада — Қишиновда көрүшэси олдуг. Нэ хош тәсадүф, нэ хош хатире!

Аталар јериндэчэ дејиб: «Балығы ат дәрјаја, балыг билмэсэ, халыг билэр». Ади бир һэрекэт узун мүддэт јашаја биләчэк көзэл бир хатирэ јарадыр.

..1979-чу илин сентябр аյынын ахырларында ССРИ Чоғрафија Чәмијјәтинин президенти академик Алексеј Фјодорович Трјешниковдан алдыгым телеграмда Фрунзе шәһәринэ дәвэт олуңурдум. 1980-чи илдэ чәмијјәтин нөвбәти — VII гурултајы бу шәһәрдэ кечмәлијди. Она һазырлыг кедирди. Фрунзејэ билет олмадығындан Дашкэндэ учдум. Мурадкилә кетдим. 1962-чи илин ијун айында Мурад, Тә’ләт аспирантым Еркинлә Фәрганә чөкәклиji вэ онун әтраfyында учалан Чатгал, Гурами, Фәрганә силсиләләриндэ, Тjan-Шан дағларынын шимал јамачларында, Ангрен платосунда (јастанында) бир ај экспедисијада олмушдуг. О ваҳтдан Мурадла тез-тез көрүшүрдүк. Биревли кимијдик. Мэн Фрунзејэ автобусла ѡола дүшдүм. Автобус 11 саата гәдэр ѡолда олду. Бу мүддэт әрзиндэ мэн Чимкәнд, Чамбул, Луговој шәһәрләрини көрдүм, тәбиэтлә билаваситә чөлдэ таныш олдум.

Умумијјэтлэ, Дашкэнддэн Чимкэндэ гэдэр гумлу сэһра, Гыргыз силсилэси боју исэ дағтэжи сэһра вэ гурь чөллэрдир. Эсас яри боз вэ шоран торпаглар тутур. Эсасэн ефемерлэр, кичик шоран коллары, ювшан сеирэк арид мешэлэридир вэ умумијјэтлэ гумлу сэһра биткилэридир. Иллик јағынты 300—400 мм-дэн артыг деиллдир. Бурада суварма экинчилиji, бағчылыг вэ малдарлыг, хүсусилэ гојунчулуг кэнд тэсэррүфатынын эсас саһэлэридир. Чимкэндэ Чамбул шэһэрлэри арасында шәргдэн гәрбә Сары Гаратай дағлары узаныр. Эрази башлычасы олараг мезо-каjnазој чөкүнтүлэриндэн ибарэтдир. Гаратаяда олан сұхурлар комбри вэ девон јашлыдыр. Бир чоғрафијачы кими маршрутдан чох шеј өjrэндим.

Фрунзе дэ бир нечэ башга шэһэрлэр кими мәнә доғма иди. Чүнки 1951—1955-чи иллэрдэ, Москва шэһәриндэ аспирантурада охујанда Гаиблә, Чүмүханла, Йәсәнгали илә, сонракы иллэрдэ исэ бир чох башга чоғрафијачыларла таныш олмушдум. Елми рәhbәри олдуғум чоғрафија елмләри намизәди Гурбанәли дэ гырғыздыр. Бир сөзлә илк дәфә көрчәйим шэһэрдэ үрек достларым чох иди. Ичласда Орта Асија вэ Газахыстан республикалары Чоғрафија Чәмијјэтләринин президентләри, тәшкилат комитетинин үзвләри топланышды. Академик А. Ф. Трjешников күндәлик мәсәләләр этрафында мұзакиреләр башлады. Гурултај Фрунзе шэһәриндэ кечириләчәкди. Она көрэ дэ бүтүн ағырлыг гыргызыларын үзәринә дүшүрдү. Лакин гурултај иштиракчыларынын ажры-ажры республикалара екскүрсиялары олмалы вэ чөл симпозиумлары кечирилмәлиди. Тачикистан, Өзбәкистан, Түркмәнистан республикаларынын чоғрафијачылары гонағ гәбул етмәjә јаҳши һазырлашмышдылар. Мұзакирә заманы мүәjjән мәсләhетләр дэ верилди.

П. П. Семёнов Тјан-Шански (1827—1914) Рус Чоғрафија Чәмијјэтинин көркәмли тәшкилатчыларындан бири олуб. О, 1850—1857-чи иллэрдэ Тјан-Шан дағларыны илк дәфә тәдгиг етмишди. Бу сәбәбдэн дэ белә гәрара алышышды ки, онун һejkәли Тјан-Шан дағларыны бир күшесиндэ гојулсун. Бунунла әлагәдар хүсуси бир отагда Ленинград һejkәлтарашларынын һазырладыглары ишләрә баҳмалыјдыг. Абидәнин бир нечэ варианты варды. Баҳылды. Фикир мұбадиләси олду. Бир варианттын үзәриндэ дајандыг. һejkәлтараш

композицијада көстәрирди ки, Пјотр Петрович ат једәйиндә дағдан ениб, Иссык-Кул көлүнә дөгру кәлир. Йәрә өз фикрини билдири. Мән дә өз фикрими сөјләжәрек дедим ки, дағ-дашда кедилән узун вә чәтиң јол, ағыр јук аты јоруб. Она көрә дә Сиз аты гәмкин верибсизиз, ат башыны ашағы салыб. Лакин узун эзиј-јәтдән соңра ат су көрдүкдә өзүндө олан бутүн дахили енержисини топлајыр, шахлашыр, башыны дик тутур, көзләри ојнајыр. Буңу нәзәрә алараг атын башынын бир гәдәр дик верилмәси мәсләһәтдир. Эдәбијатдан мәлумдур ки, Пјотр Петрович гырғыз халгыны чох севирди, онун лајигли оғуллары илә достлуг едири. О вахтлар Семјонов Тјан-Шански гырғыз кими танынан газах халгынын оғлу Чокан Вәлиханову (1835—1865) Русија Җографија Җәмијәтинә һәгиги үзвлүјә сечилмәсии тәклиф етмиш, онун Гашгарија сәјаһетинин тәшкилиндә мүһүм рол ојнамышдыр. О, јерли халгы да севирди, достлуг едири. Лакин бу һејкәлтарашлыг нүмунәсендә достлуг әлагәләрини экс етдири бир әламәт көрүнмүрдү. Жаҳшы оларды ки, атын јәһәринин соңуна бир хурчун ашырылајды. Хурчун гырғыз орнаментләр илә бәзәнәјди. Экәр атын белиндә хурчун варса, демәли, о халгын һәдијүесидир. Демәли, бу хурчун халгла сәјјаһын достлуг әлагәләринин символу кими көрүнәрди. Абидәнин гојулачағы јери дә сечмәк лазым иди. Биз Иссык-Кул көлү әтраfyында да олдуг. Јер сечдик: көлүн шимал-гәрб һиссәсендә — Рыбачи гәсәбәсинин жаҳынлығында. Абидәнин ачылышина мәни дәвәт етдиләр. Лакин мән ора кедә билмәдим. 1984-чу илин феврал аյында «Краснаја звезда» гәзетиндә һәмин абидәнин Совет әскәриjlә биркә верилмиш шәклини көрдүм. Мәним мәсләһәтим нәзәрә алындыры учун тәбәссүм үзүмдә ојнады.

Ахшам дағларын әтәйиндә, Иссык-Кул көлүнә жаҳын олан кәндләрин бириндә гонаг олдуг. А. Ф. Трјешников фәхри гонаг кими башда әjlәшмиши. Синидә онун гаршысына сәлигә илә үтүлмүш, һәлмәл бишмиш гојун кәлләси гојдулар. Она бычаг вериб дедиләр: «Буюрун кәсин. Өзүнүз учун дә көтүрүн, мәчлисдә иштирак едәнләрә дә пајлајын». Құлушмә башланды. Үмумијәтлә, гырғызларда, газахларда гојун кәлләси бишириб мәчлисә кәтирмәк бир эн'энәдир, дәрин көклю эн'энә. Узаг кечмишдә гојун кәлләси мәчлисин башында әjlәшмиш султана, хана вериләрмиш. Султан ону

бөләрмиш. Султанын әһвали-рунијјесиндән асылы олараг гојун кәлләсиндә олан һәр һансы бир орган үзүнүң пајланмасында дәрин мә'насы олармыш. Султан гәрәзлә кимә гојунун дилини кәсиб верәрмишсә, о бу-нуила өз тулдуруларына ишарә едәрмиш ки, бунун дили чох узундур, чох вә артыг данышыр, дили кәсилмәлидир. Кимә гојунун гулағыны кәсиб верирмишсә, бу-нуила ишарә едирмиш ки, онун гулағы кәсилмәлидир. Йох, экәр кимәсә гојунун көзүнүн бирини чыхарыб верирмишсә онун көзү чыхарылмалыјмыш. Лакин гојун кәлләси үзвләринин пајланмасы сәмими шәрантдә ке-чирмишсә, онда султан көзү бир нечә јерә бөлүб бир груп адамларына вермәсіjlә «бир-бириңизин үстүндә көзүнүз олсун» ишарәснини верәрмиш. Экәр о, гојунун гулагларыны кәсиб пајлајырмышса, онда демәк истә-јирмиш ки, «гулаг верин, көрүн бизим хејримизә нә-дән данышырлар, нә дејирләр».

Алексеј Фјодорович исә өзүнү итирмишди. Билмирди ки, гојунун кәлләсини нечә пајласын. Она ағсаггаллардан бири мәсләһәт көрдү ки, гојун кәлләсини һансы һиссәдән истәјирсә бир парча кәсиб өзүнә көтүр-сүн, галаныны исә синидә јаңында отуранлардан бири-нә версин ки, о, да кәллә этиндән кәсиб пајласын мәч-лисдәкиләр.

Кечәни Чолпан Атада кечирдик. Иссык-Кул саһи-линдә јерләшән, көзәл этирли алма бағларына гәрг ол-муш бу гәсәбәдә, Гыргызыстан ССР Елмләр Академијасынын академик вә мұхбир үзвләри үчүн јарадымыш истираһәт зонасында хұсуси евләр тикилмишди. Иссык-Кул көлүнүн әтрағында көз кәздирдикчә тәби-эт адамын көзүнү охшајыр. Көлүн чәнубу, шәрги вә шималы боју үзанан сыра дагларын дик јамачлары көлә тәрәф енир. Көлә чатмамыш, онларын этәјинде јаранмыш майли дүзәнликләр ширин сулу бу көлүн јорғун көрүнән далғалары илә јујулур. Көлүн шәрг, чә-нуб-шәрг һиссәсиндә јерләшән Гаракөл шәһәри Прже-валски шәһәри адландырылмышды. Н. М. Пржевал-ски (1839—1888) Уссурија (1867—1869), Монголус-тана, Чинэ, Тибетә (1872—1873), Мәркәзи Асијанын Мәркәзинә, хұсуси Тибетә экспедицијалар тәшкил ет-мишди. Бүтүн экспедиција мүддәтинде 30 000 км јол кетмиш, гүш, сүрүнән, балыг, суда-гуруда јашајан мұхтәлиф һәшәрат топламышды. 16000-дән артыг нер-бари јығмышды. Онлар 17000 нөв битки нөвүнә мәнсуб

олмушлар. Илк дәфә вәһши дәвәни, сонралар Пржевалски адына олан аты о, тәсвири етмиши. 1891-чи илдә Русија Ҙоографија Чәмијјәти Пржевалски адына күмүш медал вә хүсуси мүкафат мүәjjән етмишидир. 1946-чы илдә исә онун адына Гызыл медал мүәjjән едилмишидир.

Н. М. Пржевалски 1878-чи илдә Петербург академијасының фәхри үзүү сечилмиш, 1886-чы илдә она кенерал-мајор һәрби рүтбәси верилмишидир.

1978-чи илдә мәним рус дилиндә дәрч едилмиш китапларымдан бири — «Чәнуб-Шәрги Гафгазын кеоморфолокијасы вә јени тектоник һәрәкәтләр» (1973-чу ил, «Елм» нәшрийаты) адлы әсәрим ССРИ Ҙоографија Чәмијјәтишин ө'лан етдији мұсабигәнин нәтичәләри әсасында чәмијјәтин елми шурасында сәсә гојуларкән сәс үстүнлүjу илә мәнә Пржевалски адына гызыл медал вердиләр. Гәрибәдир ки, Пржевалски адына күмүш медалы илк дәфә Азәрбајчаның Бөյүк Гафгаз һиссәсіндә ишләмиш, бу әразијә аид ики өлмәз әсәр јазмыш миллијјәтчә полјак олан К. И. Богданович алмышдыр. Демәли, 74 илдән сонра Пржевалски адына гызыл медал Ҙәнуби-Шәрги Гафгаздан јазылмыш иккинчи әсәрә верилди.

Фрунзедә аспирантурада биркә охудугум ҹоографијачы академик Гани Атарбаевлә қөрүшдүм. Аспирантура илләрини хатырладыг. Соңра, јәни 1981-чи илдә мән ССРИ ЕА Ҙоографија Институтунун үнванына бир мәктуб јаздым. Мәктуб бизим аспирантура илләриндә институтун алымләринин бизә нечә елми рәһбәрлик етмәләриндән, елми шураларын бизә нә вердијиндән институт партија вә комсомол тәшкилатларынын гајғысындан, ајры-ајры қөркәмли алымләрин бизә бәхш етдији мәһәббәтдән, һөрмәтдән, гајғыдан бәhc олуңурду. Мәктуб 16 сәнифә (макинада) олдуғундан ону институтун хүсуси бурахылмыш дивар гәзетиндә чап етмиш вә бу гәзет үч ај диварда галмышды. Бу мәктубла әлагәдар мәнә шәхси разылыгларыны билдирилән алымләрдән бири дә академик Г. Атарбаев иди.

Мән автобусла Фрунзе шәһәриндән Алма-Ата шәһәринә ѡола дүшдүм. 240 км-дән артыг бир мәсафәдә узанан ѡол бою дағлар, чөлләр, јашајыш мәнтәгәләри, дајанаңаглар, булаглар, әкин саһәләри көз охшајырды. Дағын этәјиндә гуру чөл, јамачында шам мешәси, зирвәсіндә исә ири бузлаглар — тәбиэтин бир-

бириңә зидд олан бу ландшафт гуршаглары көзлә қөрүнендә нәсә адама чох тәччүблү қәлирди. Нечә ола биләр ки, сәһраларын исти нәфәси онун кәнарында учалан дағларын гарыны, бузуну әридіп бухара чевирмәсін? Қәssин тәбии зиддијәт, экслик тәэччүб дотурмасына баҳмајараг көз дә охшајыр. Үмумијјәтлә, Фрунзе вә Алма-Ата сакинләринин бәхти бир шејдә чох кәтириб ки, исти жај құнләринин жаратдығы тәндир хәрәйини хатырладан бүркүнүн чәнкиндән гуртармаг үчүн чәми 15—20 км жол кетмәк вә сәрин дағ мешәләринә чатмаг үчүн исә 100—140 км жол кетмәк лазымдыр.

Алма-Ата жағдайда Газахыстан ЕА Җографија бөлмәсінә (бу 1983-чү илдә Института чеврилди) кетдим. Фасилә вахты иди. Бир отағын ғапсысыны ачыб саламлашандан соңра ичәридә әjlәшән ханымдан сорушдум ки, мәнә Әһмәдова лазымдыр, онунда аспирантура илләринде бир јердә охумушуг.

— Бујурун, әjlәшин. Ола билсін ки, биз танышыг, — дејә меһрибан сәслә о мәнә стул көстәрди. Отурдум. Бу ханым мәни сөһбәтә тутду. Эскәри, Балачаны, Асәфи сорушду. Мән бармағымы дишиләдим. Де-мәли бу о имиш, Құлиан Батиш гызы Әһмәдова имиш.

— Құлиан Сизсизин? — дејә мән сорушдум. О, заһиран сојугганлыгla мәнә баҳыб деди:

— Тәсәввүрүнүзә кәтириң ки, Әһмәдова елә мән өзүмәм.

Бәли, тәзәдән көрүшдүк. Һәр икимиздә бөյүк бир севинч варды. Лакин бирдән Құлиан бир ан бундан габагкы руһ јүксеклийндән ашағы енди, гашлары чатылды, чидди көркәм алды.

— Жәни мән елә гочалмышам, жәни мән елә кәssин дәжишмишәм ки, Сиз мәни танымадыныз? — дејә үрәжинә дүшмүш халы бүрүзә верди.

Гадынлар, гадынлар! Бунлар һәјатда нә гәдәр зәриф, нә гәдәр дә инчәдирләр. Бунлар өмрүн бүтүн мәрһәләләриндә анчаг жаҳшы сөзләр, үрәк аchan фикирләр ешитмәк арзусунда олурлар.

Узун илләр бир-бирини көрмәмиш аспирант жолдашларын көрүшүндә о илләрин хатирәләрини дилә кәтирирдик. Қөрүнүр, Құлиан фикирләшир ки, бу сон 25 ил әрзиндә елә дәјишиб ки, о, гочалыб, әvvәлки гызылыг чағларында олан көркәминдән һеч нә галмајыб. Нә дејәсән инсана, инсанын инсаны дүшүнчәләринә. Бунлар елә бир һиссләрдир ки, жаш жарым әсри адладыгда белә

инсанын бејинінә кәлиб кирир, ja да онлар бејиндәчә жатыр, лазыми көстәриш алдыгда ојаныр, баш галдырыр, фикрә һаким кәсилир. Жашлы адамларын бөјүк әксәрий-жәти чаванларын әнатәсінә дүшәркән өзүнүн јашыны унудуб, онларын јаш чәркәсіндә дурур. Ону әнатә едән-ләрин нәзәриндә исә о, өз јерини билмәдијинә көрә мәнфи фикирләр жараныр. Бә'зи һалларда да о, һәмин јердә тәчрид олунмуш шәхс вәзијјәтіндә галыр. Көрүнүр ки, Құлианда һәмин һиссләр һәлә бејиніндә көкү вәришәләри олан чаванлыг дүшүнчәләри илә жанашидыр. Белә һиссләрә малик олмағын өзү дә инсаны өмрүнүн габагкы мәрһәләләріндән бириң апарыр, онун исти ағушунда јашадыр. Вај о күндән ки, бу күнүнү өтәніндән бүсбүтүн гопарыб аյрасан! Онда сәнин јашамаг үмидин итмиш олар, өз-өзүнә һәјатдан көчмәjә күчлү тәкан вермиш оларсан. Бүтүн бунлар инсан дүшүнчәләрінин, инсан психолокијасынын фәрди тәзажүрүдүр. Бизә, белә фикирләрдән узаг олан шәхсләр һәјатларынын нәинки сон илләрини, һәтта сон күнләрни никбинчәсінә баша вуурлар.

Кечмиш илләрдән әлини үзмәјиб, кәләчәjә еhtiјатла әл узадан шәхсләр өзләrinи имкан дахилиндә чох јашатмаг арзусундадырлар. Чаванлыг һиссләріндән айрылмадан јашча гочалыг астанасында дуран шәхсләр аягларыны јерә даһа мөһкәм басыб бу һәјатда даһа чох јашамаг үмидини һәјатын көксүнә һәкк етмәкдәирләр.

Белә шәхсләр һәјатдакы һәрәкәтләринин өз јаш сәвијјәләринә уйғун олуб-олмадығыны јаддан чыхармамалыдырлар. Чаванлыг руһу илә ағыр јүкүн алтына кирән јашлы шәхсләrin өмүр кәндирі чох асанлыгла кәсилә билир. Буну һәјат тәчрүбәси дә исbat еdir.

Чох вахт һәр шеj мүгајисәдә өз реал гијметини тапыр. Әкәр мәn өз һәмжаشылдарыма баханда онлары гочалмыш һисс едиrәmсә, демәли мәn дә онларын чәркәсіндәjәм. Жаҳуд өз өвладларына, өвладларынын өвладларына баханда өзүнү һәјатын јүксәk пилләсіндә, уча күрсүсүндә һисс едиrсәn. Лакин белә һиссләр жәнә дә өтәри олур, чох дајаныб галмыр. Гарангуш кими учуб вахташыры учуб кедир.

Жол кедирсәn, чаванлар дуруб јер верир, мәчлисә кедирсәn еhtiрамла бир ағсагғал кими јухары баша кечирирләр; сөһбәt едиrсәn «әми», «даjы» дејирләр, ушағын нәзәрләрини сәнә доғру јенәлтдикдәn сонра:

«Бах, бабадыр еј, баба» дејирләр. Бүтүн бунлар инсанда нәинки јаша долмасы вә һәтта јашын ашыб-дашмасы фикринә кәтириб чыхарыр.

Әксәр һаллarda јашча сәндән бир јарым—ики дәфә бөјүк оланларла сөһбәт заманы өзүндә олан ағрылар наггында данышшанда даһа јашлы һәмсөһбәт о ағрылары чалышыр өзүндә арасын вә сәниилә өзүнү бу чәһәтдән мугајисә етсин. Бах, белә һалда да лап јашлы шәхс өз јашыны там унудур, һәмсөһбәтин јашы сәвиј-јәсисе енир вә өзүнү ортајышлылар чәркәсисе кәтириб чыхарыр.

Көрүнүр ки, бизим бу көрүшүмүздә Күлиан ханым да бабалар бабасыны дүшүндијүү һиссләри кечирирмиш — өзүнү чаванлар чәркәсисе јазырмыш. Аталар јаҳшы дејиб ки, «Ај Күлиан ханым, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр!».

Биз газах чөграfiјачылары илә Фрунзедә — Чөграfiја Чәмијәттинин VII гурултајында көрүшдүк. Хош анлар кечирдик. Газах чөграfiјачылары Азәрбајҹан чөграfiјачылары үчүн Газахистана хүсуси екскурсија тәшкىл етмәк арзуларыны билдириләр. Онларла разылыға кәлдик ки, 1982-чи илин нојабр аյында гураг иглимли дағлыг әразиләrin чөграfi тәдгиги үзрә Умумиттифаг елми конфрансы кечирәк. Елә дә етдик. Һәмин илин нојабр айында бир групп Азәрбајҹан Чөграfiјачылары Алма-Атада олду. Конфрансда мә'рүззәләрлә чыхыш етдиләр.. Газах чөграfiјачыларындан Гәнибәј Әскәр оғлу, Серикаға, Новрузбай Мукитанов, Алија Бејсенова, Күлиан Эһмәдова, Клара Дијарова, Тамелла Гаванова, Күлчан Чанәлијева вә башгалары бизэ хүсуси һөрмәт етдиләр.

Бизим һисс етмәдән биркә ишишимиз, ишкүзар кедишкәлишимиз, биркә кечирдијимиз елми конфранслар халглар достлугу салнамәсинә јазылмыш тарихдир. Экәр XIX эсрдә көркәмли шәргшүнас алим, Русија Елмләр Академијасынын илк азәрбајҹанлы мүхбир үзвү, Русија шәргшүнаслығынын патриархы Казымбәјлә (1802—1870) газах елминин баниси Чокан Вәлиханов (1835—1865) шәхсән Петербургда көрүшүбләрсә, бу бизим ики халгын достлуг телләринә әлавә едилмиш мөһкәм бир гатдыр. Бу гаты биз бүтүн Совет халглары илә, о чүмләдән дә газах халгы илә артырмаға вә мөһкәмләтмәјә чалышмалыјыг. Достлугу һәр бир вәтэндаш

бачарыгла етмәлидир. Газах халгынын чөграfiјачылар шахәси достлуг етмәни јаxшы бачарыр.

ХАТИРӘ ОЧАГЛАРЫ

Експедицијанын тәшкили мүәjjән мәгсәд әсасында едилir. Чөграfiи експедицијаларын бириндә иглим, дикеринде чөграfiи адлар, даһа башга бириسىндә исә әhали өjрәнилир. Бизим експедицијалар (1952-чи илдәn 1967-чи илә гәдәр) кеоморфологи тәдгигатлар апармаг мәгсәдилә јарадылыр. Кеоморфолокија—кеојер, локија — елм, јәни јер нағгында елм мә'насыннададыр. О, кеолокија илә чөграfiјанын.govушдуғу саhәдә јаранмышдыр. О, јер габығынын әмәлә кәлмәси, заман вә мәкан дахилиндә инкишафы, онун мұасир вәзијәти, ендокен (дахили) вә екзокен (харичи) гүввәләрин гарышылыглы тә'сири иәтичәсіндә релjeф типләри вә формаларынын јаранmasыны өjрәнир. Биз чөл тәдгигаты заманы мұхтәлиф тарихи абиdәләр көрүр, кәндләр вә шәhәрләрдәn кечир, айры-айры шәхсләрлә растлашыр, сеhбәт еdir, елми мә'lumatлар верир вә мұхтәлиф информасијалар алышыг. Көрүшдүjүмүз шәхсләрдәn алдығымыз мараглы мә'lumatларын бир группу охучулара чатдырмаг истәрдик.

Габагчадан деjек ки, биз сон 40—45 ил әрзинде демәк олар ки, ара вермәдәn hәр ил експедицијаларда олмуш, елми e'замiijätләrә кетмишик . Она көрә дә данышылачаг—әhлаватларын чатдырылмасында хронологи ардычыллыг көзләнилмир. Һeјf ки, бизэ мә'lumat вермиш шәхсләrin фамилијасыны вә үнваныны вахтында көтүрмәдијимиздәn онларын адларыны чәкә билмәjәчәjик.

1952-чи илин иjул айынын икинчи јарысында ССРИ ЕА Чөграfiја Институтунун кеоморфологи експедицијасы, чөграfiја елмләри доктору Н. В. Думитрашконун рәhбәрлиji алтында Бөjүк Гафгазын чәнуб-шәрг hissесинде вә Дағыстан МССР әразисинде мұхтәлиф маршрутлар үзrә елми-тәдгигат ишләри апарырды. Експедиција иштиракчылары ГАЗ-51-лә Гусар—Ахты—Рутул истигамәтинде Самур чајы дәрәсинин јатағы боју кедирдик. О, вахт машын Рутул раionунун Лучек кәндинә гәдәр кедә билирди. О кәнддәn алты ат көтүрдүк. Бир бәләдчи илә чај дәрәси боју, јухары — Дүлтүдағ силсиләсинин јүксәк дағлыг hissесинә истигамәтләндик.

Бәләдчи Мәммәд онунчы синфи һәмин ил гуртармышды. Бир од парчасыјды. Чох чевик иди. Самур чајынын чошғун сулары онун үчүн лал ахан чајдан да сакит иди. Дашибан-даша атланмаг, ағача дырмашмаг, узун мүддәт чығырла јол кетмәк, аз јатыб чох ишләмәк онун үчүн ади бир һал, садәчә олараг адәт иди. Ону да дејим ки, Мәммәдлә он илдән соңра — 1962-чи илнән jaында Гах рајонун Сарыбаш кәндinin үстүндә, Ағбулаг ашырымынын этәјинде раст кәлдим. Қөрүшдүк. Хејли сөһбәтдән соңра деди ки, эмим арвады дүкандан ишләјирди. Ону дүкандан — ишдән чыхартдылар. Тәһвил-тәслим олан күнүнүн кечәси дуканы яңдырылар. Телефон хәтләри кәсилмишди. Яңғын фөндүрәнләрә хәбәр вермәк мүмкүн дејилди. Чүнки рајон мәркәзи илә кәндinin арасы 70 км-э яхынды. О мәсафәни о вахткы јолларла кедиб кәләнә кими бир кәнд яныбы сөнәрди, нәйники бир дүкан. Сәһәри күн мәни тутдулар. Дедиләр ки, дүканы сән яңдырыбсан. Чүнки эмин арвадыны ишдән чыхарыблар. Анд ичдим, аман еләдим. Иinanан олмады ки, олмады. Түрмәјә салдылар. Бир нечә илдән соңра гапыны ачыб мәни бурахдылар. Дедиләр: «Кет, бала, кет. Белә һесаб едирик ки, сән неч түрмәдә олмамысан. Чүнки, дүканы «Виллис»лә кәлиб яранлары, телефон хәтләрини дирәкләрә чыхыб кәсәнләри тутмушуг. О, бу әһвалаты хәчаләт чәкә-чәкә данышырды. Башыны галдырыб мәним үзүмә баҳа билмирди. Мән она тәсәлли вериб дедим: «Жашы ки сәнә күлләләнмә кәсиб, һөкмү јеринә јетирдикдән соңра, эсл һәгигәти билиб сәнин гәбрин-дән үзр истәмәјибләр... Дүзү буна бәнзәр наисәләр 1958—1959-чу илләрдә «Комсомолскаја правда» гәзетиндә аз писләнилмәмишди.

...Ахшам биз Гусур адлы кәндә чатыб, бир евде јерләшдик. Ширин сөһбәт башлады. О вахтлар Самур чајы һөвзәсендә јашајан эһалинин ушаглары мәктәб-да биринчи синифдән дөрдүнчү синифә гәдәр өз ана дилләриндә, бешинчи синифдән једдинчи синифә гәдәр Азәрбајҹан дилиндә, сәккизинчи синифдән онунчы синифә гәдәр исә рус дилиндә дәрс кечирдиләр. Соңрак Дағыстан Үмумтәһисил мәктәбләриндә һамысы бир дилдә — рус дилиндә, охумаға башладылар. Бу тәдбиришагларын орта мәктәбдә үч дилдә охумасы вә онларын неч бирини тәкмил билмәмәси чәтинлијиндән хилас етди. О вахт рајон гәзетләринин ики сәнифәси

Азәрбајчан, ики сәһиғәси исә ләзки дилиндә чыхырды. Бунуила демәк истөјирәм ки, кәнд чамааты Азәрбајчан дилини чох жаҳшы билирди. Гусур кәнди чәми 40—50 свдән ибарәт иди. Кәндиндә үч дилдә данышырдылар. Кәнддин жарысы бир дилдә, жарысы башга дилдә, бүтүн кәнд сакинләри исә анчаг Азәрбајчан дилиндә данышырдылар. Мән бунун сәбәбини сорушдум. Онлар белә бир эңвалит сөјләдиләр:

Шејх Шамил һәрәкатынын гызынын чағында рус ордусу шимал-шәргдән она неч чүр күч кәлә билмирди. Она кәрә чар русијасында белә гәрара кәлмишиләр ки, чәнубдан — Загатала — Балакән зонасындан һүчума кечсинләр. Рус ордусу бу сәбәбдән илк дәфә Баш Гафгазын суаярычыны ашараг Гусур кәнддинә кирмишdir. Гусур кәнди гәдим бузлашмадан јадикар галмыш кениш тәкнәвари дәрәдә јерләшир. Ондан чәнубда әскәрләр чадыр гуруб, кечәләмәк гәрарына кәлирләр. Рус ордусунун бу аддымыны кәрән кәнд руһаниси кәнддин ағсаггальларыны јығыб дејир ки, биз Шејх Шамили архадан вурмага имкан вермәмәлијик. Тәдбиr. Тәдбиr төкүрләр: бир сүрү гојуну кәндә чәкирләр, һәр ганыда гојунлар кәсилир, гулплу газанлар асылыр. Кәндиндән елчи кедир. Забитләри евләрә гонаг дә'вәт едиirlәr, онлары он-он евләрә пајлајырлар. Ичәри отага кечән забитләр сојунур, силаһыны да ејвандан асыр. Шәр.govушанда азан чәкилир. Евләрдә олан забитләрин һамысыны өлдүрүрләр. Силаһлы кәндлиләр дәрәнин јамачларындакы гајаларын архасыны өзләринә сәнкәр сечиб туфәнкләри баш-баша чатмыш эскәрләри күлләбарана тутур вә онларын һамысыны гырырлар. Тәкчә бир нәфәри саламат бурахырлар. Дејирләр ки, гој о кедиб Николаја хәбәр апарсын ки, Гафгазда нечә огуллар вар!

Рус ордусу Шамил һәрәкатына сон гојдугдан соңra Гусур кәнди чамаатынын етдиji чинаjэт јада дүшүр. Онларын һамысыны јерли-дибли Сибирә сүркүн едиirlәr. Гусур кәнддинин бош галмыш евләринә ики дилдә данышан Дағыстан халгларындан көчүрүрләр. Онларын үмуми дили исә, дедиijимиз кими Азәрбајчан дили олуру.

1962-чи илин ијул ајы иди. Гах рајонунун Илису кәнддинин шимал һиссәсindә, Фүзули бағында чадыр гурмушдуг. Орадан Күрмүк чајы һөвзәсинә — Јарпыз-

басар дағына, Гарагај дағына, Аттагај вә Ағбулаг ашырымларына, Буланыг су, Һамамчај, Ағсұчај голлары һөвзесінә маршрутлар едирик. Вахт имкан ве-рәндә айры-ајры јолдашларла да көрүшүрдүк. Бир күн мүэллимләрдән бири илә олуб-кечәнләрдән сөһбәт едирик. Инсан һиссетмә органлары васитәси илә алдығы информасијаның анчаг бир фазизини бејин сүзкәчиндән кечирир вә галан 99%-ни исә лазымсыз информасија кими кәнара атыр. Тәбиидир ки, мәндә дә бу просес кетмәлијди. Она көрә ешилдијим информасијалар ичәрисинде јадымда галан ики сөһбәт чох мараг-лыјди.

Шејх Шамилин мүридләриндән бири дә Дәнja Султан имиш. Онун бачысы оғланлары Илисуда јашајырыш. Бир дәфә Дәнja Султан бачысы оғлукилә гонаг кәлир. Габагкы адәтләрә көрә Дағыстандан кәлмиш гонағлары Аттагај ашырымына гәдәр ев саһиби муша-јијест едәр вә орадан кери гајыдармыш. Аттагај ашырымда көрүшәндә дајы бачыоғлуја үз тутуб дејир ки, «Лачынын баласы бир олар». Башга сөзлә, ата јур-дунда бир киши олар, ики јох. Дајынын «мұдрик» мәсләһәтилә ата јурдунда гардаш ганына булашмыш бир оғул галыр.

Әфесулар олсун ки, инди дә «Лачынын баласы бир олмалыдыр» дејә дүшүнән идарә рәһбәрләри вардыр. Шәхси egoist һиссләри бу гәлбән олан рәһбәрләри о гәдәр күчлү боғур ки, онлар өзләриндән башга бир нә-фәри дә ирәли бурахмыр, јеринә дә неч кими һазырла-мырлар. «Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә» дејә дүшүнәнләр өзүндән башга һамынын кор тојуг олдуғуну күман едири вә бә'зән дә буну ачыг сөјләјирләр. Онлар белә несаб едириләр ки, дүнjanын тачыдырлар. Экәр о тач көтүрүләрсә, онда дүнjanын алты бош галар...

Мә'лумдур ки, Шејх Шамилин эн көркәмли мүри-ди Һачы Мурад олмушдур. Лакин Шејхин она мұна-сибәти сојуг вә бә'зән дә пис олмушдур. Буна башлы-ча сәбәб Шамилә жаҳын олан шәхсләрин, Һачы Мурад әлејідарларының онун һагында јаман данышмасы, һә-мишә сојуг мұнасибәт јаратмасы олмушдур. Бир дәфә Шејх Шамилә дејирләр ки, Һачы Мурадын башыны әкмәк лазымдыр. Онун үчүн бир фәнд ишләтмәжи она мәсләһәт көрүрләр. Боғулмамыш (хам) бир ат кәти-рирләр. Шамил аты боғмағы Һачы Мурада тапшы-рыр. Һамы јығышыр. Дөврә вуруб Һачы Мурадын ат

боғмасына тамаша едирлэр. Һачы Мурад көзүнүн үстүнэ дүшмүш папагын түкләри арасындан ојнаг көзләри илә һамыны нәзәрдән кечирир. Гуш кими атын үстүнэ гонур. Ҳусуси олараг бу мәгсәд үчүн бәсләнмиш көһлән јериндән сыйрајыр. Мурад аты јахшы идарә едир. Бә'зән онун чиловуну јығышырмагда чәтиңлик чәкир. Лакин Һачы атдан да гат-гат чевиклик көстәрир, аты ојнада-ојнада јорур. Тәбиидир ки, өзү дә јорулур. Бирдән ат јастанын гәрбиндән бирбаша шәрг ниссәсинә доғру көтүрүлүр. Гуниб јастанынын шәрг ниссәси исә учурум иди.

Һачы Мурад атын башыны сахламагда ачизлиқ чәкир. Ат илдырым сүр'ети илә учурумун гашына доғру учур. Һамы нәзәрләрини ондан чәкмәдән бир анын ичиндә баш верән бу һадисөни изләјир. Шејх Шамил көзләрини гырпмадан Һачы Мурадла видалашыр. Гәлбиндә дејир ки, «сәнә дә аллаһ рәһимэт етесин! Мәнәдайм садиг олан, чан-башла гуллуг едәнләрдән бириనин дә сүмүкләри гој дүшмән сүмүкләри үстүнэ галансын...». Ат учурумун гашына јахынлашанда Һачы Мурад өзүнү атдан архаја атыб гуш кими јерә гонур. Ат исә учурумун гашындан гопуб топ кими көjdә фырланараг јастанын гашындан 900 метр дәриндә јерләшиш чошгүн суларын гојнуна дүшүр. Шејх Шамил дә, она мәсләһәт вермиш гарны гурдлулар да диксиирләр. Елә бу планлары да баш тутмур. Мурад Шејхә дөнмүш иблисләрин арзуларыны көзүндә гојур.

Һәјатда Һачы Мурад чох чевик олуб. Һәддиндән артыг гочаг, ән ағыр дәгигәләрдә дүзкүн план чызан, дүзкүн истигамәт көтүрән, она көрә дә һәмишә галиб ҹыхан шәхс олуб. О, ат ојнатмагда, атдан дүшмәдән һәдәфи нишан алмагда чох мәнир олуб. Архадан ону гозан дүшмәнләрә имкан вермәмиш ки, онлар ону нишан алсынлар. Сирк артистләри кими ҝаһ атын гарнынын алтына кирир, ҝаһ бојнун алтына кечир, ҝаһ да јәһерин јанындан асылырды. Чох заман һәмин вәзијјәтләрдә дә атәш ачырды. Сиз Л. Н. Толстојун «Һачы Мурад» әсәрини охујубсунузму? О, Һачы Мурадын һәјатынын әсас нәгтәләрини нечә дә дүзкүн вә инандырычы вериб. Чох заман охучуја елә кәлир ки, Лев Николаевич Һачы Мурадын адјутанты олуб.

Һачы Мурадын Шејх Шамилдән айрылмасынын әсас сәбәби гочалмыш Шејхин јерини онун кәләчәкдә тута билмәси еһтималы олмушшудур. Бир дәфә Һачы

Мураддан сорушурлар ки, Шејх Шамил өләндән соңра онун јерини ким тутачагдыр? Һачы Мурад, чаваб верир ки, кимин гылынчы даһа ити сахланыларса, о. Онун дедикләрини бир аз да артырыб Шејхә хәбәр верирләр. Шимал бундан соңра Һачы Мурадын ахырына чыхмаг ишини сүр'этләндирir. Она да наил олур.

Бу әһвалат XIX әсрдә баш вермиши. Гәрибәdir ки, XX әсрдә дә социал көкү илә фәргләнән һәмин типли әһвалатлara раст кәлинir. Шејх Шамилсајағы «тахтда отуранлар» үмуми ишин дүзкүн кедишинә чидди әнкәл төрәdir, инкишафа хәләл кәтириr, рәһбәрлик етдиji саһени тәдричәn кери гојурлар. Белә рәһбәрләr ишдәn кәтүрүлдүкдәn вә ja һәјатдан көч етдиkдәn соңra онун јерини тутмуш шәхс бөյүк чәтинликләrлә rastлашмалы, чатышмазлыглары үзә чыхармалы олур. Экәр Һачы Мурад ачыг дејиссә ки, кимин гылынчы даһа ити олса... Һәтта, буна охшар сөз демәjәnlәr дә һәmin eһtimalдан яранмыш фикир бурулганына дүшүr вә нәтичәdә фајда верә биләчәji ишдәn тәдричәn узаглашыrlar.

Бир факт да мараглыдыr. Шејх Шамил Һачы Мурадын вар-joхunu талан етдириr, өзүнү дә тутдуруb кәтиртмәk үчүn силаhлы адамлар көндәriр. Һачы Мурад бу давадан да угуrla чыхыr. О, Рус орdu башчылaryna тәслиm олур. Шејх Шамил исә Мурадын аилә үзвләrinи әsир кәtүrүr. Һачы Мурады Нуха (индики Шәki) шәhәrinә kәtiриrlәr. Дағыстана кедиb өz аиләsinи әsирlikdәn gurtarmag, jeri kәlsә Шејх Шамиллаә vuruşmag fikrinә dүshүr. Bu мәgsәdlә Нуҳадан өz sadig достлары ilә gачыr. Jollda char эскәrlәrinи kүllәbarana tutub, bir нечәsinи өldүrүrlәr. Bu әhvalat Нуҳаja чатыr. Элавә һәrbи гүвшә кедir. Һачы Мурадын дәстәси ilә vuruşurлар. Jarалы Һачы Мурады tutub башыны kәsiirlәr. Onun башыны Нуҳадан Peterburga—Impрatora kөndәrirlәr.

Һачы Мурадын бәдәнинин дәфн едилдиji гәbir мә'lum dejildi. Lakin онларын Gах раionunun Гыпчаг вә Алмалы kәndlәri jaхыnlығыnda vuruşmalары үмуми шәkildә mә'lum idi. 1956—1958-чи illәrdә Azәrbajchan CCP EA Tariх Институту arхеologларыndan tәshkil olunmuş ekspedisiyansыn үзвләri Алмалы kәndindә dinә inanannlarыn itaet еtdiji bir гәbir ta-pyrлar. Газынты iшlәri нәтичәsinde orada башсыз инсан скелети aшkar еdiliр. Antropologи tәdgигатлар

исбат едир ки, бу Ыачы Мурадын гәбридири (онун башы инди Ленинградда антропологи музейдә сахланылыры). Гәбир јенидән бәрпа олунуб јахшы бир вәзијјәтә салыныр.

1954-чү илин август айынын илк күнләриди. Баш Гафгаз силсиләсинин суајрычындан Шимала — Гудjalчай дәрәсинә енирдик. Јамачлар дик, чығырлар ишләк олмадығындан мұхтәлиф јерләрдә жарғанларла парчаланыб дағылмышды. 1940-чы илләре гәдер, хүсусилә 1920-чи илдән әvvәл Дағыстанла Азәрбајчанын мүәjжән һиссәләри арасындағы тичарәт әлагәләри, үмумијјәтлә кет-кәлләри Баш Гафгаз силсиләсинин онларча ашырымындан салыныш чығырлар васитәсилә һәјата кечирилир. Бу чана, өттин јерләрдән кечмәк, атла тичарәт әлагәси сахламаг анчаг илин яј аjlарында мүмкүн оларды. Чығырлары дайма тәмизләjәрдиләр. Эн өттин кечидләрдә көрпүләрин салынmasы, учмаг-тәhlükәси олан чығырларын бәрпа едилмәси соң заман јерли чаматын топладығы вәсaitлә һәјата кечириләрди. Бә'зән чығыр дар олдуғундан атын јүкүнү бошалдар, аты һәмин һиссәдән кечирәр, јүкү өз далларында о бири тәrәfә өтүрүб сонра јенидән ата јүккәjәrdilәr. Белә јерләрдә ата минмиш шәхс дә атдан дүшмәлиди. Атдан дүшмәjәnlәrin bә'zilәri өз инадкарлығынын, сајмамазлығынын гурбаны олмушлар. Кишчай һөвзәсindә Gaинарчај һөвзәсindә салыныш чығырын бир һиссәси «Дилузучан», Кәм jaјlaғындан кечән чығырын бир һиссәси исә Kәlinuchan адланыр. Һәр ики налда ентијатсызыг учундан сәнәк, бардаг, чурдәк, күп, долча илә јүкләмиш дулусчу учмушду. «Kәlinuchan» һиссәдә исә гучагы ушаглы ана атла бир-кә учмуш вә һәлак олмушлар.

Гәрбдә Тинов Рocco зирвәси илә шәргдәки Kүlüm, досту дағлары арасында олан онларча ашырымдан инди эн ишләji Тинов Рocco, Диндидағ, Гәрби Салават, Хнов, Ноһурлар, Фиј, Филфили, Бабадағ ашырымларыдыр. Башга ашырымларда кедиш-кәлиш ол-дугча аздыр.

...Нә исә. Биз Гудjalчай дәрәсинә енәндә ики нәфәр Хыналыглыја раст кәлдик. Онлар овчујдулар. Дағ кечиси вурмушдулар. Ов этини евшәjә јүкләмишдиләр. Евшәk ағыр јүкү күчлә апарырды. Овчулар ганунсуз ов етдикләри учун истәjирдиләр ки, гаранлыг дүшәндә кәндә дахил олсунлар. Ганунсуз ов да оғурлуғун бир

нөвүдүр. Онлар һәр аддымлыгда чинајэт һисс етдик-ләриндән кәндә елә бил ки, сүрүнә-сүрүнә кедирләр.

Гаршыда Хыналыг кәнди көрүнүрдү. Хыналыг Гафгазын јүксәк дағлыг һиссәсиндә јерләшән гәдим кәнделәриндән биридир. О, Гызылгаја јастанынын чәнубшәрг јамачына, гајалы учурумларын әтәјинә сығынмышды. Евләр бир-биринин үстүндә учалырды. Бир евин гапысы о бири евин дамына ачылырды. Хыналыг кәндиндә јашајан әһали өзләринә мәхсус дилдә данышырлар. Онларын дили илә рус лингвиистләри Бөյүк Октjabр ингилабына гәдәр дә марагланмышлар. 1956-чы илдә Дешериевин «Хыналыг дили» адлы (рус дилиндә) китаб чап етдирилмишидир.

Кәнддән чәнуб-гәрбдәки Гызылгаја јастанын чәнуб дөшүндә, кениш саһәдә (јер алтында) јерләшән јанар шистләрдән айрылан газлар үзә чыхыр вә ачыг тәби-әтдә онлар јаныр. Бу сәбәбдән дә һәммин эрази Атәшкәһ адланыр. Вахтилә бу Атәшкәһ мүгәддәс јер кими мәшһүр олдуғундан ора зијарәтә дә кәлирләрмиш.

Дејирләр сөһбәт ѡюла салынмыш көрпүдүр. Овчуларла сөһбәт едирик. Онлардан бири (овчуларадынын демәдиләр) дағларын дөшүнә көз кәэздирди, сонра сөһбәтә башлады:

— Eh, бу јерләрдә нәләр баш вермәјиб? Узаг кечмишдә кәндә хәбәр кәлир ки, Хыналыг истигамәтиндән әскәрләр кәлир. Кәндин молласы адамлары башына јығыб дејир ки, һәрбчиләри кәнде бурахмаг олмаз. Дин әлдән кедәчәк. Бир нечә силаһлы кедиб бу дәрәнин бәләнини кәсири. Чығырла кәлән һәрбчиләрин габагдакынын әлиндә бајраг вармыш. Гајаларын архасындан ачылан атәшдән бајраглар вуруулур. Онун архасынча кәлән икинчи шәхс бајрағы көтүрүб вурулmuş әскәрин үстүндән кечәрәк ирәлиләјир. Ону да вуурлар. Үчүнчү әскәр дә ejni һәрәкәти едир. О да вурудугдан сонра дөңкәнин архасында олан әскәрләр дајанырлар. Аз кечмәдән атылан топ атәшиндән дағлара ләрзә дүшүр. Ыамы гачышыб дағылыр. Әскәрләр кәнде дахил олур. Сонра әскәрләри вурмуш шәхсләр мүәјжән едилир. Сибирә сүркүн едилмәк мәсәләси галхыр. Чинајэткарлардан бири чохлу гызыл пул вериб өз әвәзинә башгасыны кәндәртдирир. Сонралар кәндә кәлмиш башга забитләрдән биринә бу барәдә шикајэт едилир. Забит әһвалаты там өјрәндикдән сонра әсл чинајэткары сүркүн етдирир.

Будуглу Һачы әми илэ Хыналыг кәндинэ дахил оланда күнәш дөврәсинин јарысы Азәрбајчаның ән уча зирвәси Базардүзү (4482 м) дағынын архасында батырды. Мән Һачы әмијә дејәндә ки, бу Тсхаумыш (Хыналыгча једди дәјирман) адланан чај жатағында чадыр гураг, о, гәт'и е'тираз етди: «Бәс кәнд чамааты буна нечә бахар, онлар бизи дашгалаг етмәзләрми?» деди.

Һачы әми тәбиәтән җаҳшы инсанды. Һәдсиз дәрәчәдә гонагпәрәстди. Үмумијәтлә, Будуг чамаатынын намысы гонагсевәндиләр. Бу барәдә Һачы әминин јери исә хүсусијди. О, чалышырды ки, кедәчәји евдә мәнә җаҳшы үз кәстәрсүйнләр, мәнә һөрмәт етсүйнләр. Она көрә ев саһибләрниң бүтүн һәрәкәтләринә вә данышыгларына фикир верәр, үрәјинә јатмајандардан әзаб чәкәрди. О, јај кими дартылмыш вәзијјәтдә оларды. Нә исә. Узун мүддәт Һачы әминин евиндә җашамыш, инди исә Будугда мүәллимлик едән шәхсин евинә доғру ат сүрән Һачы әми аз кечмәдән аты гамчылајыб керри гајытды (мән бир гәдәр кери галмышым). Әсәби шәкилдә мәнә деди: «Аты дөндәр, кедәк дәрәдә чадыр гуруб галаг!». Мән Һачы әминин һалына ачыдым. Сәсими чыхармадан аты дөндәрмәк истәдим. Бу анда гәтијјәтлә дејилмиш бир сәс дағ чајы кими курлады: «Ај әми, ај әми! Аты дөндәрин, аты дөндәрин, бура кәлин!» деди. Бу учабојлу, милли палтарлы, башына шал бағламыш гадын, өз һәјәтиндә — башгасынын дамы үстүндә дајанмышды. О, чох инам, бәлкә дә һөкмлә бизи кери гајтарды. Салатын ханымын чафырышина кәлмиш ушаглардан бири аты тутду, о бири јүкләри бошалтды; јәһәрләри алыб отармага апардыйлар. Атын бир гычынын налы дүшдүјүндән тез налбәнд чафыртдырыб аты наллатдылар. Биз исә ичәри-дә — евдәјик. Јерө дәшәнмиш халы-халча үстүндә отурмушдуг. Ајагларымызы јумаг үчүн лүләјин, тешт кәтиришиләр. Самовара од салынмышды. Салатын ханыма баҳдыгча кәndlәrimizdәki киши хасијјәтли икiid, чәсарәтли гадынлар көзләrimiz өнүндә дајанырды. Гадын азадлығыны дәфтәрдә, китабда дејил, баҳ бурада, учгар дағ кәндидә ахтармаг лазым имиш. Эрли гадын. Эриндән хәбәрсиз-этәрсиз гонаг чағырмаг, гонаг сахламаг, башына эри кәләнә гәдәр адам топламаг гадын азадлығы дејилдими? Бу гадын һүгугу дејилдими? Мән инди дә Хыналыгдакы евләрин үстүндә

дајанмыш, ачыг мави сәма алтындақы дағлардан гат-
гат уча көрүнән Салатын ханымын икид, чүссәли көр-
кәмини көзүм өнүндә чанландырыр, оны әбәди олараг
нејкәлләшдирирәм.

Гаранлыг дүшәндән соңа ев саһиби кәлди. Сөһбәт
етдик. Һачы әмини таныдылар. Һачынын ахтардығы
мүәллим евдә јох имиш. Һачы әмијә јер еләјән о имиш
ки, мүәллимин анасы демәјиб ки, «оғлум евдә јохду-
рохтур, ев ки, јериндәдир. Гонағ аллаһ гонағыдыр. Бу-
јурун, гонағымыз олун!».

Мән Һачы әмини сакит етмәк үчүн дүнән кечә Һа-
пыйт кәндидә гонағ олдугуомузу данышдым. Һапытда
колхоз гуруландан соңа она Һачы киши сәдрлик ет-
миш, мұнарибәдән бир нечә ил соңа исә оғлу атасы-
нын јеринә кечмишди. Һапыта кәлән гонаглар илк дәфә
Һачы кишинин гапысыны ачарды. Һачы кишикилә биз
гонаг отағында отурмушдуг. Мәтбәхдән гонаг отағына
ачылмыш пәнчәрәнин алтына енли тахта вурулмуш-
ду. Гадынлар көзә көрүнмәдән хәрәкләри синидәкі
габлара чәкиб һәммин јерә гојур, кишиләрдән бири ора-
дан онлары көтүрүб чамаата пајлајырды. Һачы киши-
килин евиндә бизә чох һөрмәт етдиләр. Чүнки һәр ики-
си ушаглыг илләриндән достлуг едирдиләр. Һачы ки-
ши Һачы әми илә зарапат да етди. О, сорушду ки, ај
Һачы, сән де көрүм, Будуг ашағыды, ja Рүк? Һамы
кулушшуду.

Бу суалын дәрин көкү вар. Һәлә узаг кечмишдән
Рүклүләр дејирләр ки, биз Гарачај дәрәси боју јуха-
рыда, Будуг исә эксинә, чај дәрәси боју ашағыда јер-
ләшир. Будуглулар исә эксинә дејирләр, Будуг јаста-
нын үстүндә, Рүк исә, эксинә, дәрәнин дибиндә јерлә-
шир. Бунларын һәр бири өзүнүн јухарыда олмасы илә
фәхр едирди. Узаг кечмишдән башланан бу мубаһи-
сәнин психологияи архачы вардыр. Дејиләнләрә көрә
бир Будуглу Рүк кәндидә кәлиб онлардан бириң де-
јир ки, Сизин кәндид үстүндә олан гајалары сатан ол-
мазмы. Рүклүләр бир јерә топлашыр, мәшвәрәт едир
вә белә гәрара кәлирләр ки, Будуглу дәли олуб, гаја-
лары сатаг. Гајалар сатылыр. Будуглулар пулу кәти-
риб верәндә Рүклүләр дејирләр ки, кәндидинизи көчүрүн,
гајалары дағдан ендиရәчәјик дәрәјә. Дәрәнин дибин-
дә — чај жатағында Гарачај онлары итәләјә-итәләјә
бизим кәндид тушуна кәтирәндә биз о гајалары тутуб
дашијацајыг кәндә. Рүкүн үстүндә — дәрәнин гашын-

да илишиб галмыш бу гајалардан әкәр бири јериндән гопса, онда кәнд евләринин јарысы батар. Рүкүлүлөр «дәли» Будуглунун пулуну артыгламасыла өдәјир, эли белли, линкли кәлмиш Будуглулары ѡола салырлар.

Мән бу данышыглары ешидәндә елә бил ки, нағыллар дүнијасындајым. Јери кәлмишкән дејим ки, бизим өвладларымызын үчү дә ахшамлар мәниммәлә јорған-дөшәјә узананда «ата, бир нағыл даныш» сејләйәрдиләр. Һәр кечә нағыл данышмаг асан иш дејил. Қитабларда олан нағыллары гурттардығымдан, экспедицијада башымыза кәлән әһвалатлары, ешидијим рәвајәтләри дә нағыла чевириб онлара данышардым. Нағылларын адларыны да «Бабадағ нағылы», «Чыраггала нағылы», «Будуг нағылы», «Нина нағылы», «Наталja нағылы», «Хашы нағылы» вә с. гојмушдум. Јери кәлдикчә онлардан башга ѡолла елә Сиз охучулара да данышырам...

Сөһбәт гызышарды. Кәнд јерләриндә узун пајызыш кечәләри гоншулар бир нәфәрин евиңә җығышар. кечәдән хејли кечәнә гәдәр сөһбәт едәр, әһвалат данышар, нағыл сөјләјәр, кефләринин дуру чағында гарәвәллијә кечәрдиләр. Сөһбәт зәнчир кими бир-бирина гошулуб кедәрди.

Халг фолклорунун бүтүн жанрларыны да һәјатда јашадан елә аз гајфылы о узун кечәләр олубдур.

Мән 1953-чү илин августунда да Хыналыгда олумышам. О ваҳт кәндә чатан кими Мухтар бизи евиңә апарды. Башымыза кәнд чамаатындан топлады. Гојун эти боз-пәртмә едилиб синидә орталыға гојулмушду. Эт чөрәк әвәзинә јеилирди. Кәндін 80 минә гәдәр гојуну варды. Яайлалгарын чоху кәндә јахын јерләрдә олдуғундан һәр күн һејван кәсилир вә колхоз үзвләри арасында бөлүшлүрүлүрдү. Сојудучу олмајан кәнддә, јај аялдарында эт евә кәлдими биширилмәли вә јејилмәлиди.

Мухтар кәнддә фелдшер ишләјирди. Чох сәмими, меңрибан бир ѡолдашды. Башга кәндләрдән фәргли олараг Хыналыгда — Мухтаркилдә бизә гадынлар гуллуг едирди. Мән ортабојлу, башына чалма бағламыш, узун бүзмә үст көjnәji кејмиш, дәшүнә бәзәк шејләриндән — силсиләми, чиј-чијәми асмыш, телбасан тахмыш, шалварсајағы туман кејмиш гадын көрдүм. О, бизим јерләрин адамларына охшамырды. Нә исә башга бир халгын гызларыны андырырды. Анчаг онун кејими мәни там чашдырмышды. О, гонаглара

гуллуг едәндә бир кәлмә данышмырды. Мән өзүмү саклаја билмәјиб Мухтардан пычылты илә сорушдум ки, бу ханым һансы милләтдәндир. О, ишарә верди ки, соңра.

Гонаглар дағылышандан соңра бизи гонаг отағына кәтирилләр. Нә бөյүк естетик зөвг! Тахча, јук јери, бир-биринин үстүнә галамыш јорған-дәшәк, пәрдәнин алтындан дивар боју узанан тахчаја дүзүлмүш касалар, дивара вурулмуш әл ишләри. Бә'зән өз-өзүмә суал верирәм ки, нә үчүн кәндләримиздәки мұасир евләр стандарт архитектураја кечиб, нә үчүн онлар кечмиш ев гурулушларындан, хүсусилә онун ичәрисинин гурулушундан инди истифадә етмирләр? Һаны бизим фармаш јеримиз, тахчаларымыз, фармашларымыз, хурчуларымыз, чувалларымыз, харадларымыз, говлугларымыз, тахта гашыгларымыз, чөмчәләримиз, баджаларымыз, гулплу газанларымыз, сапылчаларымыз, сатыларымыз, дағарчыгларымыз, тулулгарымыз, неһрәләримиз, киркимиз, чәһрәләримиз, тохмагларымыз, һәвәнкәдәстәмиз, дувағымыз, құлғәмиз, бачамыз, бухарымыз, говлугумуз, архалығымыз, ишдијимиз, чухамыз, чарығымыз, тохума чорабымыз, даһа нә билим нәјимиз, нәјимиз! Һаны бизим доғум һаггында олан «шәһәтнамәләримиз» — үстүндә адымыз, тәвәллүдүмүз жазылмыш синиләримиз, дөврәләримиз? Әкәр соң ваҳтларда һәр бир рајон мәркәзинде јарадылыш өлкәшүнаслыг музейләри олмасајды, онлары биздән сонракы нәсилләрин јадда сахлајачагларыны сөјләмәк чәтин оларды.

Мухтар ортабојлу, енликурәк бир оғлан иди. О, Хыналыг дамларынын үстүндә дајананда башындақы үст тәрәфи енли вә бир аз да јанлара јатыг папағы онун башыны Гызылгаја дағы гәдәр уча едириди. Мухтарын көркәми кимисә — ән күчлү пәhlәваны, бөյүк бир шәхсијәти андырырды. Мухтар кәнддин чөрәкверән адамы несаб олунурду. О, чох мәғрут, һәм дә јарашиглы бир инсан иди.

Адамын үрәјинә јатан адам тапыланда данышдыгда һеч бир дипломатия элементләри, үрәкдә кизләдиләчәк фикир олмур. Белә шејләр һаггында һеч дүшүнмүрсән дә.

Кәнддә елә адамлар вар ки, чох гапалы јашајыр, Гапысыны ғонаг-гара да ачмыр. Қиминсә габағына бир парча чөрәк гојанда елә бил ки, әтини кәсир, ону ши-

шә чәкирсән. Белә адамлар санки јердә сүрүнүр, көстәбәк тәк јералты һәјат кечирирләр. Лакин кәнд чаматынын чоху үчүн «гонаг аллаһ гонағыдыр», «гонаг кәләндә рузусуну да өзүйлә кәтирир», «гонагсыз ев виранәдир», «гапы гонағын үзүнә һәмишә ачыгдыр». Мухтар да беләләриндәндир.

Әкәр мәнә имкан версәјиләр Азәрбајчанда «Гонаг-пәрәстлијин чографијасы» адлы китаб јазардым. Лакин о китабда севинән, бир чох һалларда исә гәмләнә биләчәк адамлармы дејим, елими дејим, оларды...

Мән Мухтардан габаглар вердијим суала чаваб көзләјирдим. О, сөһбәти башлады:

— Мәним әмим XIX әсрин ахырынчы илләриндә етдији һансы гәбаһәтә көрәсә Сибирә сүркүн едилиб. Азәрбајчанда Совет һакимијәти гуруландан соңра атам әмимдән алдығы мәктубдакы үнван эсасында ону ахтармаға кедиб. Әмими тапыб. Ону вә орада евләндији арвады вә гызыны Хыналыға кәтириб. Мүәյҗән вахтдан соңра әмим атамдан ичәзә алыб јенидән Сибирә кедиб ки, орада галмыш евини сатыб гајытсын. Әмим кедиб, бир дә кери гајытмајыб. Сизин көрдүйүнүз гадын әмим арвадыдыр. О, рус гызыдыр. Мәниң һәјат ѡлдашым исә әмим гызыдыр — бу рус гызындан оландыр. Әмим арвады кәндә кәлән қүндән бизим гадынларын кејимини кејир, дилиндә данышыр, хөрәјини биширир...

1953-чү илин ијун аянын сон күnlәриди. «ГАЗ-51» рајон мәркәзиндә — Гонагкәнд гәсәбәсиндәки күчәдә дајанды. Н. В. Думитрашко сорушду ки, сизин јүкләри һара бошалдаг? Мән бу суала чаваб верә билмәдим. Аз кечмәдән үч нәфәр чаван оғлан бизә тәрәф қәлди. Диггәтлә баҳдым. Онлардан бирини — Сеидәлини таныјанда елә бил ки, мәнә дүнjanы вердиләр. Институтта комсомол ишиндә чалышдығым вахт Сеидәлијә таныш олмушдум. Сеидәли Гонагкәнд рајонунун Чими кәндидән иди. Рајон мәркәзиндә кирајә тутдуғу евдә галырды. Бир отагды, чај дашиңдан һөрүлмушду. Үстүнә пәрди атылыб, гамыш тәкулмушду. Евин һүн-дүрлүjү ики метрдән бир аз артыг оларды. Кечәләр олдуму пәрдиләрин үстүндәки гамышларын арасы илә сичанлар сүрүйлә беләдән елә гачырды. Јатанда устымзән саға, сола ашан сичанлар да аз дејилди. Белә евләрдә кирајә галмаг Сеидәлиниң өзүнә ев дүзәлт-

мәк фикрини сүр'этләндирir, она күчлү тәкан верирди. Сејидәли мүэллимин евинә инди кедәсән!

Бизимлә гоншуулугда бир нахырчы галырды. Џашлы кишијди. Дејирдиләр ки, эсли Чәнуби Азәрбајҹандыр. Сөһбәтчили. Гонагкәндә Совет дөвләтинин кәлдији илк күнләрдән чох ширин-ширин сөһбәт ачырды. О, данышырды ки, Хашы кәндидә Мајыл адлы бәj вар иди. Онун да дөрд оғлу. Ыемин бәjин халг арасында нүфузу варды, гара чамаат она һөрмәт едири. Бәj ешиңсәјди ки, кимсә, нарадаса һансы фағыр-фүгара-ны әзишдириб, онун аилә үзвләриндән биринә саташыб, онда вај о адамын һалына. Бәj ja өзү, ja да оғланларындан бири онун чәзасыны верәрди. Қөзүмлә көрмүшәм ки, бир нәфәр бир гадына саташдығындан Хашыдан кәлиб ону гапысындача күлләләдиләр. Анчаг Мајыл бәj Совет һөкүмәтини гәбул етмири ки, етмири. О, оғланларыны да башына јығыб гачаглыг едири. Оғланларындан бә'зиси онунла разы дејилди. Хүсусилә кичик оғлу. Бир дәфә бәj габагда, оғланлары исә архада Бабадаға тәрәф кедирләрмиш. Архадан атылан күллә Мајыл бәjә дәјир. О, кери дөнмәдән дејир ки, бу мәним кичик оғлумун күлләсидир... Мајыл бәjин ағлының учбатындан онун оғланлары да Совет һөкүмәтиң өзләрини тәслим етмәдиләр. Онлар гачыб Бабадағын дәшүндәки мағарада кизләндиләр. Онлара чөрәji бир молла апарырмыш. Бир күн молла чөрәк кәтирәндә пусгуда дурмуш әскәрләр онлары әсир еди Гонагкәндә кәтирирләр. Мајыл бәjин тутулмасындан севинән кәнд чамааты мусигијлә онлары гаршылајылар. Шадлыг едириләр ки, «гулдура» чеврилмиш Мајыл бәjин ѡрдјувасы дағылды. Чалғычыларын габагыјча ојнаја-ојнаја бириңчи кедән елә Мајыл бәjин арвадларындан биријмиш. Онлардан һәр бири өз чәзасына чатылар.

Гонагкәнд рајонунун Јерфи кәндидә гонаг галмышыдаг. Ахшам кәнд чамаатындан бир нечәси башымыза топлашмышды. Кет-кәлдән сөһбәт едири. Јерфиләр өз һүгүгларыны тәләб етдикләриндән, чуз'и бир әдаләтсизлијә дәэмәдикләриндән онлара шикајәтчил, эризәбаз дејирләр. Биздә онлар һагында јаранмыш пис фикир сөһбәт заманы силиниб кетди. Онлар дүз данышан, һагсызлыға «үсjan» едән адамларды. Бир сөзлә, «ғағызларына су алыб отуранлардан» дејилдиләр. Талыб киши деди ки, ај оғул, әдаләт һардады? Совет

һөкүмәтини гуран биз, онун јолунда чаныны гојан биз, вәзиғә тутанларса башгаларыды.

— Ај Талыб киши, бир де көрүм Сизин ингилаби фәалийјетиниз баҳ, бу Іерфи кәндидә, нәдән ибарәт олуб?

— Ај бала, — дејә Талыб киши сөзә башлады. — Биз Іерфи кәндидә ешитмишдик ки, јени һөкүмәт — Шура һөкүмәти гурулуб. Анчаг о һөкүмәт һәлә бизим кәндә кәлиб чатмамышды. Ону кими гәлби севинчлә, кими кәдәрлә, кими үмидлә, кими үмидсизликлә көзләйирди. Бәли, бир күн баҳдыг ки, бир бөлүк атлы гошун кәлир. Бу кәндидин чамаатының һамысы гачыб евләрә долушду гапыларын далына линк салдылар, мәндән башга. Мән гачмадым, дајандым. Гошун кәндә чатанда мән ирәли јеридим, гәмәндириин атынын чилоуындан тутуб: «Хош кәлмишсиниз» — дедим. Демәли, Талыб кишинин ингилаби фәалийјети бу имиш.

Талыб киши илә јанбајан отуран икинчи бир шәхс дә дилләнди:

— Ај оғул, Талыб дүз дејир. Совет һөкүмәтини гуран биз, кеф чәкәнләрсә башгалары.

— Ај әми, бәс сизин ингилаби фәалийјетиниз нәдән ибарәт олуб? — дејә мән елә бил ки, јетишмиш јараја нештәр вурдум.

— Мән мусават ордусунун әскәри олмушам. Кәнчәдә гуллуг етмишәм. Анчаг әскәрликдән гачмышам. Кәнчәдән, баҳ, бу Іерфијә гәдәр јолу дағ-дашла пај-пијада кәлиб чыхмышам. Инди мәним кими адам галыб кәнарда.

Онлар үрәкдән данышдыгча мән башга чәһәт һагында фикирләширдим: Совет дөвләтини гурмаг нечә дә бөյүк шәрәфдир. Онун гурулмасында иштирак едәнләрә, онун өзүлүнә гранит парчалары дүзән оғуллара «сағ ол!» демәк дә мүкафат имиш.

Дејирләр ки, мүгәддәс евләрдән бириң од дүшүр. Јанғын этрафы бүрүүүр. Бүтүн чанлылар јанғыны сөндермәјә тәләсир. Бир гарангуш чајдан ағзына долдордуғу сују од-алов тәрәфә атыб, јенидән су далынча учурмуш. Буну көрәнләрдән бири дејир ки, а танрынын нејваны, о ағзындакы дамчы нәдир ки, онунла бу јанғын сөнә. Гарангуш чаваб верир ки, ким нәжи бача-рырса, еләчә дә јанғынын сөндерүлмәсіндә иштирак етмәлидир. Мәним дә әлимдән кәлән будур!

Инди Талыб кишинин дә, бизим һәмсөһбәтимизин

дә Совет һөкүмәти гурулмасынын илк ајларында әл-ләриндән кәлән бу имиш. Бири өз ингилаби борчуну кәндә «Совет һөкүмәти гурулду» хәбәрини кәтирән бај-рагдара «Хөш кәлдин» демәклә, о бири исә мусават дөвләтинин гурулушу илә разылашмајыб онун дәстәсими зәифләтмәкдә — орадан гачмагда көрүр. Онларын һәр икисинин белә данышмаға мүәjjән мә'нада мә'нәви нағгы вардыр. Анчаг инди (1953-чу илдә) кимин кәндә һакимијјәт башында олуб-олмамасы икинчи мәсәләдир.

Јерфи кәндидән шәргә — Јерфи силсиләсинин гуртарачаг һиссәсииң кәсилиш дәрәниң сол јамачына говушан дүзәнликдәки саһәдә көрдүйүм бир кәсилиш мәни дүшүндүрдү. Янымдакылардан бириндән сорушдум ки, «Бах, бу бир гарыш торпаг гатынын алтында көмүр гаты лент кими узаныр. Бу, нә олан ишдир?» О, чаваб верди ки, Николај вахты хүсуси мүлкијјәтилек оланда бә'зи адамларын торпаг саһәси вармыш. Кимсә гоншу торпағындан, өз торпағына гатмасын дејә сәрһед боју хәндәк атылар, ора көмүр долдурулуб үстү јенидән торпагла өртүләрмиш. Һәмин хәтт боју кәнардан көрүнмәк учүн бир нечә метрдән бир дашдан ојуглар гурулармыш. Бунларын јерини дәжишән ојуғун алтындақы јарғанда олан көмүрү дәжишә билмәзмиш. Демәли, о заман сәрһед давасыны торпагалты көмүр һәлл едәрмиш.

ЧАЙЛАГДА ЖУРД

Експедицијада раст кәлдијимиз адамлар ичәрисинде аһыл да олур, чаһыл да, таныш да олур, јад да. Онлара нечә мүрачиәт едәсән? Белә налда мән дағ-даша дүшмәдән, һәмсөһбәтимин шәхси мөвгејиндән вә јашындан асылы олараг халгымызын мин илләр боју фикирләшиб тапдығы, бәлкә дә ичад етдији сөзләрә архаланырыдым. Нәнә, баба, улу баба, ата, ана, аға, әми, дајы, хала, бир чох јахының, гоһумлуг, доғмалыг әламәтләрини көстәрән сөзләрдән мүрачиәт формасында истифадә еидирдим. Бунлардан башга, бизләрдә ел арасында бөյүк гардаша «дадаш», «хан дадаш», «аға дадаш» кичик гардаша «балададаш» кичик дајыja «бала дајы», бөйүк дајыja «мирзә дајы» (әсасән савадлышлар), дајы арвадына «дајычаны», «дајыдосту», әми арвадына «әмичаны», «досту» вә ja «јенкә» гардашын оғлуна «гардашоғлу», бачы оғлуна «бачыоғ-

лу», бә'зән исә аз јахын олан шәхсләрә «елоғлу» дејә мүрачиәт едиrlәр. Бүтүн бунлар чох јердә бајағы сәсләнән «мүәллим» кими јерсиз мүрачиәт формаларыны там сырадан чыхарыр.

Көрүрсүнүзмү, халг арасында там бајағы сәсләнән бә'зи мүрачиәт формаларына јер галмыр.

Мәнимлә бәләдчи кими кедән Мәсим кишијә мән һөрмәт әlamети олараг Мәсим дајы дејирдим. О, орта бојлу, гара, галын гашлы, сакит данышан, һәм дә ағыллы бир инсанды. Јол боју мән онунла чох вахт фикир мүбадиләси едиrlәр. Мәсим дајы бир мүддәт Киш кәндидә колхоз сәдри олмуш, јени катиб. Кәләндән соңра исә колхоз сәрдлийндән чыхарылмышды. Ахы һәр катибин һәјата өз бахышы, өз тәләби вар. Онларын һәр бири, өз шәхси габилийјәти даирәсindә партия вә дөвләтин тапшырығыны һәјата кечирирләр. Шубhесиз ки, һәр бир ишчинин, о чүмләдән дә катибин һөрмәти онун шәхси көстәричиләринин гарышылыглы әлагә вә вәһдәтиниң өзүнү нә дәрәчәдә бүрүзә вермәсindән асылыдыр. Онлар ишә башладыгда сабиг рәhbәрин этрафына топланмыш адамлары ишдән көтүрүр, ja башга бир ишә кечирирләр. Белә «кутләви» тәмизләнмәдә онларын ичинә јаҳшылар да дүшүр. Беләләрindән бири дә Мәсим кишијди. Онунла таныш олдуғум мүддәтдә (һәм дә Киш чамаатынын дедијиндән) инандым ки, додрудан да о, фајдалы вә бачарыглы колхоз сәдри олуб. Мәним бу фикрим икимизин биркә муршрутлара чыхдымыз вахты јаранмышды. «Гардашынын хасијјәти нечәдир?» суалына гардаш: «Јолдашлыг етмәмишәм» дејә чаваб верир. Мән исә артыг онунла јол јалдашыджым.

Мәсим киши мәним чографи адларла марагландырымы билдијиндән ѡлда кәндлә үзбәүз олан дағын — Мархалын учгун мә'насы вердијини сөјләди. Соңра о, деди ки, бу Ханжајлағы дағына Чәләби хан истираһәт етмәк үчүн фајтонла чыхдығындан дағын да ады Ханжајлағы адландырылмышдыр. Јол кетдикчә Киш чајынын дәрәси боју узанан сағ саһил чај терраслары үзәриндәки архасы үстә чеврилмиш дашлара бахырдым. Бу дашлары аյылар чевириб онун алтында бол олан гарышгалары вә гарышга јумурталарыны дилләри илә јаламышылар. Бир гәдәр јухарыда, Донузча адланан кичик чајын террасларынын сәтһинде чөл до-

нузлары бурунлары илә чәмәнлији шумламыш, биткиләрин шириң көкләрни дәнләјиб јумушдулар. Дүшүнүрдүм ки, көр һејванат аләми тәбиэтдә нә гәдәр бөյүк ишләр көрүр: даши чевирир, јери шумлајыр, өзләринә јува газыр, агачларын габыгларыны қәмирир, пөһрәләри јејирләр. Һәјат исә ара вермәдән давам едир, дәжишир, дәжишидирилир..

Мәсим киши илә јени һәјати данышыглара гајыдырыг, сөһбәт узаныр, ѡла көрпү салырыг.

Дөвләт әмлакыны мәнимсәјәнләрә гаршы көрүлән тәдбиirlәр онлары бә'зи һалда ишыг үзүнә һәсрәт гојур, башга бир һалда исә назилдиб чөпә дөндәрир. Аナンасы түрдә дешиб ичәри кирир, орада олан ширәдән јејиб көкәлир. Ичәри кирәндә ачдығы дешикдән кери чыха билмир. Ширә түкәнәндән соңра о, аナンасын ичиндә тәзәдән арыглајыр, назилир, илк һәддинә дүшәндән соңра јенә һәмин дешикдән кери чыхыр. Демәли, дөвләт малыны јејиб шишәнләр дә чәзасына чатандан соңра назиләрәк илк һәддинә дүшүрләр. Одур ки, аталарын дедији кими «ач гулағым, динч гулағым» принципи һәр шејдән үстүндүр. Бир дә ки, «нејләјирәм гызыл тешти ки, ичинә ган гусам». Дөвләт малы илан сүмүүнә бәнзәјир. О, бояздан кечмири, боғазы чырыр, зәһәрләјир. Одур ки, бүтүн зәрәрли ѡоллардан узаг олмаг лазымдыр.

Халг мұдриклиji фолклорда һәмишә ән јахши јер тутмушудур. Нечә дејәрләр, «гара чамаат», онлары тәмсил едән нұмајәндәләр шаһдан да, вәзиридән дә јүк-сәкдә дурмушлар.

...Јаз ағзымыш. Гоча бир киши ѡолла кедәркән ешшәйин үстүндә хијар јејирмиш. Шаһ да ѡолла кедирмиш. О, дајаныб кәндлијә дејир ки, а киши, сән инди нијә хијар јејирсән? Хијарын нұбар вахты олдуғундан сох баһа гијметә сатылыр. Олмазды ки, көзләјәйдин, бир нечә һәфтәдән соңра, хијар боллашанда јејәйдин? Гоча түкүнү дә тәрпәтмәдән шаһа чаваб верир:—Инди мән күл хијар јејирәм, бир нечә һәфтәдән соңракы алачағым хијарлары исә бу ешшәјимә једирдәчәјәм.

Бир кәндли јаз ағзы бечәрдији фараш јемишдән совгат дүзәлдиб апарыр. Шаһ илин бу вахтында кәтирилмиш һәмин јемишин нұбарынын эвәзиндә кәндлијә бир овуч гызыл бағышлајыр. Кәндли разылыгla кәндә гајыдыр. Вәзири шаһа дејир ки, бир нечә јемишә бир

овуч гызыл вермәк олар? Ичазэ верин мән кедиб о гызыллары ихтијар кәндлидән алым. Шаһ разылыг верир, әлавә едир: — Анчаг зорла јох, ағылла.

Вәзир көhlәn атла ѡолда гочаны наглајыр:

— Ај киши, сәнә ајыба дејилмү ки, о јемишләрә көрә бир хышма гызыл алдын? Гајтар о гызыллары! Кәндли чавабында вәзирә дејир ки, о гызыллары мәнә шаһ вериб, она да гајтармалыјам. Онда вәзир кәндлијә белә бир суал верир: «Де көрүм, аллаһ инди нә һагда фикирләшир? Экәр бу суала дүзкүн чаваб версән пуллар сәниндир, јох, әкәр чаваб вермәсән онда гызыллары кери гајтармалысан».

Кәндли гоча: «Вәзир сағ олсун, мән ешшәјин үстүндә аллаһын нә фикирләшидијини дејә билмәрәм. Дүшатдан мән миниб ата, соңра чавабыны дејим».

Вәзир дүшүб аты верир кәндлијә. Кәндли ата, вәзир исә ешшәјә минири. Кәндли үзүнү вәзирә тутуб дејир: — Аллаһ инди фикирләшир ки, кимисә атдан дүшүрүб ешшәјә миндирсин, кимисә ешшәкдән дүшүрүб ата миндирсин.

Кәндли ата бир гамчы чәкиб арадан чыхыр. Вәзир ешшәјин үстүндә гычлары салланы-салланы шаһын һузуруна гајыдыр. Кәндли һәм әмәји, һәм дә мұдриклији илә шаһын вәзирини ағыр вәзијјәтдә гојур.

Мұасир чәмијјәтдә бә'зи һалларда мүәјжән вәзиғе саһибләри «өзүнүнкүнә» арха олур, чијин-чијинә вериб бир нечә иши ашырыр, онлара әл чатана кими истәдикләрини етмәjә чалышырлар. Вәзиғе архасында ишләр артдыгча әтрафдакылары көзләри көрмүр, сајмырлар. Белә һалда инсанлар шәхси данышыгда бир нечә мисаллар чәкир вә ону һәјатдакы һәмин адамларын әмәлләринә тәтбиғ етмәjә чалышырлар. Монгол халг ярадычылығындан бир мисал. Бир нечә фил истәдикләрини едир: ағачлары гырыр, мешә һејванларынын мәһкәмә башчыларына чеврилир, физиономијасы хошларына кәлмәjән, әтрафда онлардан ағыллы, биликли, күчлү көрүнән ширләри, пәләнкләри чәкинмәдән мунақимә едир, әдаләтсиз һәкм чыхарыр, онлары данлајырлар. Филләр өз диши балаларыны әрә вердикдә језнәләрини, еркәкләрини евләндирилдикдә кәлинләрини һәдсиз дәрәчәдә ағыллы гәләминә верир, утамадан онлары вәзиғе пилләләри илә атдандыра-атдандыра јухары галдырырлар. Онларын гаршысына чыхан, он-

лара ағыр сөз дејән олмадығындан мешәниң бүтүн чанлылары: «Бунлара батмаг олмаз, онлардан кен кәзин» — дејә дүшүнүрләр.

Күнләрин бир күнү фил дәстәләриндән айрылыб башга мешәдә һөкмранлыг едән фил гоһумларындан бирини милчәк дишиләјир. Филләр бундан хәбәр тутур, мешә лоғманларыны төкүр, дәрман отларындан мәлһәм дүзәлдири, онларын сујундан ичирир, мән чүрә мұаличә едиirlәр. Хејри олмур. Милчәјин дишиләдији фил архасы үстәје жерә узаныб гычларыны јухары галдырыр, көjlәrin дәринликләринә диггәтлә бахыбы дејир: «Илаһи, мешәниң бир күнчүндә нә тапырдымса ону балаларымла јеирдим. Ач-јалавач, анчаг сағлам, горхусуз-һүркүсүз жашајырдым. Филләр ордусу илә гоһум оландан соңра фираван һәјата гәдәм гојдум, ағылсыз олдуғум һалда ағыллылар арасында «ағыллы», «кәр шеји билән» гәләминә верилдим. Бөјүдүлдүм, кет-кедә тә'сир даирәм кенишләнді, чибләрим артды, дәринләшди. Түкәнмәз вар-дөвләт топладым. Илаһи, инди о вар-дөвләт дә, о фил архаларым да мәни о дүнjaја кедән ѡлдан сахлаја билмир. Кедирәм, әлли-ајаглы кедирәм о дүнjaја».

Тәзә фил гоһуму көһнә фил гоһумларындан әбәди айрылдыгдан соңра мешә һејванлары хысын-хысын да-нышырлар: «Экәр тохунулмаз мүгәддәсләрә» биз бата билмәдиксә, тәбиэт онлары чәзаландырды. Қичик бир һәшәрат филләрин ирадәсini гырыб, онлардан бириңе батды. Һәјат, өзү сизин чәзанызы верди».

Вәзифәли шәхсләр әдаләтсизлик етдиқдә, өз һөкмранлыг даирәләрини сүн'и ѡлла кенишләндирдиңдә халг онлары чох жаҳшы көрүр. Дејирләр ки, ел көзү тәрәзидир. Экәр вәзифәли шәхс өз табелијиндәки габилијјәтли шәхсләри эзишдириб, онларын үстүндән адлајыб јерли базлыға, достбазлыға кечирсә, онда эзиләнләрдән баш галдыранлардан да олур. Һәјаты жаҳшы көрән вәзифәли шәхсләр табелијиндәки адамлардан абыр-һәја етмәли, жаҳшы иш фонунда һамынын гејдинә галмалы, ишчиләр арасында фәрг гојмамалыдыр.

Женә монгол халг жарадычылығындан бир нүмунә. Мешәдә јејиб һарынламыш, көч кими сајмајан, көзү аяғыны алтыны көрмәјән, јердә аллаһлыг иддисиңдә олан бир фил һәр күн сәһәр-сәһәр булагдан су ичиб дојандан соңра хортумуну долдурууб јанындақы сичан јувасына төкүб кедирмиш. Бир күн белә, беш күн

белә, ахырда сичан да, балалары да тәнкә қәлир. Аңчаг филин горхусундан чыңғырларыны чыхара билмирләр. Бир күн чана дојан сичан, филдән интигам алмаг фикринә дүшүр. Филә үз тутуб дејир: «Әкәр сән бир дә мәним јувама су долдурсан, мәним балаларымы суда боғсан өзүндән күс. Бу мәним сонунчу сөзүмдүр. Сән мәним дә, мәним балаларымын да чаныны бөгөзүна јығысан. Өлмәк өлмәкдирсә, бәс хырылдамаг нә демәкдир. Ди кет, бир дә белә гәләтләр етмә». Фил сичана әјри-әјри баһыб, сајмазјана мешәжә сары кедир...

Сәһәриси күн сичан гоншу обаја гачыр. Чамааты јығыб дејир ки, ej чамаат, сабаһ тездән кәнди бошалдын. Мешәдә бир фил вар, дәли олуб. Кәлиб сизин обанызы дағыдачаг. Мән истәмирәм ки, өлүм-итим олсун.

Сичан јувасына гајыдыр. Сәһәриси күн фил ejни һәрәкәти тәкрап етдиңдә сичан јувасындан чыхыб архадан онун гычларыјла белинә чыхыр вә тез өзүнү филин гулағына сохур. Башлајыр орадача филин гулаг пәрдәсими кәмирмәјә. Сичан филин гулағыны кәмирдикчә, фил дә дағ кими јериндән голур, башыны о ағача вуур, бу ағача вуур, бир шеј чыхмыр. О, сончуглаја-сончуглаја өзүнү габагдакы обаја верир. Гачагча бир дамы учурур, о бирисини јыхыр, обаны хараба гојур. Фил һалсызлашыбчувал кими јерә сәрилир. Башыны дашлара дөјә-дөјә өлүр. Сичан филин гулағындан чыхыб әлләри белиндә қәзишә-қәзишә дејир:

— Мән сәнә демәдимми ки, бизә етдијин зүлмдән әл чәк, јохса сәнин чәзаны өзүм верәчәјәм? Инанмадын. Инди нечә, инанырсанмы? Өләндән сонра инанмагын нә фајдасы! Соңракы пешиманчылыг фајда вермәз. Далдан атылан даш топуға дәјәр..

Белә һалларда бумеранг јадыма дүшүр. Атдығын бумеранг долана-долана гајыдыб атанаң өзүнә дәјир.

Фил дә олсан, шир дә, гурд да олсан, чаггал да фәрги јохдур, башгасына јерсиз даш атмамалысан, чүнки, о кеч-тез доланыб өзүнә дәјәсидир.

Бир күн гоча мејмун бүтүн мејмунлары башына јығыб дејир:

— Шаһын ашбазы илэ пишијин арасы дәјиб. Бу бизә ағыр баша кәлә биләр. Кәлин бурадаң вахтында көчүб кедәк. Мејмунларың экәсәрийјәти етираз едиб дејирләр ки, биз шаһын зибилијиндән јемәк тапыбындејирик. Бизим неч кимдә ишимиз јохдур, бизә

нә. Ашбазла пишијин бир-бири илә дүшүнүшмәсінин бизә һеч бир зијаны ола билмәз. Гоча мејмун өз гарысыны да көтүрүб чәкилир мешәнин дәринлијинә.

Ашбаз хөрәк чәкмәјә башлајанда пишик пејда олур. Ашбаз она бир парча эт кәсиб атыр. Пишик ону јејиб араланыр. Бир күн ашбаз шаһа баш чәкәндә пишик башыны газана сохур. Ашбаз пишижи вуур. Пишик ашбазын элини чырыр. Ашбаз һирсләнир. Пишијин үстүнә нефт төкүб од вуур. Пишик алыша-алыша пәнчәрәдән атылыб шаһын филләр сахланан пәјәсинә сохулур. Пәјәдә јанғын башлајыр. Аләм төкүлүр. Филләрин бир гисмини хилас едиrlәр, бир гисми исә јаныр. Шаһ вәзири чағырыб јанығы олан, гарсыланмыш филләри мұаличә етмәк үчүн тә'чили ѡол ахтармагы тапшырыр. Филсиз һәр һансы бир дөвләт вурушмада мәфлуб олмалыјды. Она көрә дә шаһ ордусунун ағыр «артиллеријасы» хилас едиilmәлиди. Мал һәкимләри филләрин јарасыны сағалтмаг үчүн мејмун јағы тәләб едир. Мејмунлары дөврәјә алыб гырыр, јағы илә филләрин јаныгларыны мұаличә едиrlәр. Бу бәладән бир-тәһәр гурттармыш мејмунлардан бир нечәси мешәдәки гоча мејмуну тапыб онун башына јығышырлар.

Демәли, јухарыда олан һәр һансы бир интригадан нәинки онларын этрағындакылар, һәтта онлардан узагда долајысы ѡолла онларла бағлы олуб-олмајан шәхсләр дә чидди зијан чәкирләр.

...Атла Күнкүт чај дәрәси илә Киш чајынын Чухадурмаз голу ортасындакы ашырыма галхырыг. Биздән чәнуб-гәрбә «Гызыл жатаг» јурду көрунүр. Бу ады она һәмин јерләрдә јаылмыш ачыг гырмызыја чалан сүхурларын рәнкинә көрә вермишләр. «Гара жатаг», «Дашлы жатаг», «Халхал» адлы јерләрин ады да о јерләрдә салынмыш гојун жатагларынын бөјүклүјү, саһесинин кенишлиji, жаҳуд жатағын дашлар арасында олмасы вә с. илә әлагәдар верилмишdir. Бизим јөнүмүз Күнкүт чајындан соңра она шәргдән, алчаг дағлыгдан бирләшән Дашағыл чајынајды. Бу чоғрафи ад ағылын дашдан һөрүлмүш олмасы, жаҳуд да дашлар арасында ачыг талада салынмасындан жаранмышды. Дашағыл чајынын сағ саһилиндә Зиндандағ учалыр. Онун шиш гајалы зирвәсінин сәтһи жасты, этрағи исә учурумдур. Дағын белә формасы зинданы андырығындан она Зиндандағ ады вермишләр.

Биз Гдым ашырымына жаҳынлашырыг. Баш Гафгаз

силсиләсінин суајрычыны узунуна кәсиб кечән гравитасија-тектоник мәншәли чат дағ сүхурларыны парчаладығындан ашырымын чәнуб жамачына салыныш чығыр тез-тез учуб дағылыр вә тә'мирә еһтијағы олурду. Учан жерләри дүзәлдән адамларын дағлардақы жашајыш мәнтәгәсіндә соң олмасы ѡолларын дайими ишләклијини тә'мин едир.

Дәрәниң боязында дана отаран бир оғлан бизимлә көрүшду. Соңра «Бујурун, гонағымыз олун» — деди. Өзу дә соң ол жаңынан жеткесең? — дејә сорушдуғум суала чаваб берди: «Үч күндүр ки, ѡолдашым кедиб чөрәк кәтирмәј. Нәлә дә кәлиб чыхмајыб. Дүнән ахшама газанын дибиндә бир парча говурма варды, ону да ит жејиб...» Дејирәм, огула ба! Тәк-тәнһа, дәрәниң боязында, чадырызыз-дәјәсиз ири бир дашиң дибиндә мәсекән салыбы, бир нахыр дананы отарыр, јорған-дәшәни әвәз едән жапынчы илә кечинир. Өзүнүн дә 15—16 жашы ола, жа олмаја. Экәр тә'тил вахты колхозун ишинә жарыјан бу мәктәбли бу күн белә шәрәйтдә үрәкдән гуллуг едирсө, демәли, сабаһ о, даһа жашы зәһмәт-кеш оғул олачагдыр.

Дашағыл дәрәси илә ашағы — Бучаг кәндинә дөргү кедирик. Мән елә күман едирдим ки, бу кәнд дағын күнеј жамачында — селдән горунан бир күнчүндә салындығы үчүн белә адландырылыб. Соңра айдын олду ки, түркдилли халглар арасында бучаг адлы тајфа олмуштур. Бу гәбиљдән олан чоғрафи адлар етнотопоним имиш. Релјефдә бучаг олмајан жерләрдә дә бучаг чоғрафи адларына раст кәлинир.

Мәсім киши халг жарадычылығындан сөз салды. Бир нечә бајаты деди. Аталар сөзүндән, онларын никмәтли күчүндән сөһбәт ачды. Мән дә сөһбәтә гошу碌ум.

Азәрбајҹан фолклору өз формасына, мәзмунуна, мә'на чаларына, фиқир дәринлијинә көрә соң мұхтәлиф вә зәнкиндири. Хүсусилә фолклорумузда олан елми элементләриң рәнкарәнклиji диггәти чәлб едир. Билдијимиз кими, релјеф гурулушунун эн сәчијјәви чәһәтләриндән олан жамачларын сәмтили ики жерә-тузеј вә күнејә бөлүнүр. Онларын һәр биринин дахилиндә икинчи (мезо) вә үчүнчү (микро) дәрәчәли експозицијалар вардыр.

Елм исbat едир ки, күнәшли күнләрдә күнејдә ис-

тилик гузејә нисбәтән 3—4°C артыг олур. Буна көрә күнеjdә ана сүхурлар сәтһе чыхыр вә о, тәсәррүфат үчүн јаарсызлашыр. Гузејдә исә температурун ашы олмасы торпаг өртүйндә нәмишлик јарадыр. Нәтичәдә гузејдә дәмҗә шәраитиндә јүксәк мәһсул верән дәнли биткиләр вә башга кәнд тәсәррүфаты биткиләри бечәрмәк мүмкүн олур.

Халг јамачларын чографи хүсусијәтини билдијин дән тәбиетин бу ганунаујғунлуғуну бајатыларын бириндә белә үмумиләшдириб:

Дағларын гары мәнәм,
Күн дәјсә әримәнәм.
Гәбрими гүзәждә газ.
Чаванам, чүрүмәнәм.

Бајатыдан көрүндүjу кими, халг ики мұхтәлиф јамач арасындақы үмуми физики-чографи фәрги көзәл дујмушдур.

Бир дә көрүрсән ки, көj курулдады, шимшәк чаҳды, шыдырғы јағыш төкдү. Дик јамачлардан үзүашағы кәлән сулар јығылыб сел олду. Онун күчү халгын күчүнә бәнзәдилди: «Ел күчү—сел күчү» дедиләр. Селин габағында кедән даш вә ағачлары көрән инсанлар «Көтүйүн ириси селин габағында кедәр» ифадәсiniни жаратдылар.

Көрүндүjу кими, ел сөзләри һәјат һадисәләри әсасында мејдана кәлмишdir. Халг бир шеji өз һәјатында јаҳшы мүшәнидә етмишdir: мешә өртүйү јамачларда дағ сүхурларынын ашынма сүр'етини, селин парчаланмыш сүхурларла гидаланмасыны азалдыр, онун дағыдычы күчүнү хејли зәнифләдир. Дејиләнләри нәзәрә алан халг «Бағлы (мешәли) кәndi сел басмаз» кими мүдрик кәламда өз гәнаэтләрини үмумиләшдиришdir.

Овчу бәрәдән кәлир,
Дағдан, дәрәдән кәлир.
Дағда гар јох, булуд јох,
Бу сел нарадан кәлир?

Бу бајатыда гарсыз, булудсуз бир һавада селин кәлмәси мүшәнидәчиләри шубhәjә салмышдыр. 1983-чү илин июн айынын 8-дә Гах раionунун Илису кәndinin шимал-шәрг hиссесиндәки учурумун гашындан кәлән сел дә бизи баҳ, беләчә тәэччүбләндирмишdi. Доғрудан да, дашда нә гар варды, нә дә булуд. Бәс бу сел

һарадан кәлирди? Мә'лум олду ки, сел кәлмәздән 11 saat әvvәл jaғыш jaғыбыш. Демәли, ијунун 7-дә jaған jaғышын ашыныш јамач чөкүнтүләрини ислатмасы нәтичәсindә сүхурларын бир-биринә илишмә, тохунма әлагәләри зәйфләмиш, гаты палчыг, даш ахыны hәрәкәтә кәлмиши.

Бә'зи бајатыларда сел кәләркән инсан тәләфатынын олмасындан («...Сел кәләр баш апарар...»), евләри, ешикләри дағытмасындан («..Тәр тәкдүк, оба салдыг-Евләр jaхан селә бах...») вә ел-обаја гәм-гүссә кәтирмәснидән («Чајлар дашды, чағлады. Дәрд үстдән дәрд бағлады») сөһбәт ачылыр.

Еләми, селдә јанды,
Дәрд чәкди, сел дә јанды.
Көрдү көзүмүн јашын,
Ахырда сел дајанды.

Бурада тәккәрланан «сел» сөзү нәээрдә тутулан әсас фикри күчләндирir вә бајатынын мә'на тутумуну артырыр.

Јер күрсесиндә торпаг типләринин чографи јајылмасы рүтубәтин гарышылыглы әлагә вә тә'сир ганунуна табе олур. Башга сөзлә десәк, hәр hансы бир торпаг типи мүәjjән истилик режими вә нәмләнмә шәрантиндә формалашыр. Экәр гырмызы торпаглар истилиji, jaғынтысы чох олан екватор гуршағы боју вә она jaхын әразиләрдә јараныrsa, јарымсәһра шәрайтдә јараныр. Ыэр бир торпаг типинин өзүнә көрә мәһсүлдарлығы вардыр. Лакин эн мәһсүлдар торпаг гара торпаг несаб едилir. Буна сәбәб гара торпагларда hумус гатынын чох галын олмасыдыр. Эсасен чөл (бозгыр) вә мешә-чөл ландшафт гуршағында эмәлә кәлмиш гара торпагларда үзви маддәли — hумуслу гатын галынылығы бир метрә чатыр. Буна көрә дә гара торпагларда күбрә вермәдән онлардан јүксәк мәһсүлдарлығ алмаг мүмүндүр. Гара торпағын јүксәк мәһсүлдарлыға ма-лик олдуғуну билән әкинчи, бичинчи бабаларымыз де-жибләр: «Гара торпаг үз ағардар». Аталарын бу кәла-мы гара торпаға верилән эн јүксәк гијмәтдир.

«Торпагда әли оланын сүфрәдә үзү ағ олар» — де-мәклә аталар торпағын нөвүндән асылы олмајараг, ону бечәрмәклә ондан јүксәк мәһсүл көтүрмәк мүмкүн ол-дуғуну да сөјләмишләр. Айдындыр ки, мәһсүл бол олан јердә сүфрәдә дә боллуг олачаг. Белә олан сурәтдә исә

торпагда әли оланын — торпағы бечәрәниң үзү ағ ола-
чагдыр. Аталар торпаға һәмишә ағыллы көзлә ба-
мыш, торпагдан вә «дашдан да чөрәк чыхармағы» ба-
чармышлар.

Бајатыларда республикамызын айры-айры чоғрағи
объектләри илә бағлы олан топонимләр онларын һара-
да јаранмасына ишарәдир. Бунлара «Араз, Араз, чан
Араз!», «Учадыр башын Қәпәз...», «Ширванды, хан је-
риди. Ордубад чан јериди...» вә с. мисралы бајатыла-
ры нүмунә көстәрмәк олар.

Бајатыларда дагларын башындакы гара, этәйндәки
лаләләрә, сәрин дағ һавасына, јазда суларын дашма-
сына вә с. даир материаллар истәнилән гәдәрдир.

Көрүндүjу кими, шифаһи халг әдәбијатында айры-
айры налларда бу вә ja дикәр тәбиәт һадисәләринин
сирри ачылыр, онларын прогнозу һаггында әсаслы фи-
кир сөјләнилир. Бу бахымдан халгымызын зәнкин
фолклор ирси дәриндән арашдырылмалы вә елми чә-
һәтдән өз дәjәрли гијмәтини тапмалыдыр.

МҮӘЛЛИМЛӘР ҮНУДУЛМУР

Аталарап яхшы дејиб: «Су ахар, архыны тапыр». Жахуд «Ағачы кәсәрсән, сәмтиң жыхылар». Биз дә експедиция заманы мәктәбләрә кедир, мүәллимләрлә көрүшүрдүк. Онларла сөһбәтимиз яхшы тутурду. Мәктәбин вәзијжетиндән, јени мәктәб тикинтиләриндән, дәрслекләрдән, дәрс вәсайләрләриндән, мәктәб ләвазиматындан данышыг кедири.

Биз чоғрафија мүәллимләри илә көрүшдүкдә онларын шакирдләрлә апардыглары синифдәнкәнар, мәктәбдәнкәнар ишләрилә марагланырдыг! Шакирдләрин чоху яшадығы яшајыш мәнтәгәсінин яхынылығында олан, яхуд орадан аралы олуб, кәнардан айры көрүнән чоғрафи объектләрин адыны билмирдиләр. Гутгашен мәктәбләриндә охујуб Базардүзу дағыны, яхуд Исмајыллы мәктәбләриндә охујуб күндә көрдүјү Баба дағыны тәбиэтдә көстәрә билмәмәк, элбәттә мүсбәт һал дејилди. Одур ки, експедиција кечирмәк, мәшһүр чоғрафи объектләри көрмәк, онлара елми мә'на вермәк, онларын практики әһәмијжетиндән данышмаг, шакирдләрә естетик зөвг ашыламаг, көзәллији көрмәјә, дәрк етмәјә вә ону мә'наландырмаға көмәк етмәк аз иш дејилдир.

Гутгашен рајонунун Мыхлыговаг кәндидә яшајан Сәмәд Мәммәд Элизадә илә көрүшмәк, онунла сөһбәт етмәк мәнә ләззәт верири. О, өмрүнү маарифә һәср етмишиди. Яхшы мүәллим, көзәл методист вә маарифин лајигли тәшкилатчыларындан бириди. Сәмәд мүәллимлә һәр ил мәктублашырдыг да. О, Гутгашен рајонунун кечмиш маарифчиләриндәнди, Совет дөврүндә ишләјән габагчыл мүәллимләрдән ачыг-сачыг сөһбәт ачарды. Өз нөвбәсиндә мән дә мүәлимләрин мүгәддәс-лийиндән данышардым.

Мүәллимләр ордусунун бөјүк әксәрийжети яхшы дәрс демәк үчүн бүтүн үсүл вә васитәләрдән истифадә едир. Яхшы мүәллим яхшы дәрс демәк хатириң өмрүнү жана шама дөндәри: шамдан учалан ишыг потенсиал енержијә кечир вә һәјатын һансы мәрһәләсинге-

дэсэ өз-өзүнэ јанараг јенидэн киминсэ һәјатына.gov-
шур, онун ағыл вә зәкасына јени билик гидасы верир.
Мән бә'зән илк бахышда јерсиз қөрүнән, ганунчулугу
позан мүэллим һәрәкәтинин көкүндә вә онун методик
планда гојдуғу экспериментин (мұсбәт) көкүнү қөрү-
рәм.

Район маариф шө'бәсинин мүдири Баһадурла ма-
лијэ ишчиси Бәһмән онларын табелијиндә олан кәнд
мәктәбләриндән бириң кедирләр. Кичик бинада јер-
ләшән мәктәбә жаҳынлашанды шакирдләрин сәсиси
ешидир, лакин мәктәбин гапысындан ири бир гыфылын
асылдығыны қөрүрләр. Пәнчәрәдән ичәри бахырлар,
ушаглар партасында әjlәшиб нәсә јазырлар. Бир
аз көзләдикдән соңра мүэллим кәлиб чыхыр. О, изаһ еди-
ки, әкәр мән евә дәјиб гајыдана гәдәр гапыны бағла-
масајдым, бу ушаглардан бирини дә тута билмәздим,
онлар гачыб дағылышардылар..

Баһадур мүэллим журналы јохлајанда орада беш
гијмәтдән башга алты гијмәт дә қөрүр. Баһадурун тә-
әччүб долу суалына мүэллим белә чаваб верир:

— Баһадур мүэллим, башын үчүн, о шакирдләр
алтыя билир, бә мән онлара нијә беш верим!

Дүздүр, Баһадур мүэллим өз нөвбәсіндә һәмин мү-
эллим Совет педагоги ганун нормаларыны кобуд шә-
килдә поздуғу үчүн онун һаггында лазымы инзибати
өлчүләр көтүрүбдүр. Бунунла белә мүэллим учгар
кәннәккә шакирдләри мәктәбә бағламаг үчүн билә-
билә бу ганунсуз ѡлдан истифадә едиб. Бурада мәним
јадыма Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин ҝеолоки-
ја факультетинин мүэллими Абдулла Шаһбазинин өз
гардаши Тачы Шаһбазы (Симурғ) һаггында даныш-
дығы бир хатирә дүшүр. Ону да дејим ки, Абдулла
Шаһбази бүтүн өмрүнү Орта вә гисмән али мәктәбә
һәср етмишди. Йүкәк мүэллимлик габилијјәтинә ма-
лик олан бу инсан чох сәмими, савадлы, кениш дүнja
қөрүшлү иди. О, Бакынын сон ики әсрлик тарихини дә
ә'ла билирди. Чох заман һәр бир бина һаггында бөյүк
бир һекајэт данышарды. Азәрбајҹан КП МҚ-нын мұх-
тәлиф вахтларда В. И. Ленин адына АПИ-нин, Рес-
публика мүэллимләри тәкмилләшdirмә институтунун
choхиlllik елми-педагожи фәалијјәтини јохламаг үчүн
тәшкил етди комиссијаларын тәркибиндә биркә иш-
ләмишик. Онда Абдулла мүэллим билдикләрини ачыг-
ајдын, өзү дә садә дилдә, чох јығчам данышарды.

Онунла сөһбәт етмәк динләйчијә чох информации ве-
риди. Тәбиэтин чох хеирхан, јумшаггәлбли, тәләб-
кар, нөгсана гаршы барышмазды.

Һәмин илләрдә Абдулла мүәллим данышырды ки,
гардашым Тағы Шаһбази Республика Халг Маариф
Комиссарлығының мұавинијиди. Бир дәфә о, Азәрбај-
чаның кәнд мәктәбләриндән бириң кедир. Икиотаглы
бир бинада яерләшмиш мәктәбин гапысына җаҳынла-
шыр вә шакирдләrin һәр икисинде сакит отурууб дәрс-
ләри илә мәшгүл олдуғуну көрүр. Мүәллимин сәсини
дә ешидир. Лакин мүәллимин өзүнү көрмүр. О, тәэч-
чүблә синиф отагларына бир дә диггәтлә баһыр. Сән
демә бу мәктәбдә һәмин вахт ики синиф — үчүнчү вә
дөрдүнчү синиф — дәрс кечирмиш. Мүәллим исә анчаг
бир нәфәр имиш. Дөрд синфи мүәллим ики нөвбәјә
бөлүр. Онларын бириңчи вә икинчи синифләрини би-
риңчи, үчүнчү вә дөрдүнчү синифләрини исә икинчи
нөвбәјә гојур. Һәр ики отағын арасындақы дивардан
бир кениш пәнчәрә ачыр. Онун алтына енли тахта ву-
тур. Мүәллим дәрс башлананда һәмин тахчаја чыхыб
отурур. Орадан ejni saatda kaһ бириңчи (вә ja үчүн-
чү), kaһ да икинчи (вә ja дөрдүнчү) синифләре дәрс
дејирмиш. Демәли, бир мүәллим ejni вахтда һәр ики
мұхтәлиф синифләри дәрслә тә'мин едирмиш. Тағы
Шаһбази бу мүәллимин мүәллимләrin чатышмајан
вахтында белә бир юл тапыбы յүксәк сәвијјәдә дәрс де-
мәсинан алғышлајыбыры.

Совет дәвләтинин икинчи, үчүнчү ониллијиндә өз
халғыны сүр'әтлә маарифләндирмәк сијасәтиң үрек-
дән шәрик чыхан бу мүәллим тапдығы сәмәрәли ѡюлла
бир кәндін ушагларына ибтидаи тәһсил вермәкдә, нә
гәдәр бөյүк, һәм дә новаторлуг ролу ојнамышырыр. Мән-
чә инди ады бизә мә'лум олмајан белә мүәллимләrin
үмумиләшdirilмиш образларындан бириң хүсуси һej-
кәл—мүәллим һejкәли гојулмалы, биз һамымыз онун
тунчлашмыш һejкәли гаршысында бөйүк миннәтдарлығ
нисси илә баш әjmәлијик.

Мүәллим күнәшdir, онун вердији билik күнәшин
шұасыдыр, о күнәш шұасыны даш көмүр, нефт вә ja
атом кими өзүндә чәмләшdirән исә онун шакирдләри-
dir. Заман вә мәкан дахилиндә шакирдләrin варлы-
ғына топланмыш һәр һансы бир материјада — чанлы
инсан варлығында вә ja чансыз әшjада өз реал әксини

тапыр. Бах, бу үмуми хұсусијәтләrinә көрә мүэллим дә, мүэллим сәнәти дә өлмәздир, һәјат кими һәмишә жашарды.

В. И. Ленин адына АПИ-нин чәграfiја факүлтәсіндә бизә педагогикадан дәрс деjән мүэллимләр М. Мурадханлы, Г. Гафарзадә, И. Вәлиханлыjды. М. Мурадханлы 1947—1951-чи илләрдә мән тәләбәниң көзү гарышында ән нәһәнк педагог иди. О, иәзәриjә илә практиканы көзәл билән, онлары бир-биринә мәһәрәтлә гатаң, әлагәли бир фәни јарадан, јери кәләндә онлары көзәл мүэллим бачарығы илә ача билән бир шәхс иди. Онун «Азәрбајчан мәктәби» журналында, «Азәрбајчан мүэллим» гәзетинде дәрч олунан мәзмунлу мәгаләләрини биз тәләбәләр сәбірсизликлә көзләјирдик. Бу саhәдә башга јазылы мәнбәләр дә соh аз иди. М. Мурадханлының балкон учаркән јыхылмасы, онун узун мүddәт хәстәханада јатмасы көрунүр ки, биз тәләбәләrin үғурсуз бөхтиндәнмиш. Ширин данышыглы бу мүэллимин мұғазирәләриндә бөjүк бир мәлаhәт, көзәл бир һикмәт варды. Бу тәсадүf исә бизим охудуғымуз илләрлә онун арасына дәмир сәрhәд чәкди. Соnрадан онун сағалараг педагоглар дәстәсинә гајитмасы бизи соh севиндири. Биз деjирдик ки, һеч олмаса биздән соnra кәлән тәләбәләр дә јени педагоги билик алынmasындан жахы файдаланаrlар.

Г. Гафарзадә бизә педагогика тарихиндән дәрс деjирди. О, дәрсә жахы назырлашарды. Низамини, Іан Амос Каменскини, Макаренкону, Крупскајаны, Бакыханову вә онларча башгаларыны бизә жахындан таңытдығына көрә онун адыны биз тәләбәләр бөjүк миннәтдарлыг һисси илә чәкирик. Китабы севдирмәк мәгсәди илә о, франсыз педагогунун дедији ашағыдақы сөзләри мисал кәтирәрди: «Мәним китабы охумагдан алдығым ләzzәт, ач итин јағлы сүмүк кәмирәркән алдығы ләzzәтдәn шириндир». Сөзүн күчүнә, онун һәјаттиjiнә баh!

Исфәндијар Вәлиханлы ортабојлу, сарыјаныз, енли-күрәк, сакитданышан, сәмими бир мүэллим иди. Исфәндијар Вәлиханлы мүэллимләrin инсан психолокијасыны жахы билмәjә борчлу олмаларындан кениш данышарды. Онун өз һәјат тәчрүбәсүндәn чәкдији бир мисал елә Вәлиханлының өзүнүн неchә мүэллим, неchә психолог, неchә инсан олмасына чидди мисалдыры.

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијиндә Көјҹај рајон мәктәбләриндән бириндә дәрс дејән мүәллимдән јазылмыш бир шикајэт әризәсини Вәлиханлыја верир вә јохламасыны она тапшырырлар. Исфәндијар мүәллим Көјҹај Рајон Маариф Ше'бәсинин мүдириң дөңијир ки, мән педагогам. Һәмин мәктәбдә бир нечә дәрс динләмәк, мүәллимләrin нечә дәрс демәси илә таныш олмаг истәјирәм. О, һәмин мәктәбдә бир нечә мүәллимин дәрсindә, о чүмләдән јохламаға кәлдији һәмин мүәллимин дә дәрсindә отуурур.

Институту чәми ики илдир битирмиш кәнч мүәллимдән Маариф Назирлијинә јазылмыш әризәдә дејилирмиш ки, мүәллим мәктәбдә ешгбазлыг едир, филан гыза көзү дүшүб вә с. Она көрә дә Исфәндијар мүәллими даһа чох марагландыран һәмин мүәллимин нечә дәрс демәси јох, онун синифдә өзүнү нечә апармасыды. Мүәллим ичәри кирән кими өзүндән сага — илк пәнчәрәnin јанына, бириңчи партанын гаршысына кәлир. Ушагларла саламлашыр, журналы јохладыгдан соңра көһнә дәрс сорушандада, яни дәрс дејәндә дә һәмин саф — партанын гаршысында дајаныр. О партанын архасында да бир чүт көјчәк мәктәбли гыз отурбумуш. Әризәдә дә онлардан бирини елә һәмин мүәллимин адына јазыблармыш. Дәрс гурттардыгдан соңра Вәлиханлы мүәллим суал-чаваб едир. Исфәндијар мүәллимин мушаһидәсindән аյдын олур ки, мүәллимин илк партада отуран гызлардан неч бириң мәһәббәт һисси јохдур. Икinciisi, һәмин мүәллим орта вәали мәктәбдә охудугу он дөрд ил әрзиндә һәмишә синфин (аудиторијанын) сағында, пәнчәрәnin јанында, сағдан илк партада отуурмуш. Демәли, мүәллим гаршыны ачыб ичәри кирәндә 14 ил вәрдиш етдији партанын гаршысында дајаныбы дәрс кечир. Исфәндијар мүәллим рајонда маариф ишчиләринин неч бириң, о чүмләдән дә РХМШ мүдириң вә һәмин мәктәбин директоруна демәјиб ки, о, һансы мүәллимдәнсә олан шикајэт әризәсини јохламаға кәлиб. Бунунла Вәлиханлы мүәллим мүәллilik мин мүәллимлик шәрәфини горумуш. онун һаггында кедә биләчәк деди-годунун гаршысыны алмышдыр. Инсан психолокијасыны билмәкә онун дахили дүнјасыны саф тәфәккүр шуасы илә ишыгландыран устад мүәллимләр мәктәб һәјатынын әсас истигадкаһларындандыр. Онлардан бири дә мәнә өз јол-

дашы, өз досту көзү илә бахан бизим Исфәндијар мұ-
әллим иди.

Харичи өлкәләрин игтисади чөграфијасындан дәрә
дејән Мәммәд Ахундов дәрсі билмәйен тәләбәниң үзу-
на ачыг мави көзләрини зилләjәр, бир аз пауза верди-
дән соңра дејәрди:

— Өз хәчаләтин өзүнә бәсdir.

Сакит-сакит дејилән бу мүәллим сөзләри тәләбәни
пис вәзијjәтә саларды.

Осман Османов тәләбәләрдән анчаг вә анчаг дәрин
билик тәләб едири. Дәрсликдән башга әлавә әдәбиј-
јаты да охумағы мәсләhәт көрүрдү. Бир күн о, аудито-
рияда кирди. Шүкүров Салманын дәрсини сахлајыб
тәләбәләрдән бир-бир сорушурду:

— Дәрәләр нечә әмәлә кәли?

— Дағларын мәншәjини де?

— Материкләр hәrәkәt едирими?

Алдығы чаваблардан гане олмајан Осман мүәллим:
«Охумурсунуз, өз үзәриниздә чалышмысыныз» — де-
јә-дејә аллов кими отагдан чыхды.

Мүәллимләrin һамысы бир мәгсәdә гуллуг едири:
жахшы охутмаг.

Биз дәрдүнчү курсда оланда Меһди Меһдизадә
В. И. Ленин адына АПИ-нин ректорујду. Мүәллим-тә-
ләбә колективинин она хүсуси hәrmәti варды. Онун
өзүнә дә, адына да ehtiaram едириләр. Тәләбәләрдән
бири дәрд ил иди ки, хәнишлә курсдан-курса кечири-
лири. Мүәллимләr jығышыбы мәсләhәт көрдүләр ки, hә-
мин тәләбәни дөвләт имтаһанына бурахмасынлар. М.
Меһдизадә ешидәр-биләр ки, биз белә бир савадсыз тә-
ләбә охудуруг. Онун жаңында пис вәзијjәтдә галарыг,
үзүнә баха билмәрик. И. Ибраһимбәjli о тәләбәjә өз
фәнниндән ики верди. Тәләбәни институтдан чыхарт-
ылар. Каsh бу мәзмунлу тәләbat бүтүн институтларда
дайма сахланады. Тәләбәjә дәрс дејәндә о тәләбә ки,
сөни ешитмәdi, дәрсә назыр кәлмәdi, дәрс онун үчүн
әjlәnчәjә чеврилди, елә тәләбәjә nәinki дәрс демәj-
sәn, hәттә онун сифәтини белә көрмәjәsәn. Тәләбә ки,
алдығы билиji кери гајтармады, демәli o, мүәллимә
јапон чәзасы верир, онун hәвәslә назырлашдығы мұ-
назирләri, мұхтәлиf әдәбијатлардан охујуб топла-
дығы билиji чиркли суja гатыб ахыдыр. Дејирләr Ja-
понијада hәbsdә оланлардан бә'zиләrinи бир нәфәрлик

камераја салырлар. Она сәбәт тохумаг үчүн чубуг ве-
рирләр. О, сәбәт тохуја-тохуја, гәлбән севинир ки, онун
эмәлиниң әмәји һарадаса, кимесә лазым олачаг. Полис
кәлир. Һазыр сәбәти сөкүб, төкүр дәшәмәниң үстүнә.
Дејир:

— Бирини дә тоху!

Беләликлә, мәһбусун тохудуғу сәбәт һәр дәфә баша
чатаң кими сөкүлүб јерә төкүлүр. Онда мәһбус сәбәт
тохуја-тохуја дахили әзаб чәкир ки, онун әмәји инди-
чә јелә вериләчәк. Дәрсә һазыр кәлмәјән тәләбәләр дә
мүәллиминә, баҳ, беләчә әмәк чәзасы верир.

Мүәллим дәрс дедији шакирд вә ја тәләбәләрин ин-
кишафины, онларын һәјат траекторијасыны өмрү боју
изләјир. Мүәллим өз јетирмәси илә көрүшсә дә, көрүш-
мәсә дә онларын мә'налы јолундан илһам алыр, фәхр
едир, беләликлә, о, өз өмрүнүн үстүнә өмүр кәтирир.
Фәрәһлә, севинчлә јашајыр. Jox, әкәр онун дәрс дедији
шәхс, нечә дејәрләр, фәрсиз олса: онда мүәллим сы-
хынты чәкәр, ичәридән көзәрә-көзәрә јаныр, хысын-
хысын ағлајыр, јеринә гор долур...

Аталар дејиб ки, ел көзү тәрәзицир. Тәләбәләр
мүәллими чох тез, өзү дә сезүн әсл мә'насында һәртә-
рәфли таныја билирләр. Тәләбәнин өз мүәллиминин
билигинә, дүнјакөрүшүнә, давраныш тәрзинә, әхлагы-
на, онун нитт мәдәнијәтинә, тәдрис методуна вә дәрс
процессинин јахшы гавранылмасы илә әлагәдар ишләт-
дији үсуллара, валидејилик борчуну нечә јеринә је-
тиirmәсинә, тәләбәләрә олан шәхси мұнасибәтинә, сәми-
мийјәтинә, онлар арасында ажры-сечкилик едиб-етмәмә-
синә, сәртлијинә вә ја мұлајимлијинә, һәтта јериш тәр-
зинә, бир сөзлә, онларын һамысыны бир јерә топлајыб
сүзкәчиндән кечирдикдән соңра вердији гијмәтдән даһа
дәгиг гијмәт мән танымырам. Јахшы мүәллимләр тәлә-
бәләрин гәлбиндә өзләринә әбәди һејкәл гојурләр. Заман
кечидикчә бу абида бөјүйүр, сафлашыр вә мајак кими
инсана јол көстәрир.

Гутгашен рајонунда мүәллимләр мәктәб ушагла-
рының јај тә'тилини сәмәрәли кечирмәси үчүн лазымы
тәдбиirlәр көрмәјә чалышырылар. Рајонда бир нечә
пионер дүшәркәси варды. Онлардан бири дә Гәмирван
қәндидәкиди. Қәндидин чәнуб-шәргиндә, јамачын этә-
јинде салынмыш бу дүшәркәдә ојнајан чичәк кими ба-

лалары көрәндә хәјал мәни дәртүб узаглара апарырды.

Меһмандар натамам орта мәктәбиндә охујаркән Ермәнистан ССР-ин кечмиш Зәнкибасар рајон мәктәбләриндән олан бир груп шакирди Степанаван шәһәрләриндәки пионер дүшәркәсинаң көндәрдиләр. Степанаван дағлыг әразидә, мешәниң әһатәсинандәдир. Пионер дүшәркәси мешәниң этәйндә салынышды. Дүшәркәдә олан шәнилик, чанлылыг, ушагларын јерли-јерсиз гыштырығы о тәрәфә, бу тәрәфә гачмалары онун һәјатына бир чанлылыг, бир долгуналуг кәтирирди. Бизи бә'зән екслурсияја апарырдылар. Вахтымызын гурттармасына бир күн галмыш пионер тонгала галамаг үчүн мешәје—гуро одун, чыл-чырпы кәтирмәјә кетдик. Йава гаралмышды. Биз мешәјә чатанда булудлар чахнашды, тоггушду, көј нәрә чәкди, шимшәк чаҳды, илдырым дүшдү. Көjlәrin яраттырығы бу сәедән гулаг карлашырды. Елә бил ки, бу дәгигә сәма парчаланыб јерә төкүләчәкди. Гыса мүддәтли сәма чахнашмасы биз ушаглары ләрзәјә салмышды. Йамымыз ири палыц, вәләс ағачларынын алтында бир-биirimизә гысылмышдыг. Яғыш чох кечмәди ки, кәсди. Йәрәмиз бир аз чөр-чөп көтүрүб дүшәркәjә гајыттыг. Елә бил ки, көјүн бајагкы чахнашмасы пионер дүшәркәмизин һәјәтинә сәпилмишди. Ағ халатлы һәкимләр, һәрәси бир тәрәфә гачырды. Онларда олан тәлашын сәрһәдди көрүнмүрдү. Аз сонра мә'лум олду ки, санки тәбиәтин өзү бизи мешәјә чәкдикдән сонра илдырымы дүз пионер дүшәркәсинаң үстүнә салыб. Дүшәркәдә олан бир нәфәри — газанчыны илдырым вурмушду. Дүшәркәдәки тәлаш да елә бунунла алагәдар иди. Соңралар мән ики илдырымла үз-үзә кәлмишәм.

1952-чи илин август айынын әvvәлләриндә Дмитри Лиленберглә Дәмирчи кәндидән паји-пијада Шамахы шәһәринә кәлирдик. Чухурјурд кәндиди кечәндә көј буланды, шаггылты гонду. Шыдымы яғыш яғды. Биз гачараг бичилиб комаланмыш отларын алтына кирдик. От комасынын алтында, күчлә нәфәс ала-ала яғышын сәсинә гулаг асырдыг. Қурулту, шимшәк, илдырым, haј-haraј... Отун алтындан чыханда көрдүк ки, кәндиди шәргиндән, суајрычы тәрәфдән от јүкләнмиш араба кәлир. Отун үстүндә бир нәфәр отурууб. Икинчи шәхс исә арабаны сүрүрмүш. Суајрычында — от ара-

басынын үстүндө отурмуш шәхс сипәр ролу ојнајыб. Илдырымы о, өзүнә чәкиб, араба сүрәни исә онун «јели» вуруб. Араба сүрән јамач боју үзү ашағы кичелләнэ-кичәлләнэ гачырды. Деирләр ки, илдырым вураны торпага басдырылар ки, онун чанына һопмуш енержини торпаг көтүрсүн.

1964-чү илин јајында Гутгашен шәһәриндәки меһманхананын икинчи мәртәбәсіндә отурмуштуду. Йава гаралды, јағыш башлады, нә башлады. Қөйүн чалхаланмасы дајанмаг билмирди, курулту, шимшәк. Бирдән көйүн дәһшәтли курултусу заманы булудларын чатындан илдырым дүшдү. Мән үзү пәнчәрәјә тәрәф отурмушдум. Илдырымын аловундан гопан бир ишыгдили меһманханаја — ичәријә доғру сохулду. Мән ела күман етдим ки, көзләримин ичи јанды, кор олдум. Хејли пис көрдүм. Илдырымын ачыг вә кәssин ишыгы бир нечә күн мәним көзүмүн өңүндән кетмәди. Бу ишыг һәр һансы бир әшjanы аjdын көрмәкдә мәнә ма-не олурду.

Гутгашен республиқамызда ән чох илдырым дүшән јерләрдән биридир. Онун мешәләриндәки уча ағачларын ичәрисинде илдырым вурмасындан гурујанларына раст кәлдик. Гутгашен шәһәри этрафында илдырымын тез-тез дүшмәсими физик, енеркетик вә башга ихтилас саһибләринин елми чәһәтдән нечә изаһ етдијини мән билмирәм. Лакин бир чоғраfiјачы кими дејә биләрәм ки, көј курултусу, шимшәк, илдырым эсасен һаванын јерли конденсасијасы нәтичәсіндә јараныр. Гутгашен рајону исә республиқамызын ән уча (4500 м-ә گәдәр) дағларына сөјкәндийндән јерли конденсација гыса мүddәтдә, өзү дә чох кәssин шәраитдә ке-дир. Кәssин температур фәрги, атмосфер тәэзигинин мұхтәлифији булудларын формалашмасына, онларын тоггушараг илдырым јаратмасына кәтириб чыхарыр.

Шамахы рајонунуң Дәмирчи кәндінә дә бир нечә дәфә илдырым дүшүб. Дәмирчи мәктәбинин мүәллимләриндән бири сөһбәт едирди ки, бир кечә јатдығы ваҳт илдырым онун галдығы евә дүшүр. Йәмин анда кәssин зәrbә мүәллими јатдығы дәмир чарпајыдан көтүрүб јерә чырпыр. Хејли ваҳт кечәндән сонра о, ду-рүр. Пәнчәрәнин габағына гојулмуш гол сааты вә радиогәбуледичинин ич hиссәси әrimишди. Мүәллимин һәјатыны өлүмдән, бәлкә дә дәмир чарпајысы хилас ет-

миш вә чарпајыла кечән енержи ону титрәдәрәк кәнара тулламышды. Дәмирчи кәндидә шарабәнзәр илдырымын да шаһиди олублар. Пәнчәрәниң нәфәсчик һиссәсиндән ичәри дахил олан шарабәнзәр илдырым евин ичиндә дөвр етдиңдән соңра јенә дә нәфәсчикдән чыхмышды. Экәр о, ичәридә партласајды онда шүбһәсиз ки, бәдбәхт надисә баш верәчәкди.

Алимләр бу күн шарабәнзәр илдырымын дахили сиррини ачмаг үзәриндә чалышырлар.

ӨМҮР ИЛЛӘРДӘН ЖАРАНЫР

Биз совет вәтәндашларының һәјат јолунда бир охшарлыг, бир бәнзәтмә вар. Инсан һәјата кәлир, аилә, һәkim гајғысы башлајыр, көрпәләр еви, ушаг бағчасы, орта мәктәб, али мәктәб, фәhlәлик, колхозчу, зијалы һәјаты, фајдалы әмәклә мәшгүл олмаг вә с. Бир сөзлә, өмрү боју өзүнә шәрәфли һәјат тәрзи ашыламаг, габагчыллар сырасына дахил олмаг, лајигли тәгаудә чыхмаг. Лакин һамы үчүн үмуми олан бу һәјат тәрзиндән кәнара чыхан да олур, чыхарылан да. Данышыг һеч дә өз һәјатының дүшмәнинә чевриләнләрдән, «јемәк—кефләнмәк — һәјатдан кетмәк» девизи илә јашајандардан, яхуд гоншу маłyна, халг әмлакына көз дикиб, соңралар да һәјатыны нарадаса арзу олунмајан јерләрдә кечирәнләрдән кетмир. Онсуз да совет һәјат тәрзи, социализм ганунчулугу онлара өз амансыз чәза-сыны верир.

Сөһбәт һәјатда өзүнә дүзкүн јол сечән, даима өз әмәji илә јүксәлмәj чалышан, һәјатын она лајиг олан нөгтәләриндә дурмаға чалышан, һәјат просесиндә әтраф-дакылардан өзү дә һисс етмәdәn көмәк алан, башгалирьна һәмишә дајаг олан, өз мөвчудлуғу илә әтраф-дакы инсанларын гәлбинә нур чиләjән инсанлардан кедир. Белә инсанлар һәјатымызда чохдур. Онлар олмасајды биз дә бу күнкү күнә, индики сәвиijjәj кәлиб чатмаздыг. Яхши, хејирхан, вахтында сәнә сән һисс етмәdәn көмәк едән инсанлар чохдур. Хејирхан Совет вәтәндашлары мұасир һәјатымызын әсасы, ағ күnlәrimizин шәрики, Совет чәмиjjәtinин сәадәт нуруна гәрг едән лајигли оғуллары, гызларыдыр. Нәдәnsә һәјатымда мән һәмишә көзәл инсанлара, мәним гәлбимдә хүсуси јери олан хејирхан, нәчиб шәхсләрә раст кәлмишәм. Онлары мән ушаглыг, кәнчлик, јеткинлик дөвр-

Ләримдә көрмүшәм, онларын исти нәфәсини дујмушам.
Сиз буна инанмалысыныз. Дұз данышан анд ичмәз.

Инди мән һәјатымын илк мәрһәләсіни нәвәләрим-
дән өјрәнирәм. Онларын жаш мәрһәләрінә, һәјаты
нечә дәрк етмәләрінә, баш вермиш надисәләри жадда
сахламаларына, тәфәkkүр тәрзләрінә фикир вери्रәм...
Онларла даныша-даныша өзүмүн ушаглығыма да
данышырам...

Анам пајыз аjlарында вәфат етди. Гыш да бәрк
кәлмишди. Ана нәфәси ахтарырдым. Евимиздән чыхыб
ана нәнәмкілә гачырдым. Жарычылпаг идим. Бәлкә дә
ајағы јалын. Ајаз олдуғундан титрәјірдим. Амма га-
чырдым. Нәнәмдән анамын әтрини алмаг үчүн гачыр-
дым. Мәни һеч нә горхутмурду. Кәндін ичиндә бир
инс-чинс дә жох иди! Балача әлләрін гапыны дөјмәси
илә нәнәм «чан бала, сәнсән!» дејә, гапыны ачды. Зеј-
нәб нәнәм мәни гуш кими јердән көтүрүб бағрына бас-
ды. Мәним көмкөj олдуғуму, сојугдан титрәдіјими кө-
рүб тез күрсүнүн үстүнә салынмыш палазын алтына
узатды. Мән күрсүнүн истисиндән соң нәнәмин бағры-
на басылмаг, «чан бала» сезү ешидиб, анамын иjinни
ондан алмаг истәјірдим. Ушаг анадан жетим галар-
мыш. Жетимлијин гаршысыны нәнәләрим Зејнәб вә Гүд-
рәтиң хеирхәлығы, инсанлығы, ана гәлби алды.

1934—1935-чи илләрин ачлыг илләри иди. Соh аи-
ләләр хапанмышды. Чөрәјин өзү «көjә чыхмыш», ады
исә јердә — инсан дилләринде галмышды. Жазын кәл-
мәсіни, уннучанын, газајағынын, жемлијин, гүшәппәји-
ниин чүчәрмәсіни, арпанын сүтүлүнү, дары чадыны,
буғданын жармасыны көзләјірдик. Ач оланда уннучанын
да, газајағынын да бишмиши татыгсыз чәтиң је-
жилир. О ваҳт Қалваји Һүрү нәнәнин күндә бизә қөн-
дәрдији бир бадja татығы дадымыза чатырды. Ачлыг
илләринде инсанларын бирлиji күчләнир, бир-биринә
олан гајғысы артыр, илк үмканды ачлара бир овуч да
олса ун верилир, ушаглы айләләрә хұсуси гајғы көс-
тәрилирди. Инсанларын жашамасынын әсас көкүнү
севки, сәдагәт, үмид тәшкіл едир. Инамсыз, үмидсиз,
арзусуз инсан һәјаты бәлкә дә ола билмәзді.

Мән ибтидан мәктәбә кедәндә Ермәнистанда Совет
накимиijетинин чәми 22 жашы вар иди. Лакин мәктәб-
ләрдә мүәлдим кадрлары демәк олар ки, соh жеткин
иди. Мүәллимләр жени һәјата соh јүксәк гијмәт верири-

дилэр. Бу онларын әмәк фәалијјетинде, ишә чан јандырмаларында, мәктәбдә жаратдыглары интизамда ажна кими өз экспириенттерди. Онларда олан мүәллим-лик пафосу палыц ағачындан жаранмыш көз кими сөнмәз иди.

Бизим әлимиздән тутуб илк дәфә «А» һәрфини јаздыран Исмаыл мүәллим олмушдур. Онун шакирдләрә дедижи сөз жыгчам, садә вә өзү дә гәтиди. Онда олан мүәллимлик чиддилиji илә жанаши зәиf сезилән кур мәһәббәт дә вар иди. Исмаыл мүәллим бизим мәктәб һәјатымызын биринчи дөрд иллик өзүлүнү елә мәһкәм гојмушду ки, сонрадан ону heч нә сарсыда билмәзди. Илк дәфә, өзү дә бөjүк һәвәслә мәктәбә кәлән ушагларын дәрсә олан мәһәббәтинин ачары ибтидан мәктәб мүәллимләrinin әлиндәдир. Экәр онлар ушаглара јахши билик вермәji бачарырса, онлара өз мәһәббәтләрини ашылаја билирләрсә, демәли онларын шакирдләри дә јухары синифләрдә бөjүк һәвәслә охуячагдыр. Экәр ушагда охумага мәһәббәт варса, демәли, онун кәләчәк һәјат јолу гәти мүәjjәn олунмушдур. Елә һал да олур ки, ибтидан синиф эн јахши мүәллимә тапшырылмаг әвәзинә, мүәллимлик сәнәтинә биканә олан шәхсләрә тапшырылыр. Белә һалда чох һәссас олан ушаг һәтта синифә кирмәк истәми. Мүәллимин давранышындан, данышыг тәрзинден ушағын ачығы кәлир, дәрсә назырлашмаг һәвәси сөнүр. Белә һал мән дејәрдим ки, бәдәхтчиликдир, садәчә олараг социал бәладыр. Экәр гушлара даш атанды онлар учуб әтрафа дағылышларса, пис синиф мүәллими дә ушагларын ичине дүшәндә онларын фикирләрини, диггәтләрини дағыдыр.

Әлијев Исмаылын биздә 40 илдән артыг бир дөврдә жаратдығы мәһәббәт jени мәзмун кәсб едәрәк, jени этирлә бурнумузда дәјир. О, мәним охумагыма хүсуси сә'j көстәрир, мәни һәвәсләндирди. Жадымдадыр, мәктәбин һәјәтинә күрсү гојар, мәни онун үстүндә отурдараг гираэт китабыны охудар, әтрафыма исә пис охуяjan јухары синиф шакирдләрини топлајарды. Ахырда онларга үз тутуб «белә охумаг лазымдыр» дејәрди. Исмаыл мүәллим алты јашында мәктәбә кетмиш шакирдләрдән бири илә дөрд ил әвәзинә үч ил мәшгүл олду. Ону икинчи синифдән дөрдүнчү синифә кечирмәклә бир или ихтисар етди.

Биз көјкөз Исмаїлы чох истәјирдик. О, институту тәзә гуртармышды. Йухары синифдә бизә кимјадан дәрс дејирди. Џахшы методу вар иди. Даһа дәрин билик ве-ририди. Іазы лөвһесинин габағында дајаныб, кимјәви дүстурлар жазан сарыјаныз, ачыг мави көзлү бу мүәллимин инсаны сурәти нечә дә һафизәмә һәкк олунуб. О, мүәллим образы елә бил ки, базалт үзәринә салыныбыдыр. Силинмәздир. Лакин соңрадан Исмаїл мүәллимин өз јүксәк мүәллимлик сәнәтинә кәм баҳмасы, она һөрмәт етмәмәси, мүәллимлијә тамамилә јад олан башга бир ишә кечмәси бизим ондан үз дөндәрмәјими-зә сәбәб олду. Лакин онун мүәллимлик етдији илләр гәлбимиздә илк вә саф мүәллимлик илләри кими га-лыры.

Мәктәбин директору Эләшрәф Султанов иди. Мәктәбдә јүксәк интизам варды. Лакин онун инзиватчылығы елә ашыб дашмышды ки, о, мүәллимлиji санки јаддан чыхармышды. Буна көрә дә биз мәктәблиләр ондан чох горхурдуг. Горху бизә онун дәрсинни охујанда баша дүшмәјә, јадда сахламаға имкан вермириди. Онун дәрс дедији һесаб китабыны әлимизә аланда фикри-миз она тәрәф јөнәлир, онун образы көзләrimiz гар-шысында чанланыр, бизи кобудлајачағы, данлајачағы, бә'зән дә шапалаглајачағы јадымыза қәлириди. Дәрс баша дүшүлмүрдү ки, дүшүлмүрдү, билик баша кир-мирди. Мүәллимдә чиддилик, тәләбкарлыг олмалы-дыр. Лакин о һәddини ашмамалыдыр. Кобудлуг мүәл-лим тәбиәтинә јад олмалыдыр. Јүксәк мүәллимлик ин-теллектуаллығы онун өмүрлүк пејкинә чеврилмәлиди. Мүәллимдән јүксәк биликдән, садәликтән, мәдәниликтән, диггәт вә давранышдан башга шакирдләrin гәл-бинә кирмәк дә тәләб олунур. Бунсуз мүәллимлә шакирд арасында дайма дәмир пәрдә олур. Бу дәмир пәр-дә мүәллимин ашыладығы биликлә шакирдләrin оху-ма вәрдиши арасында әбәди сәрһәд јарадыр.

Гасым мүәллим бизә рус дилиндән дәрс дејирди. О, өз фәннини зәиғ билирди (бу бизә хејли соңра мә-лум олуб). Лакин үзәриндә дайм чалышдығындан бизә нәјисә өјрәтмәјә, рус дилиндә олан ишләк сөзләри әз-бәрләтмәјә чан атырды. Дайма өз үзәриндә чалышан мүәллим һәмишә угурулу дәрс дејир.

Мәктәбдә жахшы охујан шакирдләр һамымызын фәхријди. Онлары шакирдләр жахшы таныјырдылар.

Биз ашағы синиф шакирдләринин көзүндә онлар даһа јашлы, даһа мәэмүнлу вә јеткин көрүнүрдү. Ибраһим, Эли Тағыјев вә башгалары јадымызыда јахшы галмышды. Мәһәррәм Нәбили мәктәбин комсомол тәшкилатынын катибијди. Һамы ону чох севирди. Чүнки о, јахшы охујан, ганачаглы, гајғыкеш вә јахшы тәшкилатчыјды. Онун 15 јашы тамам олмамыш вәфат етди. Мәктәбин бүтүн мүәллимләри вә шакирдләри онун дәфниндә иштирак етди.

Мәктәбимиздә охујанлардан бири дә Хары Гурбан иди. Онлар Нахчыван МССР Илич рајонунун Махта кәндидән Бөյүк Чобанкәрәј көчмүшдүләр. Мәктәбә дәрсә кәләндә чографијадан дәрс дејән мүәллим Гурбанын билијини јохламаг учун дејир ки, Москва шәһәрини хәритәдә көстәр. Гурбан хәритәјэ чох диггәтлә бахандан соңра элини хәритәни бир һиссәсинә гојур: Мүәллим: «Гурбан, бармагларынын дөрдүнү хәритәдән чәк, бирини сахла, көрәк Москва шәһәри сәнин һансы бармағынын алтындары?». Гурбан элини хәритәдән көтүрүб кери чәкилир. Чаныны шакирд учун чох ағыр олан «бىلمىرәм» сөзүндән гуртармаг учун, мүәллим дејир; «Мүәллим, бу хәритә бизим мәктәбә олан хәритәдән дејил!».

Биз нә биләйдик ки, Москванды хәритәдә көстәрә билмәјен Гурбан бу чавабдан уч ил соңра көнүллү олараг Гызыл Орду сыраларына кедәчәк, 1942-чи илин гышында өлкәмизин пајтахтыны алман-фашист ишғалчыларындан горумаг учун Москва алтында вурушачаг, сол голундан ағыр јарапана чагдышы? Гурбан да билмири ки, онунла бир чәбінде вурушан азәрбајчанлы баласы Исрафил Мәммәдов илк дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүләчәкдир.

Бизим охудугумуз Меһмандар натамам орта мәктәбинин бинасы 1894—1895-чи илләрдә тикилмишди. Бу мәктәп «Школа» адландырылырды. Орада азәрбајчанлы ушаглар рус дили өјрәнирдиләр. Соңralар (1960—1965-чи илләр) Азәрбајҹан Халг Тәсәррүфаты Институтунун рус дили кафедрасынын мүдири олмуш филологија елмләри намизәди Чәлил Ибраһимов да һәмин мәктәбә рус дилини өјрәнишиди.

Мәктәбимиздә јахшы өзфәалијјэт дәрнәжи вар иди. Ушаглар һәрдәнбир јахшы концертләр верәрдиләр. Дәрнәк бирдән чох күчләнди. Гоншу Һачы Эһмәд Коланысындан бизим мәктәбә тәһсилләрини давам ет-

дирмәк үчүн кәлән (VI—VII синифләрдә) Ислам Гәрибов, Гара вә Сары Мәммәдовлар, Рәсул вә башгалары өзфәалийјэт дәрнәјинә хүсуси чанланма кәтирдиләр. Онларын рәгсләри, охумалары инди дә мәним көзләрим гаршысындадыр. Онлар хорла охујур, јаллы кедирдиләр. Йухары синифдә охујан башга ушаглары да ора гошурдулар.

Бизим мәктәбдә һамы јахшы охумаға чан атырды. Лакин пис охујанлар да варды. Онлардан бири Һамбој иди. О, һәм дә соҳ шулуг иди. Исмајыл мүәллим јахшы охујан ушаглары она көстәриб деирди ки, нијә охумурсан, нијә шулуглуг едирсән, бәс, аյыб дејилми? Өзүнүн дә бојнун, боғазын дәнүүр. Һамбој мүәллимдән чаныны гуртартмаг үчүн «Ај мүәллим, мән данландыгча көкәлирәм.» — деирди. Һамбој Бөјүк Вәтән мұнарибәси илләриндә өзүнүн чәсурлуғу илә деди ки, экәр мән јахшы охумаг борчуму пис јеринә јетирдимсә, Вәтәни алман-фашист ишғалчыларындан тезликлә азад етмәк имтаһанындан баш учалығы илә чыхым. Һамбој дүшмәнлә вуруша-вуруша Вәтән торпағына әбәди ғовушду.

Мүәллимләр бизэ јүксәк сәвијјәдә билик вермәклә јанаши Совет гурулушуна, колхоз әмлакына мәһәббәт һисси дә ашылајырдылар. Шакирдләр тарла зәһмәткешләrinә көмәк едир, ичтимай һејвандарлығын јахшы тәшкилинә чан јандырырдылар. Мән һәр күн сәһәр-сәһәр бојнумда гырмызы пионер галстуку колхозун пәјәсинә гачыр, өһдәмә дүшән бир чөңкәни гашовлајыр, јеминә фикир веридим. Бу, «хырда» бир иш олса да, биз шакирдләрдә ичтимай әмлака хүсуси мәһәббәт вә һәвәс һисси јаратмышды. Биз шакирд ола-ола колхоз ишиндә фәал иштирак етмәјә чан атырдыг. Яј тә'тили заманы валидејнләримизлә чөлә кедир, физики имканымыз дахилиндә онлара көмәкли көстәрирдик.

Бичиндән соңра чөлдә башаг топламаг анчаг ушагларын ишијди. Сүнбулләри бир-бир јердән галдырыбы балача элләрин ичиндә сәлигәјә салдыгча, ушагларын физики әмәјинин мәһсулу дәғигәбәдәгигә артырды. Бу да онларда севинч һисси јарадырды.

Әмәк инсанлары сынағдан чыхармаг үчүн ән башлыча ме'јардыр. Истәр физики вә истәрсә дә әгли әмәјин јекуну илә инсан шәхсијјәтинин нә дәрәчәдә јүксәкдә дурдуғуну асанлыгla өлчмәк олар. Әмәјә хор

бахан һәјатда һеч ваҳт јүксәлә билмәз, ичтимаијјәтдә һеч заман лајигли јер тута билмәз! Чүнки, әмәкдән гачанлар өзләри һисс етмәдән чәмијјәтдән дә, онлары әнатә едән инсанлардан да гачыр, өзү дә сур'әтлә гачыр. Фајдалы әмәкдән гачан өмрүн мүәјјән мәрһәләсендә гуру јердә тәнһа галыр. Тарихи шәхсијјәтләrin һамысының бу күн вә кәләчәкдә јашамалары јүксәк дәрәчәдә тәшкىл олунмуш кәркин вә мәһсулдар әмәјин нәчтичәсидир. Фајдалы әмәкдән гачан инсан чәмијјәтдә сағлам мејвәнин ичинә душмуш зијанлы гурду андырыр. Нечә ки, кеч дејил онлара гаршы еффектли јолларла чидди мұбаризә апармаг лазымдыр.

Ушаглара рәһмлилик, һуманизм һиссләри илkin дөврләрдән ашыланмалыдыр. Экәр ушаға ушаглыгдан «вур» дејирләрсә, о тәдричән вурмаға алышырса, ушаг бөյүйәндә дә амансыз олур, гәddар олур. Экәр ушагын гарышгаја, бөчәјә јазығы кәлмирсә, онлары ајаглары алтында әзирсә, демәли онун кәпәнәјә дә, сәрчәјә дә, пишијә дә, итә дә јазығы кәлмир. Онлара гаршы амансыз олур. Бә'зән бир груп ушаглар арыг, хәстә, гачыб арадан чыхмаға һалы олмајан итләри даشا басыр. Онларын даши итә дәјдикдә о зинкилдәјир вә һәмин ушаглар ондан һәzz алыр, шәnlәнир. Һәмин ушагларын өз јолдашлары, достлары хәстәләндикдә исә онларын һалына да тәфавут етмир. Белә ушаглар бөјүдүкчә, даش үрәкләр кет-кедә «дашлашыр», чанлылара гајғы азалыр. Ит, пишик ганындан һәzz алан ушаглар сонралар инсан ганы көрәндә һеч дә һејфиләнир, она чан јандырмыр вә мүәјјән һалларда чинајәткарларла бирләширләр. Демәли, аилә башчылары, көрпәләр еви, бағча вә мәктәб мүәллимләри ушагларын һуманизм руһунда бөјүмәсінә чидди фикир вермәлидирләр.

Ағманган јајлагларына хәбәр чатды ки, мұнарибә башлајыб. Бизә чадыр да, алачыг да, дағлар да дар көрүндү. Елдә-обада нараһатчылыг башланды. Јениjetмәләр мұнарибәјә ѡолланды. Колхозчулар арасында бирлик артды. Гадынлар кишиләшди. Ушаглар бирдән јашланды. Һамы ичтимаи бирлијин, даһа да јүксәлмәсінә вичданла гошуулду. Экинин дә, бичинин дә, елин јајлаға кетмәсінин дә, арана гајитмасының да нормал гајдаја душмәсінә наил олдулар.

Дүшүнүрәм: инсанды нә гәдәр енержи, нә гәдәр јүксәк ишкүзарлыг олармыш. Инсанлара сутканын 24

сааты аз көрүнүрдү. Дан јери сөкүләндән һава торанлашана гәдәр иш кедирди. Һамы бир-биринә дајаг дурруду, бир-биринә әл тутурду. Ач-јалавач галмаға һеч кими гојмурдулар. Евдә бир овуч ун олсајды ону ентијачы оланлара бөлүрдүләр. Варланмаг далыјча гачан јох иди. «Көлхоз малы илан сүмүјүдүр, ким ону јесө боғазында галар» дејирдиләр.

Мұнарибә илләриндә эскәр айләләринә хүсуси диггәт көстәриләрди. Гоча кишиләр, әли бел тутанлар онларын һәјатјаны торпағыны шумлар, әкәр, бичәрдиләр. Евләриндән яғыш даммаға, гышда ушаглары сојугдан донмаға гојмаздылар. Бүтүн ишләри вахтында көрәрдиләр. Җәбәйә гајғы диггәт мәркәзиндәјди. Дөјүшчүләре дәвә јунундан әлчәк, гојун јунундан чораб тохујардылар. Һәрби јардымы да унутмаздылар. Җәбәйәдән кәлән мәктуб тоја, бајрама чевриләрди. «Гара кағызы» анчаг ағсаггальлардан биринә верәрдиләр. Онлар јығышыб мәсләһәтләшәр, саһибинә долајысы јолла хәбәр верәр, ел гајдастында матэм тутардылар. Эскәр кедәнләрин һәр бирини кәндин чәнубундакы дикә гәдәр ѡюл салар вә соңра гајыдардылар. Гадынлардан ағлајаны оланды: «Диријә ағламазлар» дејәрдиләр. Кәнчләрин гәләбә инамы илә җәбәйә кетмәси биз ушагларда хүсуси мәғрурлуг һисси ојадырды. Кәнд чамааты архада җәбәйә учүн вурушурду. Мән, Бөյүк Вәтән мұнарибәси илләриндә колхозда, завод вә фабрикдә чалышан бүтүн совет вәтәндашларыны мұнарибә иштиракчылары несаб еди्रәм. Архадан архайын олмајан эскәр инамла вуруша билмәз! Мән дејә биләрәм ки, 1941—1945-чи илләрин ушагларынын һәр бири—јашындан асылы олмајараг, мұнарибә иштиракчысыдыр. Онларын сифәтинде ачыг-ајдын көрүнән гәмкинлик, чатылмыш гашлар, көмкөј көјәрмиш дамар, чухура дүшмүш көз, гәлбләрдәки һәсрәт мұнарибәнин җәбәйәдән чох-чох узагларда салдығы дәрин из иди. Мұнарибәнин илк ағыр илләринин инсан гәлбинә чөклүјү гаранлыг ајбај, илбәйл сөкүлүб дағылырды. Совет халғынын гәлбиндә гәләбәйә олан инамы күнбәкүн артырыды. Гәләбәйә инам олмајан јердә мәғлубијәт башланыры. Она көрә дә гәләбәйә инамы инсанларын нифрәтли көзүндә, күчлү голларында, мәтин аддымларында, зиндана вурдуғу чәкичдә, тахыла чәкдији орагда, атәш ачдығы автоматын сәсиндә һисс олунурду.

Мұғарипә гүртәрды, ғеләбә бајрағы учалды. Бу учалығ милжонларла инсанын төкүлмүш ганы несабына анчаг Советләр әлкәсіндә дејил, бир чох башга дөвләтләр, башга халглар арасында да көрүндү.

1945-чи илин сентябр айынын бириндән педагогжи мәктәбдә дәрсләр башланды. Биз шакирдләр дәрсә илан ағзындан гүртартмыш турбаға еһтирасы илә киришишдик. Пис охумаг нағтында тәсәввүр белә олмазды. Мүәллимләр дә мүәллим идиләр: јүксәк мәдәнийјәтли, дәрин биликли, гајғыкеш, бүтүн варлығы илә мәктәбә бағы.

Дәрслә јанаши мәктәбин ичтимай ишинде дә фәэлишитирак едирдик. Јаҳшы вә пис чәһәтләр иш просесинде өзүнү даһа долғун вә габарыг шәкилдә үзә чыха-рырды.

Икинчи курсун ахырыйды. Мәктәбин тәләбәләр Чәмијәтинин сәдри Гәмбәр Әрәбов несабат верири. Мұзакирә заманы мән дә нөгсанлардан данышым. Тәклифләр вердим. Гәмбәр јенидән сечилди. Сән демә онун тәнгидән һеч хошу қәлмирмиш. Күрзә кими гыврылыбы фүрсәт ахтарырмыш ки, ону тәнгид едәни чалсын. Чалды да. Учүнчү курседа, мәктәбә ики күн оларды ки, директор тә'јин едилмиш Һәбиб Мәммәдзәдәјәј алан мәлumat вердијиндән мәни мәктәбдән чыхартдылар. Маариф Назирлијинә шикајет етдим. Ёхладылар. Бир һәфтәдән соңра мәни мәктәбә бәрпа етди. Гәмбәрин пислијинин бир һәфтәлик өмрү олду. Мәним мәктәбә бәрпа олунмағымда назирликлә бәрабәр мүәллимләримдән Меңди Қазымовун, Рәзијә ханымын, Мәммәд Һәсәновун, Сурә мүәллимәнин, Сәкинә ханымын, Мирчәфәр Әләкәбәровун вә башгаларынын да хүсуси рөлу олмушшудар.

Бир күн директорумуз Һәбиб мүәллим мәни өз кабинетинә чағырды. Мәни тәләсик, ишин мәнијәтини өјрәнмәдән, мәктәбдән чыхартдығы үчүн үзр истәди. онра әлавә етди: мән сәнә елә бир јаҳшылыг едәчәм ки, о, сәнин јадында әбәди галсын, унудулмаз олсун. Биринчиси, Һәбиб мүәллимим мәндән, фактик оларағ педагогжи мәктәбдә охујан шакирддән үзр истәмәси мәнә чох тәәччүблү қәлирди. Јеримдә донуб галышдим. Она «сағ олун» демәјә дә дилим қәлмирди. Икинчиси, о, дедијини дә етди. Мүәллимләrin зәманәти илә мәни партия сыраларына гәбул етди. Инди гырх иллик бир дөврдә гојнумда әзизләјәрәк кәздир-

дијим коммунист билетинин илк сәбәбкары Һәбіб Мәм-
мәдзәдә олмушшур.

Инсан һәјатында елә анлар олур ки, бә'зән о, нә
етмәк лазым олдуғуны да унудур. Дајандығы јоллар
ајрычында һансы жолу тутмағы кәсdirә билмир. Онда
белә һалда инсаның көмәжинә хејирхан адаллар кәлир.
Өзү дә, сән һисс етмәдән, сән хәниш етмәдән. Бир сөз-
лә, дајы тапмадан, гәфләтән онлар сәнә дајыя чев-
рилир. Габагчадан дејим ки, белә адаллар һәјатда
унудулмур. Онлар сәнин үчүн әзиздән дә әзизә дөнүр.

1951-чи илин ијүн ајы иди. Дөвләт имтаһаны ве-
рирдик. Мән В. И. Ленин адына АПИ-дә комсомол
комитә катибијдим. Һүсәмәддин Османов кәлди. Қे-
рушшудук. Сорушду: Институту гуртарандан соңра охумаг
истәјирсәнми? Онда дур кет Азәрбајҹан ССР ЕА Җографија
Институтуна. Онлар аспирантураја гәбул е'лан
едиб. Москваја көндәрирләр. Мәгсәдли аспирантура-
дыр». Мән сөз вердим ки, кедәрәм. Анчаг чох тәрәддүд
едирдим. Рус дилини пис билирдим. Аспирантурада
охумаг, русча диссертасија јазмаг, мұдафиә етмәк, өзү
дә Москвада. Бу чох мүшкүл иш иди. Башга иш чых-
ды, о күнү кедә билмәдим.

Сәһәриси күн Һүсәмәддин мүәллім јенә кәлди. Би-
ләндә ки, мән җографија институтуна кетмәмишәм, о,
мәнә әрклә յаҳынлашды, голумдан тутуб галдырыды, ка-
бинети бағлајыб, күчәјә чыхартды. Һара кедәчәјими
дә көстәрди. Мәнчә, Һүсәмәддин Османов индики јо-
луму о андан мүәjjән етди. Белә адаллар һәјатда
унудулармы?

Һәбибләр, Һүсәмәддинләр бизим һәјатымызда чох-
дур. Еләләри чох олдуғу үчүн дә писләр онларын ара-
сында әријиб јох олур. Бизим Совет чәмијјәтиндә пис-
ләр ат ојнада, кениш чөвлан едә билмәз, чүнки наһаг
иш ајаг тутса да јеријә билмәз..

Тәнгиддән узаг гачан, тәнгид едән шәхсләри өзүнә
душмән билән, шәхси мұнасибәтләри партија вә дөвләт
ишинә гарышдыран «рәһбәр» ишчиләри вахтында вә-
зиғәдән узаглашдырмаг лазымдыр. Беләләри иш про-
cessинде фајда вермәкдәнсә, ајры-ајры шәхсләрә гар-
шы јерсиз мүбаризә апарыр вә инсанлары фајдалы
әмәкдән узаглашдырылар.

Сурә мүәллімә җографијадан дәрс дејирди О. В. И.
Ленин адына АПИ-нин җографија факултәсиндә оху-
дуғу вахт узаг практикаја (Бакы—Москва—Волга-
144

боју — Һаштэрхан — Бакы) кетмәсиндән, онун фаяждасындан данышырды. Гәрибәдир, бу сөһбәт мәни сон нәгтәдә һәмин институтун чоғрафија факүлтәсинә кәтириб чыхартды. Мән фикирләширдим ки, чоғрафија факүлтәсини битирәрәм, кедиб Москванды қәзәрәм, Волга чајы боју кәмиәт үзәрәм, соңра да кәндләрин бириндә — орта мәктәбдә мүәллимлијә бишлајарам. Демәли, мүәллимин чанлы данышығы шакирдин һафиәсинә һәкк олунараг силинмәз изләр бурахыр.

Биз синиф рәһбәри Рәзијјә мүәллимәни, ријазијјат мүәллими Мәммәд Һәсәнову, әдәбијјат мүәллимләри Меһди Казымову, Шө'lә Фәрһадованы чох севирдик. Меһди Казымов әзбәрләмәк үчүн вердији ше'ри сорушанда ортадан бир мисра өзү дејәндән соңра «ди, далыны де кәлсин» — дејәрди. Механики әзбәрләмиш шакирд һәмин јердән ше'ри давам етдиရә билмәзди. Одур ки, мүәллим шүурлу шәкилдә, дәрк едә-едә ше'ри әзбәрләтдиရә, дүшүнә-дүшүнә охумағы өјрәдәрди.

Шө'lә мүәллимә М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәрини охумағы тапшырмышды. Башга дәрсләри охудуғумдан һәмин әсәри охумаға вахтам галмамышды. Ахшам отаг јолдашым Гасым Мустафајевдән һәмин әсәрин мәэмунуну данышмағы хәниш етдим. Сәһәриси күн Шө'lә мүәллимә ичәри дахил олан кими мәндән дәрси сорушду. «Охумамышам» демәјә дә утандым. Әсәрин мәэмунуну данышым. Арада бир суал верди. Сусдум. Диңмәди. Даһа кери чәкилмәк олмазды. Ирәли кетмәк үчүн дә јол кәсилирди. Өзү изаһ етди. Соңра: «Сән ки, әсәрин мәэмунуну белә јашшы билирсән, бәс, бу јер нијә јадында галмајыб?» — деди. Мән чаваб верә билмәдим. Онсуз да пис вәзијәтдә галышым. Устәлик әлавә бир јалан да ујдурга билмәздим. Әсәрин мәэмунуну Гасымын данышмығы кими баша чатдырым. Шө'lә мүәллимә:

— Әсәри охујанда фикри дағытмаг лазым дејил. Онун бутүн инчәликләринә вармаг кәрәкдир. Ахундовун бу әсәриндә артыг фикир, јерсиз ифадә јохдур. Онларын һамысы бир-бирилә үзви шәкилдә бағылдырып. Мән динмәдим. Инди дә бу сирри севимли мүәллими мә ачмагда хәчаләт чәкирәм.

Јереван педагоги мәктәбинин нәэздиндә дәрдиллик мәктәб варды. Биз педагоги практиканы орада кечирдик. Синиф мүәллими Тәрлан ханым бә'зән ону өвәз етмәји мәнә тапшырырды.

Бир күн дөрдүнчү синифдә дәрс дејирдим. Шакирлардән бири парта архасында отурмур, тез-тез жерини дәжишәрди. Ушагларын жаңындан кечәндә онлары дүртмәләйирди. Мәним ону интизама дәвәт етмәји-мин һеч бир нәтижәси олмурду. Һәммиң шакирд үчүн елә бил ки, синифдә мүэллім жох иди. Ону чағырыб үзүнә бир шиллә чәкдим. Һөкмлә: «Кеч жериндә отур» дедим. Гузуја дөндү. Жериндән тәрпәнмәди. Дәрс кечдим. Бу һәрәкәт мәним практикамда бириңчи вә ахырынчы дәфә олду. Шакирдә вурулан шилләнин сәси мәни шиллә илә дәрс демәк фикриндән бирдәфәлик узаглашдырыды. Орта мәктәбдә дәјмә илә дәрс кечмәйи бир јерә сығыштыран мүэллімләри көрмәјә көзүм олмадығы налда өзүм дә о јолла кедирдим. Мәнчә, һәммиң шакирд инди мәним гаршымга сағгаллы-быглы киши кими чыхса мән хәчаләт чәкә-чәкә ондан үзр истәјәрдим! Физики чәзанын шүурлу јолла билик газанылмасыны гајчы кими дограмасы фикрини һәр бир мүэллім сырға едиб гулағындан асмалыдыр. Қобуд мүэллім саф шакирд бағрыны гана дөндәрир. Белә мүэллімлә гаршылашдыгда шакирд ач чанавар көрмүш довшан кими дивара гысыла-гысыла онун жаңындан биртәһәр өтүб гачмага чан атыр. Һәммиң мүэллімин көзүнә көрүнмәсин дејә шакирд јолуну чох кәнардан салыр. Шакирләрә һәмишә гајғы, меһрибанлыг көстәрмәк лазымдыр. Она көрә дә ушаг үрекдән кәлән мүэллім сәмимијјәтинә көврәк вә саф көрпә сәмимијјәтилә чаваб верир.

Педагожи мәктәбдә алдығымыз билик бизим бөйүк әксәрийјәтимизи Педагожи Тәмајуллұ Института кәтириб чыхартды.

Институт партия комитетесинин катиби, сәмими дост, жаҳшы инсан, көзәл тәшкилатчы Тә'ләт Әфәндиев партиячы вә комсомолчы тәләбәләри комсомол ишина чәлб едирди. Факультә комсомол тәшкилаты катиби мәни ичтимай ишдә формалашдырырыды. Партиячы олдурумдан факультә партия тәшкилатынын ичласлашында иштирак едир, мүэллімләрин һамысы илә жаҳындан таныш олурдум. Бу да, комсомол тәшкилаты ишинин жаҳшы кетмәсинә чидди көмәк едирди. Иш елә кәтириди ки, мәни институт комсомол комитетесинин үзвү (үчүнчү курсда) сөчдиләр. Ичтимай јүк артырды: һәм факультә, һәм дә институт. Лакин дәрсә жаҳшы назырлашмаг яддан чыхмырды. Чүнки бунсуз комсомол

ишинин һеч бир мә'насы јох иди. Нечә дејәрләр, өзүнә умач ова билмәјән башгасына эриштә кәсә билмәзди.

Мәниң гәлбимә нур чиләјән тәләбәлик илләри мәни Тә'ләт Эфәндијевлә, Шыхәли Гурбановла, Сархан Вердијевлә, Мәммәд Тағыјевлә, Алмәммәд Алмәммәдовла, Муртуз Садыговла, Чинкиз Микајыловла вә бир чох башгалары илә јахынлашдырыды, достлашдырыды. Онларын һәр бири һаггында данышмаг чох ваҳт апарарды. Аңчаг института гәбул олунан күндән таныш олдугум Шыхәли Гурбанов һаггында бир гәдәр данышмаг јеринә дүшәрди.

Шыхәли Гурбанов (16. 08. 1925 — 24. 05. 1967) В. И. Ленин адына АПИ-јә дахил олдуғу илк күндән мүәллим вә тәләбә hej'етинин диггәтини өзүнә чәлб етмишди. Буна көрә дә о, института гәбул олундуғу ај (1947-чи илин сентябр ајы) филолокија факултәсинин илк партија тәшкилаты катиби, икинчи курсда исә комсомол комитәсинин биринчи катиби сечилмишди.

1947-чи илин сентябр айынын сон күnlәри иди. Институтда тәләбәләрин үмуми ичласы кечирилирди. Шыхәли мә'рүзә етди. О, тәләбәләри јахшы охумаға, елмә дәриндән јијәләнмәјә, ә'лачылыға чағырыды. Шыхәлинин мә'рүзәси мәним гәлбими ифтихар һисси илә доллурду.

Биз тәләбә коммунистләр партија ичласларында, тәләбәләрин јығынчагларында тез-тез көрүшәр, сөһбәт едәр, бир-биримизи даһа јахындан таныјар, үрәк гызырыардыг. Тәдричән ичтимай ишләрә гошулар вә бир-кә ишләјәрдик. Шыхәли илә јахынлашдыг, биркә отуруб дурдуг, достлашдыг.

Бир күн Шыхәли хәстәләнди. Онун јанына кедәси олдуг. Алмәммәд Алмәммәдов, мән вә бир дә филолокија факултәсинин тәләбәләриндән бири. Йолда дүкана дахил олдуг. Бир гуту конфет алдыг. Онун пулуңу үчүнчү ѡлдаш (дүзү онун ады јадымда дејил) верди. Шыхәли илә онун евиндә көрүшдүк. Сөһбәт етдик, зарафатлашдыг. Худаһафизләшиб евдән чыханда ѡлдашымыз ајаг сахлады, Шыхәлијә пычылты илә деди:

— Конфетин пулуңу мән вермишәм.

Шыхәли онун чавабында:

— Нә олар, сән хәстәләнәндә дә сәнә алышнамаг конфетин пулуңу мән верәрәм—деди. Биз күлүшдүк...

Мэн Москвада аспирантурада охујанда Шыхэли илэ ики дэфэ көрүшдүм. Онда о, Бакыда шэһэр рајон партия комитэсинин катиби ишлэирди. Хејли сөһбэт етдик. О, Пушкиндэн диссертасија јазырды. Пушкинин ашиги иди. Она бүтүн варлығы илэ бағланышды. Пушкинин шәхси һәјатындан чох шеј билирди. Онлары һәмишә ширин-ширин данышырды. Шыхэлинин данышығында чох бөյүк сәмимијэт, инам вә һәм дә шириндиллик варды. Онун күлә-күлә данышмасындан мән хүсуси ләззәт алырдым. Ширин күлүшүjlә мә'налы данышығы бир-биринә чох вахт гајнајыб-гарышдығындан о, бүллур дағ чајы кими курулдајырды.

1956-чы илин пајыз ајларындан бириндә Шыхэли илэ көрүшдүк. Мәним наимизәдлик диссертасијамын мудафиәсилә марагланды. Өз авторефератын тә'чили чапындан данышды. О, ијун ајынын сон күнләриндә мудафиә етмәли олдуғундан авторефераты мај ајынын ахырына кими үнванлара көндәрмәлијмиш. Иши сур'этләндирмәк учун Шыхэли мәтбәејә кедир, ишчиләр она дејирләр ки, бир күнә авторефераты јығмаг мүмкүн дејил. Онда о, ағ халаты әјнинә кејиб, авторефератын мәтнини јығмаға башлајыр. Мүрәттибләр рајком катибинин бишмиш мүрәттиб кими ишә башламасына һејран галырлар. Сән демә Шыхэли вахтилә мүрәттиб ишләјибмиш. Буну көрән ишчиләр дә Шыхэлијә көмәјә кәлирләр вә автореферат вахында үнванлара көндәрилir.

1960-чы илин апрел ајында Москвада Совет Азәрбајчанынын 40 иллиji гејд едилди. Мән орада е'замијәтдә идим. Ахшам Политехник Музейинин залына топландыг. Ичласы Нобел мүкафаты лауреаты, академик Н. Н. Семёнов ачды. О, сөзу Азәрбајчан КП МК-нын тәблигат-тәшвигат шө'бәсинин мүдири, филолокија елмләри наимизәди Шыхэли Гурбанова верди. Шыхэли бир саата гәдәр мә'рузә етди. Мә'рузә сијаси чәһәтдән долгун, иғтисади көстәричиләрлә зәнкин, бәдии чәһәтдән камил иди. Залда там сакитлик варды. Шыхэлинин натиглик күчү елә бил ки, һамыны овсун-жамышды. Мә'рузә гуртаранда сакитлиji курултулу алгышлар позду. Алгышлар үрәкдән кәлән алгыш олдуғундан арасы кәсилмәк билмирди. Мә'рузә гуртаран кими академик Н. Н. Семёнов Шыхэлини бағрына басды, мәзмунлу вә көзәл дили олан мә'рузәјә көрә

миннэтдарлығыны билдирди. Алғыш хејли давам етди. Шыхәли о кечә Москвада 40 жашлы Совет Азәрбајчанынын жеткин коммунист оғулларындан — парлаг улдузларындан бирини хатырладыры..

Шыхәли Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијат Институтунда Әдәби әлагәләр шө'бәсинин мүддири ишләјирди. Бә'зән биз көрүшүрдүк. Һәмишәки кими чох меһрибан иди. Һәрдәнбир Шыхәликилә дә кедирдик. Тәләбәлик илләриндән таныдығымыз вә һәдсиз һөрмәт етдијимиз Хавәр ханым бизи бөյүк үрәк ачыглығы илә гаршылајырды. Шыхәли евдә өз эли илә көрдүү ишләри нұмајиши етдирмөји дә чох севирди...

Шыхәли Азәрбајчан КП МК-дә катиб ишләјирди. Зәнк етдим. Көрүшмәк истәдим. МК-дә өз кабинетин дә көрүшүрдүк. 40 дәгигәjә гәдәр сөһбәт етдик. Онун јенидән МК-жә гајытмасы һамымызын үрәјиндән иди. Шыхәли елмин инкишафына бөйүк гајы көстәрирди. Ахы өзү дә елмә бағлы иди, онун вургуну, әсири иди. Одур ки, мәним елми ишлә даһа чидди мәшгүл олмаймы, тезликлә докторлуг диссертасијамы баша чатырмағы тә'кидлә төвсіјә едирди.

1967-чи илин мај аянын 24-ү иди. Нәриманов проспектиндә, 8-чи мәртәбәдәki отағымда отуруб мәгалә үзәриндә ишләјирдим. Қимсә ичәри кирди. Бөйүк кәдәрлә: «Шыхәли вахтсыз кетди!» сөjlәди.

Мән һеч нә олмајыбыш кими јазыны дајандырмадым. Бир ан кечди. Дајандым. Јүнкүлчә фикрә кетдим, соңра аяға галхым. Онун үзүнә баҳдым, дәhlизэ чыхдым. Пәнчәрәнин гаршысында дурдум. Фикрим дәринләшди. Чох кечмәдән гәм-кәдәр мәни ағушуна алды. Јеримдәчә донуб галмышым. Артыг мән һеч нә һисс етми, һеч кими ешитмир, көзүмү бир нөгтәдән чәкмирдим. Көз жашларым сел кими ахыб јанағымдан үзүашағы сүзүлүрдү.

Ола билмәз! Нечә олду ки, биз партијамызын жетишмиш бир оғлуну белә тез, өзү дә асанлыгla итирифик. Бу учуз өлүм һарадан кәлди? Онун өмрүнүн јени мәрһәләси, даһа жеткин вә мүдрик бир дөврү башланышды. Шыхәлинин өлүмү бизим һәјатымызда јери көрүнән бөйүк бир учурум гојуб кетмишди. Гашла-көз арасында олан өлүм бизи Шыхәлидән бир көз гырпымында әбәди аյырмышды..

Мәним Шыхәлијлә көрүш јерим өлүмүндән соңра гәбринин үстүйдү. Һәјат мәнә онун гәбри үстүнә кетмәклә мүәյҗән тәсәлли верирди.

Һәјат мәнә башга бир тәсәлли дә вермишди. Шыхәлиниң оғлу Илгарла мәним оғлум Васиф Азәрбајчан Дәвләт Университетинин шәргшүнаслыг факультәсинин Эрәб шө'бәсиндә бир курсда охујурдулар. Онларын достлугу, бир-бириң үрәкдән бағлы өлмасы, елә бил онларын аталарының тәләбәлик һәјатларының јени тәкрапы иди.

1950-чи илин јаз ајларындан бириди. Санки АПИ-ни илдүрүм вурмушду. Һамы чахнашыры. Дејиләнләрә көрә институтта тәнгид «боғулмушду». Институтун рус факультәсинин икى тәләбәси «Молодежь Азәrbайджана» гәzetиндә институтта олан интизамсызылыг нағында гыса бир мәгалә чап етдиришиләр. Күja һәмин комсомолчу тәләбәләри Шыхәли Гурбанов өз кабинетинә чағырмыш вә онлара тәпинмишdir ки, сиз нә учүн институт кәнчләринин үнванина бөйтән атырысыныз. Бу данышыг заманы Бакы шәһәр партия комитетинин бир тә'лимачысы да комсомол комитете катиби Ш. Гурбановун кабинетиндә олуб. Һәмин шәхс институтдан кетдикдән соңра дејиб ки, АПИ-дә тәнгиди боғурлар. Бу хәбәр бир ан ичиндә МК-ја чатдырылыр. Бириңи катибин шәхси көстәришијлә тәнгиди боған шәхсләрин партия вә комсомол мәсәләсинә баҳылмасы гәрара алыныр.

Бизи АПИ-ни комсомол комитети үзвләрини бу ишлә әлагәдар шәһәр партия комитетинә көндәрдиләр. Шыхәлије партия чәзасы верилди. Орадан да бизи машина миндириб (ара вермәдән) республика комсомол комитетинә апардылар. Бириңи катиб Эли Кәrimов иди. Орада да кениш мұзакирә олду. Шыхәлије комсомол чәзасы вердиләр. Ону институт комсомол комитете катиблијиндән чыхартдылар. Сталин тәгүдүндән мәһрум етдиләр. Институтун партия тәшкілаты катиби Сара Рәһимованың јеринә көһнә коммунист Сусанна Абрамова сечилди. Сусанна ханым Шыхәлије верилмиш партия чәзасына баҳмајараг она һәдсиз гајы вә диггәт көстәрди, онун соңракы инкишафына реал партия зәмими јаратды. С. Абрамоваја гәдәр институтун партия тәшкілат катиби Сара Рәһимова иди. Сара «Молодежь Азербайджана» гәzetиндә чыхан

һәмин мәгаләни охујандан соңра дәрһал Шыхәлинин кабинетинә кәлир. Әсәби шәкилдә мәгаләнин мүәллифләрини чағыртдырыб онлара дејир: «Сизин өзүнүз интизамсыз ола-ола институтун интизамсызылығындан јазырсыныз, көрүн сизин башыныза нә ојун ачачағам...».

Бу данышыгда иштирак едән шәһәр партия комитетинин нұмајәндәси тәнгиди боғмаг нағында мә'лүмат верәркән С. Рәһимованың адыны чәкмир. Чәза мәсәләсинә кәлдикдә Сара Шыхәлини жаңына чағырыбы она дејир ки, мән жашлыјам. Мәним кәләчәјим архада галыб. Мәнә чәза версәләр ону дүзәлтмәжә өмрүм чатмајағ. Кәл бу иши сән бојнұна көтүр. Сән чавансан, кәләчәјин габагдадыр. Верилмиш чәзаны да үстүндән көтүрәрләр, ирәли дә кедәрсән..

Шыхәли партия тәшкилаты катибинә разылыг ве-рир. Онун лајиг олдуғу бүтүн чәзалаρы өз үзәринә көтүрүр. Бу да Шыхәлинин жашлы партия ишчисинә, һәм дә гадына олан һөрмәтиндән, жазығы кәлмәжи үзүндән олуб.

Ону да дејим ки, комсомолун МК-дә Шыхәлинин комсомол мәсәләсинин музакирәсіндә Ә. Қаримов мәнә суал верди ки, сиз Ш. Гурбановун тәнгиди «боғмасы» мәсәләсіндә онун жериндә олсаудыныз нечә һәрәкәт едәрдиниз? Чавабында дедим ки, мән дә Шыхәли кими һәрәкәт едәрдим. Катиб мәним бу бирбаша чавабымдан бәрк әсәйиләшди вә мәнә бир нечә кәлмә тәнгиди сөзләр деди. Бу чавабы институт комсомол комитети үзвләринин һамысы мәним кими верә биләрди. Чүнки биз Шыхәлини өзүмүз гәдәр севир, өзүмүз гәдәр она инанырдыг. Шыхәлинин парлаг кәләчәјини биз ачыг-ајдын көрүрдүк. Оnda олан фәллыйг, чевиклик, оперативлик, ити тәфәkkүр, дәрин билик, һәјати һазырлыг ону әһатә едән габагчыл тәләбәләрин һеч биринде јох иди.

Шыхәлинин дахили аләми чох тәмиз, бүллур кими шәффаф иди. Сөзу илә әмәли арасында гырылмаз вәһдәт варды. Елә буна көрә дә тәләбәләр Шыхәлинин бүтүн жаҳы чәһәтләрини көрүр вә ону үрәкдән севирдиләр. О ваҳт В. И. Ленин адына АПИ-нин комсомолчуларының күтләви һөрмәтини белә газанмаг неч кимә мүјәссәр олмамышды. Шәхсән мәним үчүн Шыхәли, сөзүн эсил мә'насында ағсаггал иди, комсомолчу ағсаггал. Шыхәлидән соңра АПИ-нин комсомол коми-

тәсінин катиби мәни сөчдиләр. Мән дә өз достумдан мәсләһәт алырдым. О, комсомол комитетінин отағына кәлир, анчаг онун үчүн сахладығым ә’ла нөв папирослардан бир дәнәсінні көтүрүб чәкирди.

Шыхәли һәјатда сакит, сәмими, сәсінни елә нара кәлди орада учалтмајан, артыг данышандан узаг олан, данышығында инчә јумор, тәңгиди мәсләһәт сечілән бир кәңч иди. Рус вә Азәрбајҹан дилләрини чох тәкмил билән бу шәхсін додагларында һансы дилдә данышмасындан асылы олмајараг дилләрә јени чан, јени һәјат, јени мәзмун, јени пафос, јени вургу кәлирди. Дејилән сөзләрин һәр бири чүмлә гатарында өзүнә хүсуси ифадә тәрзи тапырды. Она көрә Шыхәлиниң чыхышы динләјициләрә бүтүн чылпаглығы илә чатырды. Адам ону динләјөркән јорулмаг нә олдуғуну билмириди. Жаҳшы јохланылмыш фактлар, чанлы мисаллар, классикләрин сөзләри, аталар сөзү онун чыхышына јени мәзмун, јени бәзәк, јени ширинлик вә дәринлик веририди. Шыхәлиниң данышығында баһар бәнөвшәсінни инчәлиji, јај јөвшанының этри, көвшән лаләләриниң тызартысы, дағ шәлаләсинин курултусу, Абшерон шанысының ширинлиji дујулурду. Шыхәлини җаҳындан таныланлар һеч вахт ону унуда билмәз, бу мүмкүн дә дејил. Шыхәли Гурбанов мәним нәзәримдә жаҳшы дост, жаҳшы алим, лајигли коммунист, көркәмли партия хадими кими галыр вә галачаг да.

Шыхәли јумору чох севирди. Гыса, лакин дәрин мәзмунлу јумор онун ганына ишләмишди. Јуморун дили илә о, бә’зән чох күчлү тәңгид едириди. Һәдәфсиз јумор даима өлкүн көрүнүрдү. Һәдәф вуран јумор һәјаты сафлашдырыр, чәмијәти сағламлашдырыр, антиподлара өлдүрүчү зәрбә ендирир. Буна көрә дә Шыхәли өз әсәрләриндә, хүсусиә оперетталарын либретто, сунда тәңгид наминә јумордан јерли-јеринде истигадә едириди.

Биз шәхси сөһбәтләрдә һәрдәнбир гаравәлли данышыр, ләтифәләр сөјләјир, бунуна да јерли құлушләрә мејдан вериридик. Қәләчәк әсәрләриндә мәним данышдығым јуморларын бә’зиләриндән истигадә етмәси үчүн онлары јазыб она вермәјими хәниш етмишди. Мән онлардан 18—20-ни јазыб Шыхәлијә вердим. Лакин гәфләттән баш вермиш ағыр иткى онлардан истигадә етмәсінә имкан вермәди. Дејилән ләтифәләрдән бир

нечә мисал: Мәммәдијә «ушағыныз вармы?» суалына чаваб верәрди ки, «Һа хыттылдајырам јумуртлаја билмирәм» (Қишиң кәнді, Шәки рајону); Загаталада хошлары кәлмәдикләри адама дејирләр ки, «Бојуна Вархијан гамышы өлчүм»; Вәндам кәндидә (Гутгашен рајону) порсуга јергузусу да дејирләр. Куја Вәндам кәндидинин јухары мәһәлләсендә јашајанлардан кимсә порсуг эти јејәндә сорушублар ки, бу иә этидир јеирсән? О да чаваб вериб ки, «Јергузусунун этидир»; һүндүрбојлу, чанлы Лејлан ханым истираһәт етмәк истәјәндә дејәрди ки, «кедим, а бала, бир һамарланным» вә с.

1963-чү илдә З. И. Будагова «Азәрбајҹан дилиндә садә чүмлә» адлы докторлуг диссертасијасы мудафиә етмишди. Лакин Москвадакы эксперт советинде онун диссертасијасының тәсдиги нәдәнсә субъектив сәбәбләр үзүндән узанырды. Диссертасијаның мәзмуну, онун елми дәјәри шәхси мұнасибәтләрдән доған конфликтләрлә дәринләшириди. Эксперт советинин диссертасија нағында олан мәнфи гәрарының иә дәрәчәдә дүз олуб-олмамасыны мүәјжән етмәк үчүн УАК-ын пленумуна материаллар назырлајып, диссертасијаны кизли опонентләрә рә'јә көндәрирдиләр. Бу просес 1965-чи илә кими узанмышды. Шыхәлинин диссертасијаның тәсдигинде олан сүрүндүрмәчиликдән хәбәри вар иди. О, Азәрбајҹан КП МК катиби сечиләндән соңра бу диссертасија илә әлагәдар УАК-ын сәдри — ССРИ Али вә Орта Ихтисас тәһисиلى назири В. П. Јелјутин ѡлдаша Мәркәзи Комитетинин катиби кими рәсми олараг зәнк чалмыш вә бу ишдә олан сүрүндүрмәчилиji, гејри-объективлиji сөјләмиш, ишин әһәмияттәндән, диссертасијаның мүәллифинин — филология елмләри доктору олачаг илк азәрбајҹанлы ғадын Зәрифә Будагованың билийиндән, елми-тәшкилати габилијәттәндән данышмышды.

Бу факт Ш. Гурбановун Азәрбајҹан КП МК катиби кими елмә олан мұнасибәтини, лаигли алимләрә гајғысыны, Азәрбајҹан дилчилийни мәнафеини мудафиә етмәсini, елмин инкишафыны тә’мин етмәк үчүн онун шәхси чәсарәтини ачыг-ашкар көстәриди.

Азәрбајҹан КП МК-дә олан белә гајғы, елми ишчиләрә верилән реал гијмет республикада елмин дүзүн тәшкилинә, онун инкишаф етмәсini вә алимләrin даһа сәмәрәли иш көрмәсini шәраит јарадырды.

Ш. Гурбанов партија ишинин бүтүн мәрһелләриндә коммунистләрин эсил рәфбәтини газанмышды. Онун ишдә олан чевиклиji, мәсәләләри објектив вә оператив һәлл етмәси, иш просесиндә башлыча чәһәтләри сечиб габартмаг, онлары партија принсициаллығы илә һәјата кечирмәк габилиjjәти халг арасында сөзүн эсил мә'насында она шәрәф, шәһрәт вә мәһәббәт кәтиришиди. Шыхәлијә тапшырылмыш ишләрин јеринә ятирилмәсindә харичи парылты јох, дахили мәзмун вә заири көзәллик варды.

Бә'зән мұасир һәјатда өз тәшкилатчылыг габилиjәти, jұксәк билик вә бачарығы илә фәргләнән бу вә ja башга тәшкилатда өзүнә лајигли мөвге тутан, кәләчекдә jұксәлмәк үчүн бүтүн мұсбәт партија көстәричиләри олан шәхсләрә гаршы һараданса «көзәкөрүнмәз» бир әл узадылыр, о шәхс арадан көтүрүлүр вә онун јеринә «арадан чыхарыланын» әлинә су төкмәјә белә лајиг олмајан шәхс пејда олур. Экәр «арадан чыхарылмыш» физики вә рүни чәһәтдән сағлам адамдырса, образлы шәкилдә десәк габагы пәрдә бағланашиб, јениси ачылдыгдан соңра һәмин шәхс (әкәр о, доғрудан да парлаг шәхсдирсә) јенидән е'тибар едилir. Дүздүр, һәјатда белә һаллара чох надир һаллarda раст кәлинсә дә, анчаг јенә дә олур.

Белә мө'чүзәләрдән бирі дә Ш. Гурбановун башына кәлди. О, Азәрбајҹан КП МК тәблигат-тәшвигат шө'бәсинин мүдири вәзиғесиндән 1961-чи илдә көтүрүлдүкдән соңра јенидән 1966-чы илдә Азәрбајҹан КП МК катиби сечилди. Аталар дејиб ки, гызыл торпагда итмәз. Мәнчә, торпаг гызылдан да гызылдыр. Демәли, гызыл гызылын гәдрини биләр. Һәмин торпаг да онун гојнуна дүшмүш гызылы јенидән Азәрбајҹан сәмасына талдырыды. Бу учалма Сов-ИКП МК-да ишләjән вә Ш. Гурбанову бир лајигли партија ишчиси кими таныјан мәс'ул вәзиғәли коммунистләrin әли илә едилди. Ш. Гурбанов Азәрбајҹан КП МК-нын катиби ишләjәркән онун чошғун партија фәалиjәти јени дахили гүvvә, јени дахили енержи вә даһа jұксәк коммунист јеткини илә башлады. О, Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адына Әдәбијат институтунда ишләди беш ил әрзиндә (1961—1966) Мәркәзи Комитетин ишинә қәнардан нәзәр салды, өзүнүн кечмиш иш ѡолуну бејин сүзкәчиндән кециртди. Вахт Ш. Гурбанова кадрларын иш үслубуну

изләмәје имкан вермишди. Она көрә дә Ш. Гурбановун республика партия тәшкилатында хүсуси јер, хүсуси катиблик мөвгеји вардыр. Һәр шејдән әввәл Ш. Гурбанов әлиәјриләрә, оғрулара, дөвләт әмлакыны дағыданлара, рұшвәтхорлара, достбазлара, јерлиbazла-ра, өз вәзиғесиндән суи-истифадә едәнләрә, гоһум-гардашларының каллығына-јетишмишлијинә баҳмадан онларын голундан тутуб, вәзиғеләрә ғојанлара, өз көзләриндә тири көрмәјиб, башгаларының көзүндә гыл ахтаранлара, бир сөзлә, партијамызын ғојдуғу һәјат нормаларындан кәнара чыханлара гарши амансыз иди. Ш. Гурбанов трибунида партия принципialлығындан данышыб, орадан енәндә көзү өз габағына чәкмирди. Онун гапысы чиркин нијјәтлиләрин, әлиәјриләрин үзүнә әбәди бағлыды. Белә иш тәрзи анчаг Ленин партијасының низамнамәсінә там садиг олан, онун нормаларына там риајэт едән партия ишчиләри-нә мәхсус ола биләр. Ш. Гурбанов да белә рәһбәр партия ишчиләриндән бири иди. Ш. Гурбанов Азәрбајҹан КП МК катиби кечәнә гәдәр Азәриәшрә чап олунмуш бир китабын мүәллифләри (С. Ә. Әлијев, Ә. Ч. Әжјубов, Т. Һ. Мәммәдов. Суварылан торпагларда илдә ики-үч мәһсул. Бакы, Азәрнәшр, 1966) кәнд тәсәррүфатынын интенсивләшдирилмәси илә әлагәдар Азәрбајҹанын торпаг, агронглим еңтијатларыны нәзәрә алараг республикамызын бә’зи јерләриндә илдә ики-үч дәфә кәнд тәсәррүфатынын көтүрүлмәсинин мүмкүн олмасы мәсәләсими гојмушдулар (Биз онсуз да Абшерон јарымадасында шәхси тәсәррүфатларда илдә үч вә бә’зән дә дөрд дәфә тәрәвәз мәһсуллары көтүрүлмәсинин шаһидијик). Мүәллифләrin гојдуғу бу актуал проблеми даңа дәриндән ишләмәк, ону совхоз вә колхоз тәсәррүфатларында һәјата кечирмәк әвәзинә онларын элеј-һинә кампанија башламышды. Мүәјјән груп шәхсләр мүәллифләrin элејинә бүтүн имкан вә бачарыглары дахилиндә мүбәризә апарырдылар. Ш. Гурбанов катиб сечиләндән соңра мүәллифләр она мурачиәт етди. О, һәмин мәсәлә илә жаҳындан таныш олдугдан соңра партијаның кәнд тәсәррүфатынын интенсивләшдирилмәси тәләбини әлдә әсас тутараг китабын мүәллифләрини мұдафиә етди. Ш. Гурбанов објектив бир партия ишчиси кими мәһсулдар вә јарадычы ишләjәn мүәллифләrin шәхси ләjагәтини шәр характеристи һүчумлардан горумагла онлары жени елми проблемләр үзәриндә иш-

ләмәјә руһландырырды. Шыхәли Гурбанов елмдә өз сәси олан алимләрә хүсуси һөрмәт бәсләйирди.

Шыхәли Гурбанов халгымызын милли бајрамы олан Баһар бајрамынын динлә һеч бир әлагәси олмадығыны ашкар етмәјә чидди көмәк көстәрдијиндән бу бајрам ел бајрамы олараг ачыг шәкилдә геjd олунмаға башлады. Новруз бајрамы елә-обая, ев-ешиjә көчдү, халга севинч вә шадлыг кәтириди...

Институтда охујан тәләбәләrin бөյүк әксәриjәти Гызыл Орду сыраларындан тәрхис олунанлар иди. Эс-кәр шинелиндә вә әскәр чәкмәсіндә институтун астасындан ичәри кирән тәләбәләр бөйүк бир тәнтәнә, жени мәзмүн, јеткин тәләбә нәфәси кәтирирди. Она көрә дә АПИ-дә ишләмәк һәм асан, һәм дә чәтин иди. Асанлыг онларын дүңјакөрүшүнүн кенишلىјиндә, шүүр јеткинлијиндә, чевикликләриндә, чәтинлик исә онларын јүк-сәк тәләбләрини өдәмәк имканларынын мәһдудлуғундауды. Белә тәләбәләrlә отурууб-дурмаг, онларла ишләмәк, биркә нәфәс алмаг чох хош иди. Онлар, бу вә ja дикәр ишдә тәләб едә-едә, көмәк дә едирдиләр. Он-иlliji битирмиш, бығ јери тәзчә тәрләмиш тәләбәләр исә әскәр кими, нечә деjәрләр, чәбінчи тәләбәләrin архасынча аддымлајырдылар.

Институтда ә'лачы тәләбәләрдән бир нечәсини Сталин тәғаүдүнә тәгдим етмәк учын бизи Педагоги Шураја дә'вәт етмишдиләр. Коридорда дајаныштыг. Чөлалы ичәри чағырдылар. Бир гәдәр ваҳт кечикдән соңра о, пәртмүш һалда Шурадан чыхды. Мәни чағырдылар. Ректор М. Меһдизадә Шураја сәдрлик едирди. Анкети охудулар. Суаллара кечәндә Мәммәд Шыхлы ректора мұрациэтлә деди ки, бу ѡолдашдан габаг кәлән тәләбә Күрчустандан, бу исә Ермәнистандан-дандыр. Бәс, Азәрбајчандан олуб бу институтда охујан тәләбәләрдән ә'лачысы јохдурму ки, онлары бу тәгаүдә тәгдим едәк? Көрүнүр ки, суал верән мүәллім өзуңүн доғулдуғу торпагдан чыхмыш ә'лачылары ахтарараг бу суалы вермишди. Һәмид Әфәндиев сөз алды. О чох эсәби, һәм дә кәssин шәкилдә чыхыш етди. Онун чыхышынын мәзмүнү белә иди ки, Совет Иттифагында милләтләр арасындағы фәргләр силиниб кедир, сиз исә азәрбајчанлы тәләбәләр арасында һарапалыныса ахтарырсыныз... Һәмид мүәллім АПИ-дә көк салмаға башлајан јерлибазлыға гаршы марксист мөвгеин-

дән чыхыш етди. Күчлә оны сакитләштирдиләр. Мән дә башы думанлы Шураның ичласындан чыхым.

1951-чи илин јазы иди. Нөвбәти имәчилијә чыхмышдыг. В. И. Ленин адына АПИ-дә олан 1700 нәфәр комсомолчудан 800 нәфәри С. М. Киров адына мәдәнијјет вә истираһәт паркынын чәнуб јамачында елдаршамы, зејтун ағачлары басдырырдылар. Институтун комсомолчулары, үмумијјәтлә, паркын әтрафына ики дәфә имәчилијә чыхмагла јүзләрчә ағач әкмишдиләр. Инди јолум бу парка дүшәндә онун чәнуб һиссәсинә кедир вә комсомолчу кәнчләри хатырлајыб онларын басдырығы ағачлара фәрәһ һисси илә баҳырам. Ахы һәмин ағачлар кәнчлијимизин чанлы шаһидләридир.

Гураг иглим шәраити (арид) олан јерләрдә басдырылан ағачлар, көрүлән јашыллыг ишләри дәмҗә шәраитиндә олдуғундан онлара «гуру (сусуз) мелиорасија» дејирләр. Бу «гуру мелиорасија»ны һәр јердә, о чүмләдән дә Абшерон вә Гобустанда кенишләндирмәк чох вачибдир. Йүксәк мәһсүл верән, әсрләр боју өмр сүрән, гураглыға, күләјә јахши дәзән зејтун ағачлары биринчиләрни биринчиси олмалыдыр. Нефт түкәнән тәбии сәрвәтдир. Экәр индидән биз зејтун плантасијаларыны дурмадан артырсағ, кәләчәкдә Абшерон вә Гобустан торпаглары өз зејтуну илә дә чох таныначагдыр.

В. И. Ленин адына АПИ-нин тәләбәләри башга али мәктәбләри тәләбәләриндән фәргләнир. Қәнд Тәсәрүфаты Институтунун тәләбәләри Педагожи Институтунун тәләбәләри дә әсасән республикамызын рајонларындан кәләнләрдән ибәрәт олур. Буна мұвағиғ олараг өз ишинн гурмаға чалышан институт комсомол тәшкилаты 1951-чи илин феврал айынын ахырында институтда «рәгс» дәрнәжи тәшкүл етди. Дәрнәјә илк дәфә 20 нәфәр тәләбә јазылды. Аз кечмәдән дәрнәк узвләринин сајы хејли артды. Бал рәгси билмәjән тәләбәләргыса мүддәт әрзиндә валс, танго вә башга рәгсләри өjрәндиләр. Онларын севинчинин һәddi-һүдуду јох иди.

Бир күн үмуми институт үзрә комсомол ичласыјды. Ичласдан соңра палтарлары алмаг учүн ашағыда нөвбәjә дурмушдулар. Ики нәфәр — Мустафа илә Исқәндер ушагларын башынын үстүндән палто алмаг истәјирдиләр. Ганун-гајдаја баҳмырдылар. Мән онлара дедим ки, мәнимлә кәлин. Кәлмәк истәмәдиләр. Мән тә-

кид етдим. Писикмиш бир һалда јумшалараг мәнимлә көлдиләр. Биз пилләкәнләрин башында дајаныб, бу сәһнәни сејр едән ректор М. Меңдизадәни вә партија комитәсинин катиби С. Абрамованын јанындан кечәрәк комсомолун кабинетинә дөгру кетдик. Ичәри киәндә Искәндәр вә Мустафа мәни достчасына гучагладылар. Һәр икиси: «Чох сағ ол ки, бизи ректора, парткома вермәдин. Өз кабинетинә кәтирдин. Инди нә чәза истәјирсән бизэ вер. Инчимәрик.» — дедиләр.

Мәним эсәбилийим тәдричән әриди. Хәбәрдарлыг етдим ки, бир дә үмуми гајда-гануну позмасынлар.

Һәсән мүәллим үзүнү мәнә турааг белә бир әһвалат данышды: «Мән АПИ-јә сәнәдләрими верирдим. Гәбул комиссијасынын ишчиләри дедиләр ки, сәнәдләринин ичиндә јашаыш јериндән арајыш јохдур. Гәбулун сон күнү иди. Арајыш кәтирмәјә вахтам чатмазды. Мән сәс-кујү салдым. Бу арада Сиз кәлдиниз. Мәним сәс-кујүмүн сәбәбини сорушдунуз. Мән әһвалаты данышдым. Сиз гәбул комиссијасынын ишчиләринә дединиз ки, әкәр паспортунда јашадығы јерин мөһүрү варса онун сәнәдләрини көтүрүн. Гәбул оландан сонра арајыш кәтирәр. Арајыш олмаса дәрсә бурахмарыг. Сәнәдләри гәбул етдиләр. Гәбул олдум. Инди дә институтда профессорам».

Гәбулла әлагәдар комсомол комитәсинә мұрачиэт едәнләр чох олур. Онларын истәк вә арзуларына һәсаслыгla чаваб вермәк, онлара көмәк әли узатмаг чох вачибдир.

Мән һәյатымда комсомола чох борчлујам. Комсомол мәнә даһа мә'налы јашамаг, дайм инсанлар арасында олмаг, фәал һәјат тәрзи кечирмәк, совет ганунчулуғуну горумаг, әдаләтсизлијә гаршы тутарлы мұбариә апармаг, инсанлара көмәк етмәк кими инсанни кејфијјәтләри даһа дәриндән ашылады.

ТОРПАГ БӘРӘҚӘТ ОЧАҒЫДЫР

Азәрбајчан ССР әразисинде кәнд тәсәррүфаты хејли инкишаф етмишdir. Республикамызда һәр бешиллик дахилиндә әкин саһәләри кенишләнмиш, суварма әкинчилиji јени вүс'әт алмышдыр. Кәнд тәсәррүфатында истеһсал олунан мәһсулларын хоشا кәлән сүр'этлә артмасы ишин јаҳшы гурулдуғуну, онун сәнаје

платформасы үзәринә чыхарылдығыны, кәнд јерләриндә чалышан фәhlә вә колхозчунун әмәјинин һәдәр је-ре кетмәдиини көстәрир. Шубһәсиз ки, өлкәмиздә партиямызын гарыша гојдуғу әрзаг програмыны диггәтәлајиг шәкилдә јеринә јетирмәк үчүн һәлә көрүләси ишләр чохдур. Буну нәзәрә алараг биз республика әразисиндә елми-тәдгигат иши апааркан мушаһидә етди-јимиз бә'зи чәһәтләрдән данышмаг, мүәjjән мәсәләләр һаггында охучуларла фикир мұбадиләси етмәк арзусундајыг. Биз бу хеирхан арзунун ишығында да охучуларла фикир мұбадиләси етмәк арзусундајыг. Биз бу хеирхан арзунун ишығында да охучуларла сәмими сөһбәтә башлајырыг.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын јүксәлишиндә онун ихтисаслашмасынын әһәмијәти чох бөјүкдүр. Бурада мұбаһисә ола билмәз. Лакин эсассыз көстәришләр, ваҳташыры бир-бирини әвәз едән аграр сијасәти нәтичесиндә бә'зән бу вәзијәт позулур. Торпага зор ишләдилір, орада јүксәк мәһсул верә билмәк имканы олмајан кәнд тәсәррүфаты биткиләри әкилір. Белә налда ана торпаг ону бечәрмәји бачармајан шәхсләрин аяғы алтына дүшүр, әдаләтсиз олараг тапданыр.

I. Іәр торпағын өз бәһрәси вар

Алазан—Әјричај чөкәклијиндәки торпаглар әсасен, мешә, мешә-чәмән вә гисмән чәмәнлик алтында јаранмышдыр. Демәли, торпаг гаты да бу мүһитә мұвағиғ шәкилдә формалашмышдыр. Торпағын јаранмасында иштирак едән истилил вә рүтубәт дәјишилдикчә торпағын структуру да дәјишир. Бу әразидән истифадә етмәк үчүн мешәсі гырылдыгда, онун јеринде гоз, шабалыд мешәләри вә ja фындығ плантасијалары салмаг әвәзинә гарғыдалы вә ja түтүн әкилдикдә торпағын рутубәтлилік дәрәчәси ашағы дүшүр, мәһсулдарлыг азалыр.

1986-чи илин сентябр айынын икинчи јарысында Совет—Болгар чөграфијачыларынын чөл симпозиуму кечириләндә биз Құрчұстаның овалыг вә дағәтәји әразиләриндә јерләшмиш колхоз вә совхозларын тәсәррүфаты илә таныш олдуг. Бизим диггәтимизи торпагдан истифадә мәдәнијәтинин јүксәк олмасы чәлб едирди. Мә'лумдур ки, кәнд јерләриндә шәһәрләрә нисбәтән

әнали даһа сүр'этлә артыр. Буна көрә дә нә ваҳтса салыныш кәндләрин әразиси артан әналиниң јерләшмәси үчүн кенишләндирилир. Дәрәләрин дибиндә салыныш кәндләрдә чохмәртәбәли биналар тикилир. Хүсуси евләрә күчлү мейли оланлара һәјәтјаны торпаг салыс үчүн кәнддән аралы, дағ тирәләринин белиндә, дашлыгајалы һиссәсендә верилир. Евләрин бир тәрәфи бетон дирекләр үзәриндә учалыр, икинчи тәрәфи исә суајрычы боју узанан јолун кәнарына сејкәнир. Беләниклә, чај, лимон, портағал әкилән бир гарыш торпаға тохунулмур, чүнки, евләр инди вә кәләчәкдә ситрус биткиләринин әкилмәси мүмкүн олмајан дик вә гајалыг јамачлара гысылыр. Белә һалда евләр һәм көзәл, һәм дә дар суајрычы тирә боју узаныр.

Дүзү, ситрус биткиләрилә јараплы бу саһәләрин торпағындан истифадә мәдәнијјетини көрәндә көзләрим гаршысында чанланан Ләнкәран овалығынын торпағларындан истифадә ѡјоллары мәни дәһшәтә кәтирирди. Ләнкәранда гызыл кими торпаг истифадә едилендилә, һәм дә талан олунур. Өзү дә торпағы «севәнләрин» көзү гаршысында, онларын әлиjlә! Хәзәр дәнизи илә дағлыг әразинин арасы боју узанан Ләнкәран овалығындакы бәрәкәтли торпағлар экспансив инкишаф едән јашајыш мәнтәгәләри, чај јамачлары, мұхтәлиф сәнаје објектләри, тара базалары, газ кәмәрләри, ѡјоллар, даһа нә билим нәләр алтында галмагда давам едир. Шәргдән торпағы Хәзәр дәнизинин дағлары интенсив жујур, дағыдыр. Бундан әлавә, Ләнкәран овалығы торпағының «гајмағы» — онун үст гаты сојулур, айры-айры нәглијјат васитәләринә долдурууб Бакыја вә ја башга јашајыш мәнтәгәләринә дашиныр. «Гәриб јерләрә» дүшмүш Ләнкәран торпағы јарандығы вәтәниндән айрылан күндән өз торпағлыг хассәсими итирир. Чүнки субтропик иглим шәраитиндәки торпаг јарымсәһра иглим шәраитиндә «өлүб» кетмәлидир. Ахы, бурада истилик бол, рүтубәт исә јох дәрәчәсендәдир. Ләнкәран овалығында сојулмуш торпаг гатынын јерини су тутур, батаглыглашма кедир, торпағын мәһсүлдарлығы кәс-кин азалыр. Бә'зән Ләнкәран овалығы торпағындан сорушан олмур ки, ај торпаг, сәнин үстүнә һансы кәнд тәсәррүфаты биткиси јетишдирмәк иғтисади чәһәтдән даһа мәгсәдјөнлу олар? Каһ чај, каһ башга ситрус биткиләри, каһ фараш тәрәвәз, каһ да нә билим нә! Кәнд

тәсәррүфаты биткиләрини торпағын имканларына уйғун оларға планлашдырмаг өзөзинә чох һалларда торпағы гәрарларын имкани әсасында олан «ихтисаслашмаја» табе едиrlәр. Гәрибәдир, кәнд тәсәррүфатының планлашдырылмасы ишинин башында дуранлар вахт кечикчә, планлашдырмада аграр сијасәт дәжишдикчә бир-бирини тәнгид едиrlәр. Әслиндә белә һалда һамымыз құнақарығ — гәрары јазанлар да, она һүтүг ве-рәнләр дә, ону сакитчә охујанлар да вә һәтта ону һеч бир үрек ағрысы һисс етмәдән һәјата кечирәнләр дә. Белә һалда нә вахтса бурахылмыш сәһвләр дүзәлдилер, анчаг бу дүзәлиш үчүн чох вахт кечир, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларының иткиси исә қөзә қөрүнмүр. Чүнки бир кәнд тәсәррүфаты биткисиндән башгасына кечәндә арада хејли вахт узаныр.

1985-чи илдә республикамызда 267,8 мин/га үзүм саһеси вар иди. Бу, 1970-чи илә (121,3 мин/га) нисбәтән 146,2 мин/га чох иди. Республикамызда үзүмчүлүjүн инкишафы проблеми вахтында гарышыа ғојулуб, сүр'этлә һәјата кечирилән, истәр игтисади, истәрсә дә екологи чәһәтдән һәјатда өзүнү там доғрулдан бир иш иди. Елә буна көрә дә республика мигъясында бөյү әмәк чанланмасы кедирди. Гурү чөлләри, боз тәпәликтәри, коллу-кослу јамачлары бәзәjән јашыл үзүм плантацијалары һәмин әразиләрдә јени екологи шәрайт ярадырды.

Бунунла бәрабәр, үзүмчүлүjүн инкишаф етдирмәк фонунда бә'зи рајон әразиләrinдә мүәjjәn сәһвләр бурахылмышдыр. Мәсәлән, дағлыг әразиләrin јамач торпаглары јамачын енинә истигамәттәнде дејил, узуунана—маили истигамәттә шумланмышдыр. Верилән планы гыса мүддәттә јеринә јетирмәк хатиринә едилән бу иш торпаға хәјанәт демәkdir. Гарамәрjәм тирәси-ниң гузей јамачы инди дә јамач боју јухарыдан ашағы шумланыр. Түнд шабалыды торпағын һумуслу гаты дағын јамачындан сәтһ сулары васитәсилә јуулраг онун әтәјинә јығылыр. Вахт кечәк, бу јамачда ја-ранаңаг јарғанларын инкишафыны гаршысыны алмаг мүмкүн олмајачагдыр.

Үзүмчүлүjүн вә ја памбыгчылығы инкишаф етдир-мәк һәвәси бә'зи рајонларда отлагларын да арадан чыхмасына сәбәб олду. Отлаг јерләрдә малдарлығы инкишаф етдирмәк ајда мешә салмаг һаггында гәрар чы-

хармаға бәнзәјир. Қәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк сијасеті һәјата кечириләндә сијаси кампаниациялығ олмамалыдыр, күжә дүшмәк кими өтәри һиссәләрдән узагда дајанмаг кәрәкдир.

Іәјәтјаны саһәләрдәки мејвә ағачларына верки гојан ғанун јадыма дүшәндә дәһшәтә қәлирәм. Ғанун чыхандан бир ил сонра һәјатјаны торпагларда мејвә ағачлары галмады, һамысыны көкүндән кәсиб атдылар. Бунунла да, гәрар да кетди, мејвә ағачлары да, онларла биркә мејвә дә!

Торпағын гәдрини билмәмәк инсафсызлығыр. Бә'зи қәнд тәсәррүфаты идарәләринин башында дуранлар зијанлы јолла өзләринә шәрәф газанмаға чалышмышлар. Бунун үчүн онлар ғанунсуз ишләр көрмүшләр; Күр чајы саһили боју јерләшән тугай мешәләрини гырмаг һесабына памбыг тарлаларыны кенишләндирән, колхоз, совхоз, рајон рәһбәрләри азмы олуб? Бу иш XI бешиллијин ахырына гәдәр давам едиб. Қөрүнүр ки, тугай мешәләри мешә кими галмадығындан XII бешилликдә она гаршы күтләви һүчум јохдур. Элдә олан дөвләти әлдән вердикдән сонра баша дөјмәјә дәјмәз. Адамын үрәйини ағрыдан анчаг бу дејил. Адамы сыйхан, һәм дә XIX әсрин икинчи јарысында һәсәнбәj Зәрдабинин тугай мешәләри нағгында дедији сөзләрдир. О дејирди ки, мешәнин гырылмасыны илк нөвбәдә мешәни горујанлардан мұнағизә етмәк лазымдыр. Һ. Зәрдабинин әсер јарымлығ јашы олан бу сөзләринин бу күн дә актуал олмасы севиндиричи һал дејилләр. Мешә гырмагла вәһши һејванлар тәбиин сыйыначаглардан, гушлар јувадан, онлары ғанунсуз мәһв едәнләр исә инсанларын гәлбиндән көчүб кетдиләр.

Памбыгчылығ рајонларында торпагларын шор коллектор сулары илә суварылмасы да чинајет харақтерли ишdir. Бу вичданын вичдансызлығ чинајетидир. Бу јолла газанылачаг шан-шөһрәт өтәридир, кәлди-кедәрдир. Аталар көзәл дејиб: «Ел көзү тәрәзиidir».

2. Тәбиэт јара севмир

Дејирләр ки, глобал мигјасда фикирләшиб, рекионал мигјасда нәтичә чыхармаг лазымдыр. Бә'зән дә эксинә — мәһәлли мигјасда фикирләшиб, глобал мигјасда нәтичә чыхармаг кәрәкдир. Бунлар марксист фәлсәфәсинин мүддәаларындандыр — јахындан узаға,

узагдан јахына; мә'лумдан мәчүла, мәчүлдан мә'лу-
ма.

Бунларын һәр икиси мәгсәдјөнлү фикирләшмәк тәрзидир. Қәлин биз өз фикримизи һәјати мисалларла тәсдиг едәк.

Бөјүк Чобанкәрә адланан кәндимизин шимал шәргиндә, чај чөкүнгүләриндән јаранмыш маили дүзәнлијин әтәјиндә Ағқөл јерләширди. Ағқөл булаг, јағыш вә гар сулары илә гидаланырыды. Қөлдән чәнуб вә чәнуб-гәрб тәрәфдә кениш чәмәнлик узанырыды. Ёл арасында буна Горуг дејирдиләр. Горугун шимал вә шимал-шәрг һиссәси батаглыглашмышды. Бурада торфлу торпаглар да вардыр. Чәмәнлијин ортасындан дәринлији 0,5 — 1 метр, енлилији онларча сантиметр олан чајчыглар ахырды. О, чајчыглар чәнубда бирләшәрәк кичик бир чај јарадырыды. Ағқөлүн башындағы булаг сулары ичмәлијди. Лакин Горуг әразисинде формалашыб чәнуба ахан сулар ичмәли олмадығындан она Гарасу дејирдиләр. Чајчыг јатагларының су ичиндә олан диварларында јарлар (јанларда јаранмыш кичик бошлуглар) оларды. Һәмин јарлардан ушаглар балыг тутардылар. Бу чајчыг суларында чајанлар, гурбағалар, су иланлары, тысбағалар чох оларды. Ағқөлә көчәри гушлар да кәләрди. Батаглыгда, хұсусилә Горуг әразисинде лејләкләр чох оларды. Һәмин јерләр биз ушагларын да қәзинти јерләриди. Ора һәм дә идман комплексини хатырладырыды — құләшмәк, дирәдөјмә ојнамаг, чәмәнликтә домбалаг ашмаг бир адәт иди.

Вахт өтдү. «Ағыллы» адамлар тапылды. Горуг әразисинде ширә архы чәкилди. Ширә архы үч-дөрд илә Ағқөлү дә јох етди, чәмәнлији дә, батаглығы да. Әкәр габаглар тәкчә Ағқөлүн шимал һиссәсіндәки торпаглар ағарырдыса, инди көлүн дә јерини дуз гаты өртдүйндей оралар да ағаппаг апарыр. Чәмәнлијин дә јери бозарды. Горугдан әсәр-әламәт галмады. Шоран биткиләрдән — этили шоран, түклю шоран, чоған чәмән биткиләринин јерини тутду. Қөл гуруду, су гушлары јох олду. Батаглыг гуруду, гурбағалар, јоха чыхды. Гурбағаларын архасынча тысбағалар, иланлар әршә чәкилдиләр, балыг, чајан, тибб үчүн јааралы сулуггандар (зәлиләр) јох олдулар.. О јерләрин бир һиссәси шумландығындан мал-гара отлаглыгдан мәһрум олду.

Фикир верирсизими? Биоложи дөвран Ағқөл ком-

плексинде позулду. Гурбагаларын екологи шәраити жох олмагла иланлар да, лејләкләр дә көчүб кетдиләр, Биоложи зәнчирдән бир налганын гопарылмасы (батаглығын ширә архы васитесилә гурудулмасы) бир әразинин биосенозуну јох етди. Демәли, мәһәлли мигjasында фикирләшмәклә глобал фикирләрә дүшмәк олар. Јер күрәснин бу вә ја дикәр рекионунун тәбиэтини дәжишмәк учун бир чох тәдбирләр ја һәјата кечирилиб, ја һәјата кечирилиб гуртармајыб вә яхуд да өз һәллинин кәзләјир. Бурада Бразилијадакы Амазон чајы һөвзәси, Конго чајы һөвзәси, Арапыг дәнизи, Хәзәр дәнизи, Арап көлү, Азов дәнизи, Бајкал көлү, Балтик дәнизи, Ладога көлү, Гәрби Сибир, Волга чајы һөвзәси вә башга әразиләрин проблемләри дахилдир. Бура анд оланлардан бири дә Күр чајы һөвзәси проблемидир.

Билдијимиз кими, Күр чајы дағларда формалашыгдан сонра Хәзәр дәниzinә төкүлмәк учун Мәркәзи Арандан гыврылыб ачыла-ачыла, эйричәләр, ахмазлар јарада-јарада, јазда, пајызда, даша-даша, әтрафлары агушунан ала-ала, батаглыглары вахташыры гидаландыра-гидаландыра каһ лал, каһ да кур ахыб кедирди. Күр Аранда јарагы бармаға бир дамчы да су төкмүрдү. Вахташыры дашанда алчаг терраслар вә чајбасарда инкишаф етмиш тугай мешәләринидәки ағач вә колларын тохумларыны саһил зонасындан чох-чох кәнарлара апарыр, лилин-палчығын ичиндә гојуб сонра да өз јатағына чекилирди. Бу тәбии ѡолла баш верән мешә әкини тугай мешәләрини вахташыры чанландырыр, гырылан мешәләрин јерләрни тәдричән долдурурду. Чая боју јухары вә ашагы миграсија едән балыг сүрүләринин сајы-һесабы јох иди. Бә'зән чај балыгла долу олурду. Бөյүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Күр чајы боју јерләшән кәндләрин сакинләри балығы ағачын учунан чалыныш мыхларла тутур, бишириб јејир, ја да балыг уну һазырлајырдылар.

Чајла кәмиләр мәнсәбдән Минкәчевирә доғру јүк дашыјырды. Аранда, хүсусилә Күр чајы боју јерләшән јашајыш мәнтәгәләриндә гыздырма хәстәлиji (малжарија) инсанлары әлдән салмышды. Гыздырма заманы инсанын рәнки сааралыр, додағы учуглајыр, ағзы ачылашыр, дилинин үстүндә хүсуси сарыја чалан гат јарынышты... Гыздырма хәстәлиji јајан ағчаганадлар ах-

шам-сәһәр топа шәклиндә инсаны мұшајиәт едири.

Вахт өтдү. Елми-техники тәрәгги өлкәмизин гапсыны вахтындан әввәл дөјдү. Чајлар үзәриндә һидро-электрик стансијалары гурулду. Днепроһес В. И. Ленинин ГОЕЛРО планының һәјата кечирилмәсінин ilk гарантшу олду. Кет-кедә чајлар үзәриндә бәндләр, һидроэлектрик стансијалары артды. Нөвбә Минкәчеви-рә чатды. Бәнд 1953-чу илдә тикилиб истисмара верилди. Учуз електрик енержиси сәнајесинин күчүнә, евләрин ишиғына чөврилди. Қаналлар чәкилди. Суварма әқинчилиji кенишләнди. Хам торпаглар гыш - отлағы функцијасындан суварма әқинчилиji функцијасына чөврилди, памбыгчылыг, тахылчылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк, малдарлыг бу јерләрә јени иғтисади диңгэлиш кәтирди. Тәзә јарадылмыш колхозлар, совхозлар һесабына јени әмәк мејданы ачылды. Минкәчевир су анбары Құр чајыны чиловлады, онун сујуну тәнзим етмәјә башлады. Дашиларын гаршысы алынды. Батаглыглар вахташыры дашигын сулары дахил олмадырындан гуруду. Батаглыгларын гурумасы, гамышлыгларын жох олмасы ағчаганадларын инкишаф очағыны һечэ чыхартды. Бу да гыздырма хәстәлијинин арадан көтүрүлмәсінә сәбәб олду.

Тугай мешәләринин тәбии ѡолла артмасынын гаршысы алынды. Онларын ени вә узунуна чалынан балталар мешә зәнчирини парчалады. Һалгалар гырылдыгча мешә талалары бир-бириндән араланды. Құр төкмәк Хәзәрдән чај бою јухары һәрәкәт едән балыгларын бурну Варвара бәндінә дәјиб кери гајытды. Балыгларын Минкәчевир су анбарына кечмәсі учүн хүсуси кечид гојулмадырындан онларын тәбии ѡолла артымы зәйфләди... Куја балыгчылығы тәнзим етмәк учүн балыг күрүсү јетиштирән заводлар јаратылар.

Минкәчевир су анбарынын јаранмасы еколожи таразлығы позду. Бир тәрәфдән тәрәзинин көзүнү долдуруду, о бири тәрәфдән башга көзүн јукуну азалтдырындан пәрсәнк јаратды. Микромигјасда баш верән Чобанкәрә Ағқөлу проблеми орта мигјасда олан Минкәчевир Құр проблеминин аналогуна чөврилди. Аталарай «бири өлмәсә бири дирилмәз» кәламы өзүнү доғруттуду.

Елә, обаја сәс дүшдү: кәндләри бирләшдириләр, ири кәндләр јарадылар, јени, агад кәндләр. Дағлар-

дан арана көчүрүрлөр кәндләри, эңалини — арвадлы-ушаглы, әлли-ајаглы.

3. Дағлар дағ көтүрмүр

Нә вахтса инсанлар «сәһв» едиб арандан даға галхыб, инди исә әксинә, дағдан арана енмәлидирләр. Ендик вә ендикчә дә дағы арана дашыдыг, аранда да кәндләр ириләшdirдик. Колхозу совхозла әвәз етдик. Чыхарылмыш гәрарлары вахтындан әвшәл јеринә јетирдик. «Афәрин» дә, «әһсән» дә, лап мүкафат да алдыг. Инди о гәрары чыхаран вә ону һәјата кечирән шәхсләрин бөյүк әксәрийjәти бәлкә дә һәјатда јохдур, лакин дағларда хараба кәндләр галыб.

1953-чу илдә Хыналыг кәндиндә 80 миндән артыг, Загатала рајонунун Сувакил, Гах рајонунун Илису, Сарыбаш кәнд колхозларынын һәр бириндә исә 40 миндән артыг гојун сахланылырды. Белә колхозлар республикада аз дејилди. Бәс бу күн онлар бизә нә үчүн јухукими көрүнүр? Бәс малдарлығы јериндән оjnадан, вахташыры һәмин колхозларда гојунларын сајыны азалдан нә иди? Жадымдадыр, 50-чи илләрдә гоншу Ермәнистан ССР, Күрчүстән ССР вә Дағыстан МССР-ин гојун сүрүләри Азәрбајҹанын гышлагларында сахланылырды. Йәмин дөврдә республикамызда белә гәрар чыхартдылар ки, гоншу республикаларын гојун сүрүләринин бизим гышлагларда сахланылмасы гадаған едилсин! Эл чалдыг. Ермәнистан ССР, Күрчүстән ССР, Дағыстан МССР дә өз нөвбәләриндә белә гәрар чыхартдылар. Элимиз үзүмүздә галды. Инди гојун сүрүләрини эсасән өз јајлагларымызда јерләшdirәси олдуг. Јајлагларын јүкү бирә беш артды. Тезликлә јајлагларын мәһсүлдарлығы да ашағы дүшдү. Буна јајлаг неjlәsin? От чүчәрәр-чүчәрмәз гојунлар јејиб онларын тохум вермәсиң дә имкан вермир.

Гојунчулугун артырылмасы 60-чи илләрдән башланды. Экәр Азәрбајҹанда 1950-чи илдә 3.359,9 мин баш гојун вар идисә, 1970-чи илдә 4.371,9 мин баш, 1985-чи илдә исә 5.491,9 мин баш олмушдур.

Чөл тәдгигаты заманы бабаларымызын дағ јамачларындан нечә сәмәрәли истифадә етдикләрини өjrәндикчә бизи һејрәт бүрүүждү. Онлар дағ отлагларынын мәһсүлдарлығыны јүксәлтмәк үчүн дағ јамачларына сәпэләнмиш даш вә гајалары тәмизләjәрәк јамачлар бо-

ју терраслар јаратмышдылар. Даши тирэлэринин устү торпаг гаты илә өртүлдүүндөн отлаг кими истифадэ едилмиш, һәм дә јамачда баш верән хәтти вә еләчэ дә сәтчи ерозијанын гärшысы алынмышды. Јамачлардан даһа чох истифадэ едилмәси үчүн бабаларымыз орада дәнли биткиләр дә әкмишләр. Инди дәрәләрин дибиндә вә јамачларын этәјиндә инкишаф етмиш отлаглардан јахшы истифадэ едилтир. Лакин дағларын јухарыда олан саһәләринә чох аз эмәк сәрф едилтир. Она көрә дә дөври олараг дағ кәндләринә јахын олан јамачларын отлагларынын мәһсүлларлыгы ашағы душур. Бә'зи кәндләрин этраф јерләриндән отлаг кими чох интенсив истифадэ едилдијиндән, онлар отсуз-колсуз мәканна чеврилдијиндән бу күн һәмин јерләри јасаглыг е'лан едибләр. Буна Гах рајонунун Илису вә Сарыбаш кәндләри мисал ола биләр.

Експозиција заманы јайлалгарда раст кәлдијимиз чобанларын бөյүк әксәрийїті јапынчыдан, чадырдан шикајэт едирдиләр. Колхоз сәдрләринин чобанлара вә онларын аиләсинә лагејд мұнасибәти эн азы инсафсызлыгдыр. Чобан јашыл јамача инчи кими сәпәләнмиш гојун сүрүләрини отарапкән нә қејим, нә јемәк, нә дә чадыр һаггында фикирләшмәмәлидир. Аңчаг белә һалда онларын әмәji даһа чох фајда вермиш олар. Гојунчулугу јахшы билән чобан һәр чүр һөрмәтә вә мүкафата лајигдир.

4. Мәһсүллар торпаглар горумналыдыр

Бакы—Јереван автобусунда мәнимлә јанаши отурмуш јолдашлардан бири Ширван дүзүнү көстәрәрек деди: — Торпага бах! Көз ишләдикчә кенишләнир. Торпаг үфүглә.govшур. Ондан нә үчүн истифадэ етмирсиз?

— Бу торпаглардан истифадэ едирик. Бу јерләр гышлагдыр. Илин сојуг јарысы ефемер биткиләрлә өртүлү олур. Гышда јашыллыг көз охшајыр. Гојунчулуг үчүн әвәзсиз јерләрди. Сиз дашлы-гајалы јамачлары чапыб дастан чөрәк чыхарырсыныз, ев тикирсиз. Јереван шәһәринә јахын дағларда гајалыг јамачы хүсуси адамлара верибләр ки, онлар өзләри үчүн бағ салсынлар, ораны јајлаға чевирсингеләр. Онлар да елә едириләр: гајалы јамач боју террас јарадырлар. Гајаны чапыб евләри орада гуур, терраслары исә һәјәтjanы

торпаға чевирирләр. Бурада һәр бир аилә өз физики вә мадди имканларындан истифадә едәрәк гајалыглары абадлашдырыр.

Ағыллы ишә нә дејәсән? Көрдүйүнүз Ширван дүзү гәдәр Муған дүзү, Мил дүзү, Гарабағ дүзү, Кәнчә дүзү вар. Онларын анчаг су чыхан јерләрини әкирләр. Лакин галан јерләрини һәләлик әкмәсәләр јахшыдыр. Чүнки мұасир елми-техники инкишаф дөврүндә онлардан јахши истифадә етмәjә там алышмамышыг. Бәлкә биздән соңра кәләнләр торпағын гәдрини даһа јахши биләрләр, ону даһа јахши бечәрәрләр.

Торпағын чох олмасы һәм јахши вә һәм дә писдир. Јахшыдыр. Она көрә ки, торпаг һәм сәнин бу күнүнә бәс едир вә һәм дә артмагда олан нәсилләринә. Торпағын чохлуғу писдир она көрә ки, торпағын гәдри аз вә јаҳуд да һеч билинмир. Хам торпағы сөкүр, әкир, бичир, шоранлашдырыр, ja да ерозија уғрадыб, ону «динчә» гојмагла башга саһәjә кечирләр. Экәр биз азәрбајчанлылар да торпағын гәдрини бир чох башга гардаш республикаларын (Молдавија ССР, Литва ССР вә с.) әналиси кими билсәjдик, онда нә дәрдимиз? Молдавијада дәрәнин ичиндә салынмыш кәндләрдәк бир нечәсиинин 1950-чи илләрдәki foto шәклини бизә көстәрдиләр: јамачлары гарајара шахәләри кими өртмүш јерләр... Инди јарғанлар башдан-аяға долдурулуб, јамачда терраслар серијасы јарадылыб, онларын да үстүнү 20—25 јашлы меjвә ағачлары чәркә илә өртүб. Дик јамач јашыл меjвә ахачлары архасында итиб. Торпағын һәр бир гарышынын гәдрини билмәjән вәтәнинин дә гәдрини билмәз. Ахы инсан торпағын үстүндә дөгулса да, онун көкү тәбиэт ајнасынын — торпағын дәринилекләриндәdir. Көксуз торпаг торпаг дејил, торпагсыз көк — көк дејил. Экәр торпаг көкә гида илә дајаг дурурса, көк дә торпаға үзви маддә кәтирир. Торпаг — битки, чанлы аләм, рүтубәт, нава, гарышылыглы әлагә, гарышылыглы тә'сир әсасында формалашыб инкишаф едир.

Хәзәр дәниси саһили зонасында гумлаг саһәләринин кенишләнмәси, һәрәкәтдә олан гум дүjүнләринин, гум тирәләринин артмасы, гураг иглим шәрәитиндә дүзәнлик мешәләринин гырылмасы су вә күләк еrozијасыны артырмагла Шәрги Загафгазијада сәһралашма процессинин кенишләнмәсинә чидди тәкан өверир. Суварма

нормасына чидди риајэт едилмәмәси вә суварма шәбәкәләринин чәкилмәси, онлардан истифадә јолларында бә'зи сәһвләрә јол верилмәси бу просеси даһа да сүр'этләндирir. Гураг иглим шәраитиндә ширин су эн бејүк не'мәтдир. Су чох гијмәтли тәбии еһтијатдыр. Бу тәбии еһтијатдан еһтијатсызылыгla истифадә етдиkдә о, биз тәсәррүфатчылардан ачыг-ашкар интигам алыр. Бу интигам дуз кими ағарыб торпағын үзүнэ чыхыр. Демәли, јарымсәһра иглим шәраитиндә суварма үсулларынын дәјишилмәсинә чалышмалы, селләм суварма үсулу там мәһдудлашдырылмалыдыр. Торпагла мәш-фул олан алимләrimiz торпағын шоранлашмасынын тәдгиги, онун дүзкүн хәритәјә алынmasы, торпағын шорлуулуг дәрәчәсинин чоғрафи јаялмасы, шорлуулуг типләринин мүәjjән едилмәси илә шорлашмаја гаршы мүбариизә даһа мәгсәдәйнү иш апарар вә бунунла әлагәдар дөвләт вәсaitинин даһа дүзкүн пајланмасына реал зәмин јаратмыш оларлар. Аранда торпағын шорлашма хәритәси вахташыры тәзәләнмәлидир. Республикамызда сәһралашма просесләри елементләринин јаранмасына гаршы чидди мүбариизә тәдбиrlәри комплекс шәкилдә ишләниб назырланмалыдыр. Ыэр ил материкләрдә 7 милjon һектара јахын торпаг саһеси сәһралашма просесинә мә'руз галыр. Сәһралашма просесинә гаршы мүбариизә тәкчә ажры-ажры дөвләтләр тә-рәфиндән дејил, ЮНЕСКО хәтти илә дә апарылыр.

Торпагдан истифадә едилмәси колхоз вә совхозлардан башламыш назирликләрә гәдәр чидди нәзарәт алтына алынмалыдыр. Торпаға эн гијмәтли материја кими баҳылмалы вә о, түкәнмәз вар-дөвләт мәнбәји кими гијмәтләндирilmәlidir. Эфуслар олсун ки, бу һәмишә белә олмур. Мәсәлән, реликт мешәлијә, надир ландшафт күшесинә, јүксек мәһсүл верэн торпага малик Јалама-Мүгтәdir зонасыны, Лэнкәран овалыгынын Хәзәр саһилләрини курорт зонасына чевирмәк учун һеч бир чәтинлик чәкмәдән әлагәдар назирлик вә комитәләр разылыг верибләр, Бәс бунун әсасы нәdir? Бир имза илә тәбиэтин јаратдығы надир күшәләри сөкүб дағытмаға, мәһв етмәjé имкан верәнләрә нә дејәсән, онларын бу ишинә нә гијмәт верәсәn? Ишин мәнијәтинә вармадан, елми ишчиләrin тәклифи илә марагланмадан, онлары нәзәрә алмадан белә дөвләт сәнәди-нә разылыг имzasы атмаг рәһбәр ѡлдашлардан чидди

мәс'улийjэт тәләб едир. Бу мүтләг һәгигәтdir. Бу мәсәләдә Агропром да. Мешә Тәсәррүфаты Назириji дә. Тәбиети Mұнағизә Комитәси дә өз сөзүнү демәли вә објективчесинә һәрәкәт етмәлидирләр.

Аран јерләриндә суварма әкинчилијинин инкишафы тәбии отлаг саһәләринин кәssин шәкилдә азалмасына сәбәб олду. Памбыгчылыг рајонларында отлаглар канал, коллектор вә архлар боју дилим кими узанды. Шорлашмыш торпаглардан әкинчиликдә истифадә едилмәдијиндән онлар бә'зи јерләрдә отлаға чеврилди. Беләликлә, истәр ичтимаи вә истәрсә дә фәрди малдарлығын инкишаф саһәләри кәssин азалды. Илин сојуг ајларында мал-гараны јемләмәк үчүн мөвчуд бичәнәк, ләр арадан чыхды, бә'зи јерләрдә исә бичәнәккләrin тәкчә кағыз үстә ады галды. Комбикорм алмаг мәнбәләри кәssин мәһдудлашдырылды. Гарамалы, яхуд гојун сүрүләрини отармаг үчүн ајрылмыш көвшәнләrin саһәләри азалдығындан ири нахырлар вә сүрүләр дә тәдричән нахырчылар, сурүчүккләрә чеврилдиләр. Аран кәндләринин чохунда малдарлыг зәнифләдијиндән нахырчы вә ja чобан олмаг истәjәнләр дә тапылмады. Мал-гарасы оланларын аилә үзвләри нөвбә илә маллары отармаға башладылар. Вахт кечдикчә ишин характеристи илә әлагәдар бә'зи аилләрдә хүсуси маллары апармаға адам аյыра билмәдиләр. Нәтичәдә хүсуси малларын сајы сатылма вә кәсиlmә һесабына тәдричән азалды. Гапыдан сағмал инәк вә чамышларын јох олмасы евләрдән ағартының көкүнү кәсди. Ушаглар сүд, гочалар шор, гатыг, пендир үзүнә һәсрәт галмаға башладылар. Қәнд ағарты мәһсуллары үчүн үзүнү шәhәрә чевириди. Бу һал инди дә давам едир. Экәр қәнд тәсәррүфатынын инкишафында малдарлыг вә әкинчилије ejni көзлә бахылмаса, онда бу чатышмазлыглар өзүнү һәлә чох көстәрәчәкдир. Аран јерләриндә малдарлығын белини гыран амилләрдән бири дә памбыг тарлаларына, башга әкин саһәләринә, бағлара көjdәn песидит вә һебрисидләrin сәпилмәсidiр. Онларын јаратдығы екологи бәлалардан бири дә дар золаг боју узанан отлагларын зәһәрләнмәси вә галан мал-гаранын бир гисмини гырмасыдыр.

Сәнаје әсасында јүксәлән малдарлыгla јанашы фәрди малдарлығын инкишафы да чох зәруридиr. Бизчә, фәрди малдарлыг ичтимаи малдарлығын әлавә даја-

тыдыр, фәрди малдарлыг кәнд әналисинин бир нөв тәчили жардымыдыр. Кәнддән сүдүн, ајранын, шорун, моталын, пендирин, буламанын, дәләмәни, кәрәниң көкүн кәсилемәси шәһәр әналисинин дә ағарты пајыны азалдыр.

Республикамызын дағлыг әразисиндә мүәйјән заман вә мәқаң дахилиндә хараба галмыш онларча кәndlәrin чохунун jaлағы да, елә гышлағы да өз јанларында-дыры. Белә јерләрдә фәрди малдарлығын инкишафыны тәмин етмәjә чиди еhtiјач вардыр. Бу бахымдан Гобустан, кечмиш Гонагкәнд вә Хызы рајонларынын, индикى Дәвәчи рајонунун әразиләри даha мұнасибидир. Бу әразиләрә експедисија заманы биз хараба галмыш hәр кәнддә бир-ики, беш-он айләjә раст кәлирдик ки, онлар да анчаг ғојунчулугла мәшғул олурдулар.

Инди hәmin кәndlәrin hәjат тәрзини jенидәn бәрпа етмәk тәсәррүфат бахымындан чох зәруриди. Чәнуб-шәрги Гафгаз кәndlәrinин хараба галмасынын башлыча сәбәбләrinдәn бири Бакыда кечәn эсрин сон отуз или вә сонракы илләрдә нефт сәнајесинин инкишафы, ишчи гүвшесинә олан тәләbat, Дәрбәнд—Бакы дәмир јолунун чәкилмәси вә ѡол бою jени jашајыш мәнтәгәләrinин салынmasы, Совет hакимиjәti илләrinдә фәhlә gүвшесинә олан еhtiјач, Бөjүк Вәтәn мүһарибәси илләrinдә jaранмыш ағыр hәjат тәрзи, ондан сонра jени социалист шәhәrinин — Сумгајыт шәhәrinин салынмаға башламасы олмушшур. 1950-чи илләрдә артыг чәнуб-шәрги Гафгаз кәndlәrinин бөjүк бир группу бошалмышды. Бу күn hәmin кәndlәrә үз чевирмәк вахты артыг кәлиб чатмышдыр.

Чобанлыг да, нахырчылыг да сәнәтдир, өзү дә универсал бир сәнәт, чохшахәли, чохчәhәти бир сәнәт. Чобан сәнәтиндә аյыг кешикчилик, аран вә даf отлаглары саһәләrinин hәр бир гарышыны вә илин фәсилләrinдәn асылы олараг отлагларын мәhсүлдарлығыны билмәклиc, сүрүдә олан 800—1000 ғојунун hәр бирини танымаглыг, ғојун хәстәликләrinдәn баш чыхармаглыг, онлары мұаличә етмәk бачарығы, физики сағламлыг, түтәк кими охшајан аләтдә әсрләrin дәринликләrinдәn гопуб кәләn халг наваларыны, хүсусилә «Чобан бајатысы»ны дилә кәтирмәклиc, жаҳшы айлә башчысы олмаглыг кими бир чох чәhәtlәr бирләшиб.

Бизим Бөjүк Чобанкәrә кәndinде олан сәnәtkar

чобанларын көрдүкләри ишләри инди шүүрумда үмүмиләштирдикдә һејрәтә кәлирәм, онларын сәнәткарлыг дәрәчәсинә валең олурам.

Колхоз сүрүләринә јазағзы дөл дүшәндә гузу мәләшмәси биз ушаглары магнит кими өзүнә чәлб едәрди. Гарабудаг оғлу Моһојун гузу илә гојун гарышанды мәләјә-мәләјә анасыны ахтаран гузулары гучағына алыйсүрүнүн һарасында олмасындан асылы олмајараг ону анасына чатдырарды. Гузуја бахан кими дејәрди ки, о, һансы шишәйин, һансы күрәнин баласыдыр. Тәәччүбләнәрдик ки, гојунларын һәр бирини, онларын јашыны, харичи нишаныны, айры-айры чәһәтләринин балаларына кечмәсии о нечә јада сахлајыр? Јадымдадыр, оғлу Усуф сәксән јашлы Моһој дајыны күчлә тәгаүдә чыхартты. О, гыса мүддәтдә хәстәләнди. Ишинә гајыдан күндән сағалды. Іојун сүрүсү Моһој чобанын һәјат пејки, онун мә'нәви тә'минат очағыжды. Чобан Моһој габагчыл чобан кими Москва шәһәринә — кәнд тәсәрүфаты наилијјәтләри сәркисинә (муһарибәдән эввәл) кәндәриләндә, хүсусиlä орадан гајытдыгда онун бејнинә чобанчылыгыла јанаши гәдирбильмәклик дә һәкк олунмушду. Онун Москва сәфәри чобан Моһој өмрүнү чох узатды. Мән чобан һаггында белә данышмагда мәгсәдим сөзүмүн сонуну чобан сәнәти зәнчиринин гырылмаға гојулмамасы фикринә чаламагдыр. Экәр чаван чобан мәнир чобанла узун мүддәт ишләјирсә, о, сүрүjә өмүрлүк бағланыр, һәјатынын мә'насыны анчаг гојун сүрүләриндә қөрүр. Џох, экәр чобанчылыға тәзәчә башламыш шәхс чобанчылыгдан бирити ил айрылырса, онда ону јенидән о сәнәтә гајтармаг чәтин олур.

Сәнәткары сәнәт объектиндән, сәнәт объектини дә сәнәткардан аյырмаг инсан һәјаты үчүн учуз баша кәлмир. Аталар јахшы дејиб: «Чөрәји чөрәкчијә вер, бирини дә артыг!».

5. Бир ана таныјырам...

Експедиција мүддәтиндә јоллар бә'зән дүздә ачы бағырсағ кими узаныр, дағда илан кими гыврылыр, јамачда ох кими дағын зирвәсинә галхыр. Јоллар шәһәрләрдән, кәндләрдән кечир, обалара, алачыглара чатыр, инсанлары көрүшдүрүр, онлары тәбии көзәлликләрә, чографи объектләрә.govушдурур.

Машыны сахлајырыг. Бөյүк Вәтән мұһарибәсіндә һәлак олмушларын хатирәсінә һәср едилмиш жамачдақы абиәни зијарәт едирик. Будур, ана һејкәли. Санки, һејкәлләшмиш бу ананың үзүндәкі кәдәр мұһарибәдә һәлак олмуш 30—35 милжон Совет вәтәндешларының кәдәрини өзүндә бирләшдирмишdir. Әкәр ананың бу кәдәри јерә төкүлсәди јери жандырыб-жахарды, әкәр онун гара булуд кими долмуш көзләрindен жаш төкүлсәди ондан дағ сели жаранаарды... Республикамызда тикилмиш жүзләрлә бу сәпкідә олан тарихи абиәләри зијарәт едән инсанлар мұһарибәнин дәһшәтләрini бир даһа жада салыр, бир дә мұһарибә фәлакәтинин тәкрап олунмамасы үчүн әлләрindен кәләни едиrlәr. Һамы бир нәфәр кими сүлһ истәјир, динчлик, әмин-аманлыг истәјир. Ахы бу күн дә учсуз-бучагсыз советләр өлкәсіндә һәлә жүз минләрлә айләләр үчүн мұһарибә баша чатмајыб. Онлар мұһарибәjә жола салдыглары әрләринин, оғулларының, гардашларының, аталарының ѡлларыны көзләjирләr. Онлардан бири дә Гүду нәнә иди.

Нәјат бә'зән соҳ амансыз олур. Тәзәчә дүнија кәлмиш көрпәнин анасыны онун әлиндән алыр. Бә'зән дә сүдәмәр көрпәнин һәм атасыны, һәм дә анасыны бирдән гопарыб апарыр. Ушагларын күнаһы нәдир ки, онлара һәјатда инсан үчүн ән ағыр сәсләнән сөз, анасыз жетим, атасыз жетим, жаҳуд да ата-анасыз жетим десинләr! Ким билир, бәлкә дә һәјат буны елә биләбилә едир ки, бир групп инсанлары гоһум-гардашлары, ана-бачылары, жаҳын-узаглары һәјат имтәнанындан кецирсиләr, онларын гәлбинин дар, жаҳуд кениш олмасыны арасынлар, жетимә өjүд верәнин сохлуғу илә чөрәк верәнин азлығыны ашкар етсингләr.

Валидеjnsiz галмыш ушагларла бағлы һәјат сынағындан чыхмыш аналар сајсыз-несабсыздыr. Инди ана олмуш бир гыз өвлады таныјырам. О, анадан олandan аз соңра анасы ону ата нәнәсінин үстүнә атыб өз жашајыш мәнтәгесіндәn узаглашыб. Али тәһсил алыб, әрә кедиб, бириңи әриндәn олан гызыны исә һәмишәлик унудуб. Гыз бөјүjүб, анасыны ахтарыб тапыб. Ана жашајан шәһәрдә мәскән салмағы гәрара алыб. Лакин она жаҳын кетмәjib. Узагдан оғрун-оғрун она тамаша едиб, анасынын һәјаты илә марагланыб. Ана ағыр хәстәләниб, хәстәханаја дүшүб. Гызын аяглары ону дүз 22 илдәn соңра хәстәнин башы үстүнә апарыб. Ана (инди

ісә нәнә) һиддәтли баҳышларының гызынын үзүндән чәкиб, о бири јаны үстә дивара тәрәф чеврилиб. Сәс-сиз-сәмирсиз кечән бу ана-бала диалогу нә анасыны өзүндән, өз вичдан әзабындан, өз дахили сыхынларындан, көрүк кими гызышан дахили јаңмаларындан гуртара билиб, нә дә баланын анаја олан мәһәббәт телләринин бирини зәдәләјиб...

...Бир ана таныјырам, јетимләр аны аны! Гүдрәт ана! Ушаг дилиндә исә Гүдү ана! О, ортабојлу, арыг бир гадындыр. Онун көзәл дахили аләмини айна кими әкс етдиရән оjnаг көзләри, сәмимүйжәтлә долу үлүшү, мәһәббәт хәзинәси олан ағушу, исти нәфәси, фил үрәжи бојда үрәжи вар! О, бир дәфә, «гадан алым» дејәндә адамын үрәжи фәрәһиндән көксүнә сығмыр. О, «чијәрин јансын, а бала»ны да елә тонда дејир ки, елә бил инсан гәлбинә бечә балы сүзүлүр. Сүн'илик онун гәлбинә жаддыр. Онун дахили аләми, онун садә вә мәэмүнлү харичи көрүнүшү тәбиilik мајасындан јоғулмушшур. О, һәјат үчүн, гајғы үчүн, ушаглара дајаг олмаг үчүн, инсанларын гәлбинә мәһәббәт тохуму сәпмәк үчүн, јетим гәлбини овутмаг үчүн дүнja да кәлмишди. Гүдү ана гүдрәтли кәлиши илә ону таныјанларын гәлбиндә өмүрлүк мәһәббәт чырағы јандырмышды. Бу чырагдан икиси анадан јетим галмыш ики тифилин үрәјиндәми десәк, һәјатында дејәк, варлығында дејәк, јандырлымышдыр. Һәмин о ики нәфәрин инди һәјатда јашамағынын сәбәбкары да Гүдү анадыр. Онлардан бири мәнәм, икинчиси исә мәним кичик гардашым Һәсәнди. Мәним үч јашымда, Һәсән исә сүдәмәр оланда (алты айлығында) анамыз Дилбәр өмрүнү вахтсыз баша вурду... Бу анларда Гүдү ана ирәли чыхыбы ики јетими ганадынын алтына алды, онларын јолунда чан гојду... Биз ики гардашы өз оғлу Жәһіжа гошуб һәјата назырлады. Сонрадан Гүдүнүн ики оғлу, бир гызы да олду. Женә дә биз онлардан, онлар, биздән сечилмәдик. Чүнки Гүдү айры-сечикилек јаратмаг үчүн доғулмамышды. О, мәһәббәт гајнагчысы сифәтиндә дүнja да кәлмишди. Атам анамын вәфатындан соңра үч дәфә евләнди. Лакин биз аналыг јанында гала билмәдик. Сонralар бизим анамыз Гүдрәт, атамыз исә онун әри Абдулла олду. О, бизә доғма анаја чеврилди. Јетим галмыш ушаглара аналыг етмәjә, онлара беш бармағынын бешини дә шам етмәjә чалышды. Лакин өкеj аналарын чохусу белә мұнасибәт бәсләсә дә, чох заман истәкләринә на-

ил ола билмирләр. Бунун биринчи сәбәби ушагларда олан фитри инстинкти. Онлар анадан олandan бир нең күн сонра белә дөгма аналарыны икинчи ана илә әвәз өтмәсләр. Ушагларда бир јашына гәдәр «мәним», «өзүмүн» сөзләри долајысы ѡолла көк салыр. Мән 5 јашлы Нәрминә нәвәми гучагыма көтүрәндә бир јашлы Үлкәр нәвәм ону дидмәјә назыр олдуғуну һисс етдирир вә бунунла санки демәк истәјир ки, «нә үчүн сән мәним бабамын гучагындасан?». Белә һалларда о, илк дәфә саға-сола баҳыр, һәјәчанланыр, мұхтәлиф сәсләр чыхара-чыхара голларыны тез-тез ирәли, мәнә тәрәф атыр. О, анасынын гучагындан дартыныб өзүнү мәним гучагыма атыр. Сонра Үлкәр сакитләшир, һәјәчаны кечир, һирси сојуур. Өкеј ана чағаларын бу һиссләринин үстүндән чох ваҳт адлајыб кечә билмир, белә мәһкәм гәлб чырпынтысы гаршысында дајаныб ачизана галыр. Өкеј анаја мәһәббәт жалныз сәбирлик, тәмкинлилік, тәбии мәһәббәт, тәбии данышыг, чәзбедичи гајғы нәтичәсindә јарана биләр. Іетим ушаг она баҳанларын нәинки сәсиндә, сөзүндә, һәтта мимикасында олан саҳталығы чох асанлыгla сечә билир.

Нәнәм Ағчабәди шәһәриндә јашајырды. Онун дохсаная јахын јашы вар иди. Гүдү анамын гаршысында диз чөкүрәм. О, дохсан јашында да көзәлди, дүнија көзәлиди. Онун гулаглары ағыр ешидири. Өзү фикирлиди. Көзләри исә јол чәкир. О, тахтын үстүндә отуранда да, һәјәтдә кәзәндә дә гулағы сәсдә, көзу ѡолда олурду. Гүдрәтанам јол көзләјири, оғлу Жәһјаны ѡолуну. Жәһја 1922-чи илдә анадан олуб. 1942-чи илин пајызында чәбнәјә кедиб. 1943-чу илин әзвәлләриндә ондан «гара кағыз» кәлиб. Бөյүк Вәтән мұнарибәси илләриндә «гара кағыз» һәлә һәлак олмаг демәк дејилди. Чүнки «гара кағыз»дан сонра тәк-тәк кәләнләр дә олурду. Бу, «тәк-тәк» дәдијим сөзләр дә анамы 1989-чу илә гәдәр јашадырды. Анам оғлунун ѡолуну көзләјири. Онун нәзәрләри узаглара—үфүгүн дәренилликләrinә дикилмишиди. Она елә кәлирди ки, үфүгдә көрүнән гара нөгтә јахынлашдыгча тәдричән бөյүjәчәк, эскәр кејимли, Гырмызы Улдузлу Жәһја ичәри кирәчәкдир. Бәлкә дә буна көрән кечәләр дә јатмајыб, өз-өзүнә дејирди ки, «Жәһја кәләр, гапыны дөјәр, ешитмәрәм, балам гапыда галар». Ана мәһәббәти, ана үмиди түкәнмәэмши, күнәш ишығы кими сөнмәэмши! Инсан һәјатыны јашадан, она әсас дајаг олан бәлкә дә елә будур!

Мұхарибә инсан һәјатыны мәһв едир, онун әсрләр бою жараттығыны бир анда јерлә јексан еләјир. Мұхарибә инсан үмидини гајчи кими дөграјыр, инсан гәлбиңе силинмәз жара вуур. Гајсын Гулиев жазыр ки, атылан һәр бир құллә илк нөвбәдә ана үрәжинә дәјир. Елә Бөйүк Вәтән мұхарибәси илләринде — 1943-чү илин јанвар айынын 17-дә фашистләриң орда — чәбіләдә оғлу Жәһіжа атдығы құллә бурда анамын үрәжинә дәјиб.

...1983-чү илин апрел айынын 26-сы иди. Сәхәр saat 10-да гатар Воронеж вилајетинин Каменск гәсәбәсин-дәки дајанағагда әjlәнді. Мән пилләләрлә ашағы енәндә қөзләрим Марија Фјодоровна саташды. Нәзәрләрими ондан әкемдән вагондан дүшүб, өмрүмдә бириңиң дәфә көрдүйум Марија ханымла гучаглашды. Ону дөнә-дөнә өпдүм, бағрыма басдым. Титрәк додагларым, көз жашларым мәним һәjәчанымы кизләдә билмириди. Гәhәр мәни боғурду. Марија Фјодоровна Матјашын жаңында дајанмыш бәстәбој, мави көзлү бир шәхс мәнә жаһынлашды. Қөрүшшүк. Өзүнү тәгдим едәркән: «Ики нөмрәли орта мәктәбин директору Нестеров» — деди. Бир گруп мәктәбли гыз әлләринде чичәк дәстәси мәнә жаһынлашды. Эл вериб чичәк тәгдим етдикдә: «Гырмызы изахтаранларыг» дедиләр. Биз биркә Каменски гәсәбәсинин алман-фашист ишғалчыларындан азад олунмасында һәлак олмуш забит вә әскәрләрин гардашлашмыш гәбиристанлығына дөргө адымладыг.. Будур, гаршымызда учалан абиәнин үзәринде 200 нәфәрдән артыг шәхсин фамилијасы һәкк олунмуш дур. Онларын ичәрисинде Гүду нәнәмин оғлу Жәһіjanын да ады вардыр. О, 309-чу атычы дивизијанын 957-чи атычы полкунун үчүнчү ротасында вурушмушду.

1943-чү илин јанвар айынын 17-дә сәhәрә жаһын би-зим гошун һиссәләриндән бири Каменск гәсәбәсини алманлардан кери алмаг мәгсәди илә дүшмәнә гарышы һүчум етмишdir. Јашајыш мәнтәгәси азад едилмиш вә ордумуз алманлары гәрбә доғру сыйыштырмышлар. Лакин гәсәбә угрунда вурушмада јарапананлары госпиталлара көндәрмиш, вурушмада гәһрәманчасына һәлак оланлары исә дәфн етмишләр. Һансы дөјүшчү нарада һәлак олмушудуса, елә орадача да дәфн олунмуш ду. Сонра гәсәбә Совети гәрар чыхармышды ки, 200-дән артыг гәбри исә бир јердә — гардашлыг гәбринде говушдурсунлар. Бу, гәсәбәjә сәпилмиш гәбиrlәrin бир-

ләшмәсінә вә онлара көстәрилән гајғынын даһа артыг олmasына зәмин јарадырды. Инди бу гардашлыг гәбиристанлығы гәсәбә сакинләринин ибадәткаһыдыр, мүгәддәс очагы, сәчдә гүтбүдүр.

Бөјүк Вәтән мұнарабасында сонра Марија Матјаш Каменск гәсәбәсінә гајыдыр. О, әскәр формасында гәсәбәдәки 2 нөмрәли орта мәктәбдә дәрс демәјә башлајыр. Ежни заманда Каменск гәсәбәсінин фашистләрдән азад олунмасы заманы һәлак олмуш дөјүшчүләrin үнвандарыны топлајыр. Марија мәктәбдә шакирдләрдән ибарәт Гырмызы изахтаранлар дәстәси јарадыр. Шакирдләр онун көмәжи илә өлкәмизин мұхтәлиф күшәләрнә мәктублар көндәрір, иқидләрн айләләрі илә әлагә јарадырлар. Українадан, Өзбекистандан, Түркмәнистандан вә башга јерләрдән чаваблар кәлир. Лакин онлар узун мүддәт Жәһјанын валидејнләрини тапабилмирләр. Гырмызы изахтаранлар мәктублары он беш ил далбадал Ермәнистан ССР-ин Ечмиәтдин вә Зәнкебасар рајонларына көндәрірләр. Жәһјанын валидејнләри исә 1946-чы илдә Ермәнистан Азәрбајҹанын Ағчабәди рајонуна көчмүшдүләр. Маријанын тә'киди, шакирдләрин һәвәслә ишә гошулмасы 20 илдән сонра өз бәһрәсіни верир. Жәһјанын валидејнләри илә Каменск шәһеринин 2 нөмрәли мәктәби арасында јазышма башлајыр...

Мәктәбин Гырмызы изахтаранлары Жәһјанын валидејнләрини чидди никаранчылығдан чыхардылар, онлар бизим Жәһјамызын мәзарының нарада олмасыны хәбәр вердиләр. Ахы, иткі пис шејдир. Иткін дүшмәк даһа писдир, замансыз. мәкансыз инсан дүнјадан көчүб, Нә ваҳт, нарада?!

Марија мүәллимә, онун шакирдләри, бүтүн гәсәбә сакинләри гардашлыг гәбринә һамилик едиrlәr. Кечәкүндүз она хидмәт едиr, үстүнә тәр чичәк дәстәләри гөjурлар. Һәр ил мај айынын 9-да ССРИ-нин мұхтәлиф күшәләрнәндән кәлмиш валидејнләрлә, Каменск вурушмаларында иштирак етмиш ветеранларла биркә гәсәбә Совети митинг кечирир, өләnlәrin хатирәсіни јад едиrlәr.

Инди Каменск гәсәбәсіндә гара торпагдан баш галдыран һәр гызыл күлүн рәнкиндә о торпағы фашистләрдән азад етмиш лајигли оғулларымызын ганынын рәнки вардыр.

...Гүдрәт анам јатмырды. Оғлунун јолуну көзләјирди. Дүзү, о, оғлунун һәлак олмасындан, Іәһјанын мәзарынын тапылмасындан, бизим ора кетмәјимиздән хәбәр тутмамышдыр. Биз билә-билә она демирдик. Чүнки о үмид анамын һөјатынын, үрәйинин эсас сүтуну, эсас да-јағы иди. О сүтуну чәкмәк исә бир ана үмидини дограмаг, бир ана өмрүнү баша чатдырмаг демәкдир.

Марија Фјодоровна Каменск гәсәбәсинин 2 нөмрәли мәктәбиндә музей тәшкىл еди. Музейдә гардашлыг гәбриндә әбәди уюjan дөјүшчүләrin сәнәдләри, мұхтәлиф әшжалары, шәкилләри сахланылыр. Валидејнләrlә язышмалар музейдә хүсуси јер тутур. Һамы Марија мүәллимәjә бу хеирхәһ, нәчиб ишинә көрә тәшәkkүr едир.

Марија Фјодоровна чох нараһатды. Гырмызы изахтаранлар 200 нәфәрдән артыг һәлак олмушлардан 6—7 нәфәринин валидејнини һәлә дә тата билмәмишdir.

Гүдү ана илә Марија мүәллимә бир-бирини танымыр. Анчаг һәр ики ананын охшар ҹәһәтләри чохдур. Бу, онларын һәр икисинин кениш гәлбә малик олмасыдыр.

Ики гадын, бир үрәk! Ики гадын, бир мәгсәд, бир амал! Ики гадын, бир ана гајғысы, бир ана лајласы, бир ана бајатысы, бир ана наләси, бир ана вәтәннәрвәрлиji! Бири өвлад дүнија кәтириб, бәсләјиб, бөјүдүб; о бири өвлад мәзарыны дүзәлдиб, учалдыб, бәзәјибдир. Һәр ики анаja биз үрәкдәn алғыш дејирик!

Совет халғынын Бөյүк Вәтән мүһарибәсини парлаг гәләбә илә баша чатдырмасы аналарын көз јашыны силди, өлкәмизә шадлыг, севинч кәтирди, динчлик јетирди. Биз Бөйүк Вәтән мүһарибәсindә әзизләrinни итирмишләrin дәрдинә шәрик чыхырыг, һәлак оланларын мәзары үстүндә кешик чәкәнләrә исә дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк...

Әкәр халғымызын мисилсиз, һәм дә кәркин әмәји нәтичәсindә мүһарибәnin вурдуғу иgtисади жара сағалдыса, онун вурдуғу мә'нәви жара һәлә сағалмаýб. О мәнәви жара дәриндир. Әкәр Бөйүк Вәтән мүһарибәсindә һәлак олмуш Совет вәтәндәшларынын төкүлән ганыны бир јерә топлајыб саниjәdә бир литр сүр'әтлә ахытмаг мүмкүн олсајды онда бунун үчүн үч илдән артыг, әкәр Икинчи дүнија мүһарибәsindә һәлак олмуш 55 милјон инсанын ганы ejni һәрәкәт сүр'әти илә ахыдышсајды онда 9 ил вахт лазым кәләрди.

Бу күн халгымыз бүтүн дүніјада әмин-аманлығын, динчлийн жаранмасына чалышыр. Инанырыг ки, сұлғалиб көләчәк!

МУНДӘРИЧАТ

Кириш		3
I. Тәбиэт абидәләри		5
Тәбиэт абидәләри дијары		5
Мұнарибә тәбиэтин дүшмәнидир		15
Нәзәрләр космоса дикилиб		22
II. Чөлчүлүк хатирәләри		44
Експедицијалар, ахтарышлар, тапынтылар		44
Дағлар өңгөрүр		53
Жолчу јолда кәрәк		65
Инсан-инсана ғовушанды		88
Хатирә очаглары		100
Чайлагда журд		116
III. Жадашлар дүніјасы, хејирханылар аләми		127
Мүэллимләр унудулмур		127
Өмүр илләрдән жараныр		136
Торпаг бәрәкәт очагыдыр		159
Бир ана таныјырам		173

Будаг Эбдуләли өглү Будагев

**АЗӘРБАЙЧАНЫН
ТӘБИӘТ АБИДӘЛӘРИ**

Будаг Абдулали өглү Будагев

**ПАМЯТНИКИ ПРИРОДЫ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Нәшријат редактору *Ә. Әләкбәров*
Бәдии редактору *В. Устинов*
Техники редактору *T. Afajev*
Корректору *A. Agazadə*
ИБ № 1905.

Жығылмаға верилмиш 03.11.89. Чапа имзаланмыш 11.09.90. Форматы
 $84 \times 108^{1/32}$. Мәтбәә кагызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Йұксек
чап усулу. Шәрти чап вәрәги 9,45. Рәнкли шәрти ч/в. 9,45. Нес-
нәшријат вәрәги 8,9. Тиражы 1300. Сифариш 603.
Гијмети 1 ман 80 гәп.

«Елм» нәшријаты
370143, Бакы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчији.
Эсас бина.
Азәрбајҹан ССР ЕА мәтбәәси, Бакы, Нәриманов проспекти, 31.